

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΚΟΡΑΗΣ»

Μπαλιάλου Ευαγγελία

Η γλώσσα του σώματος στην αφήγηση της Ιστορία από τον Νικήτα Χωνιάτη:

ο αυτοκράτορας Μανουήλ Α΄ Κομνηνός

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΑΘΗΝΑ 2019

Μπαλιάλου Ευαγγελία

Η γλώσσα του σώματος στην αφήγηση της Ιστορία από τον Νικήτα Χωνιάτη:
ο αυτοκράτορας Μανουήλ Α΄ Κομνηνός

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΠΟΠΤΗΣ: Μ. Λουκάκη

ΕΠΙΤΡΟΠΗ: Μ. Λουκάκη

Θ. Αντωνοπούλου

Τ. Κόλιας

ΑΘΗΝΑ 2019

Copyright © , **Μπαλιάλου Ευαγγελία, 2019**

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τη συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Πρόλογος

Η παρούσα εργασία, με θέμα «Η γλώσσα του σώματος στην αφήγηση της Ιστορίας του Νικήτα Χωνιάτη: ο αυτοκράτορας Μανουήλ Α΄ Κομνηνός», εκπονήθηκε στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος «Κοραής» (ειδίκευση «Βυζαντινή Φιλολογία») του τμήματος Φιλολογίας του Ε.Κ.Π.Α.

Το κείμενο χωρίζεται ουσιαστικά σε δύο τμήματα. Στην εισαγωγή προσφέρονται πληροφορίες για τον συγγραφέα και το κείμενο το οποίο μελέτησα, καθώς και θεωρητικές πληροφορίες για τη γλώσσα του σώματος και τις λειτουργίες που μπορεί να επιτελεί σε λογοτεχνικά κείμενα. Στο δεύτερο τμήμα, ακολουθεί ο σχολιασμός των χωρίων του κειμένου που σχετίζονται με το θέμα της εργασίας.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω την κα Μαρίνα Λουκάκη για τις πολύτιμες πληροφορίες και συμβουλές που μου προσέφερε κατά τη διάρκεια της συγγραφής της εργασίας μου, όπως και τα άλλα δύο μέλη της επιτροπής, κα Θεοδώρα Αντωνοπούλου και τον κο Ταξιάρχη Κόλια.

Πρόλογος	3
Περιεχόμενα	4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	5
1. Ο συγγραφέας και το κείμενο	5
1.1 Ο Νικήτας Χωνιάτης.....	5
1.2 Η Χρονική Διήγησις.....	11
2. Η γλώσσα του σώματος στη λογοτεχνία	21
3. Φυσιογνωμονική	30
Η ΓΛΩΣΣΑ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΑΦΗΓΗΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ	
ΝΙΚΗΤΑ ΧΩΝΙΑΤΗ: Ο ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ ΜΑΝΟΥΗΛ Α΄ ΚΟΜΝΗΝΟΣ ...34	
1. Εξωτερικό παρουσιαστικό.....	34
i) Μόνιμα χαρακτηριστικά.....	34
ii) Επίκτητα χαρακτηριστικά.....	39
2. Εκφράσεις προσώπου.....	45
3. Κινήσεις.....	52
4. Τραυματισμοί.....	60
5. Απτική συμπεριφορά.....	62
6. Συμπεριφορά στον χώρο.....	64
7. Ομιλία.....	68
8. Μη λεκτικά στοιχεία/ήχοι.....	71
9. Ακοή.....	73
10. Βλέμμα.....	75
11. Συναισθήματα χωρίς περιγραφή των εκδηλώσεών τους.....	76
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	78
Βιβλιογραφία	82

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Ο συγγραφέας και το κείμενο

I. Νικήτας Χωνιάτης

Ο Νικήτας Χωνιάτης υπήρξε συγγραφέας και κρατικός αξιωματούχος, ο οποίος έζησε κατά τον 12^ο και τον 13^ο αιώνα¹. Συγκεκριμένα η χρονολογία της γέννησής του τοποθετείται ανάμεσα στο 1155 και το 1157 στις Χώνες (σημερινή Khonas) της Φρυγίας², ενώ ως έτος θανάτου υπολογίζεται το 1216 ή 1217³. Βρισκόμαστε επομένως σε μία περίοδο έντονων ανακατατάξεων και σημαντικών – και επώδυνων για τους Βυζαντινούς – αλλαγών⁴.

Ως προς το όνομα του συγγραφέα, σημειώνουμε ότι το «επώνυμο» Χωνιάτης προέρχεται από τον τόπο καταγωγής του. Ωστόσο για μεγάλο χρονικό διάστημα ταλάνισε τους ερευνητές το όνομα «Ακομινάτος», το οποίο χρησιμοποιήθηκε στην πρώτη έκδοση του ιστορικού έργου του συγγραφέα από τον Ιερώνυμο Wolf. Σήμερα δεν γίνεται πλέον αποδεκτό και κατά καιρούς έχουν προταθεί διάφορες ερμηνείες για το πώς προέκυψε αυτή η λανθασμένη επωνυμία.⁵

Η οικογένεια του Νικήτα ανήκε στην ανώτερη τάξη⁶, γεγονός που, όπως θα δούμε στη συνέχεια⁷, επηρέασε τον τρόπο με τον οποίο ο ιστορικός έβλεπε και αντιμετώπιζε τον κόσμο και την κοινωνία στην οποία ζούσε. Ωστόσο, διαθέτουμε ελάχιστες πληροφορίες για τους γονείς του, καθώς ακόμη και ο ίδιος ο Χωνιάτης προσφέρει

¹ Kazhdan / Franklin, *Studies on Byzantine Literature*, σ. 256-257 (γενικά για τη ζωή του Χωνιάτη πριν την άλωση της Κωνσταντινούπολης).

² Γενικά για την περιοχή, βλ. *ODB*, τ. Α', σ. 427, λήμμα «Chonae»· τ. Γ', σ. 1671-1672, λήμμα «Phrygia». Για τη σχέση του Χωνιάτη με την περιοχή, βλ. Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 265· Rosenqvist, *Λογοτεχνία*, σ. 197· van Dieten, *Niketas Choniates*, σ. 15-17· Grabler, *Die Krone der Komnenen*, σ. 9· Beck, *Kirche*, σ. 171. Σύμφωνα με τον Paul Magdalino (*The empire of Manuel I Komnenos*, σ. 128) οι λίγες πληροφορίες που διαθέτουμε για της επαρχίες της Μικράς Ασίας κατά τον 12^ο αιώνα οφείλονται κυρίως στη αυτή τη στενή σχέση του συγγραφέα μας με την περιοχή. Γενικά για τις βυζαντινές επαρχίες στον Χωνιάτη, βλ. Simpson, *Niketas Choniates: The Historian*, σ. 31-32

³ Συγκεκριμένα αναφέρονται οι εξής χρονολογίες: 1155 (Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 265), 1155-1157 (Rosenqvist, *Λογοτεχνία*, σ. 197). Στο βιβλίο του, *Niketas Choniates*, σ. 18-20, 49-51, ο van Dieten, έπειτα από διεξοδική μελέτη των δεδομένων και των διάφορων απόψεων που έχουν κατά καιρούς εκφραστεί, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι, αν ο Νικήτας απεβίωσε το 1215/1216 σε ηλικία 59/60 ετών, τότε αυτό σημαίνει ότι γεννήθηκε γύρω στο 1155 ή 1157.

⁴ Grabler, *Die Krone der Komnenen*, σ. 8-9

⁵ O. Lampsidis, «Nochmals der Name Ακομινάτος», *BZ* 64.1 (1971), σ. 26-27· Rosenqvist, *Λογοτεχνία*, σ. 197· van Dieten, *Niketas Choniates*, σ. 4-8

⁶ Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 265, 271· Για περισσότερες πληροφορίες για την οικογένεια του Χωνιάτη, με αναφορές σε συγγενείς αλλά και φιλικά του πρόσωπα, βλ. van Dieten, *Niketas Choniates*, σ. 8-15

⁷ Βλ. παρακάτω σ. 7

ελάχιστα στοιχεία⁸. Σημαντικό όγκο πληροφοριών, από την άλλη, διαθέτουμε για τον μεγαλύτερο αδελφό του, Μιχαήλ Χωνιάτη, επίσκοπο Αθηνών και σημαντικό συγγραφέα⁹. Η σύζυγος του Νικήτα, με τους αδελφούς της οποίας ο ιστορικός διατηρούσε φιλικές σχέσεις, ανήκε στην οικογένεια των Βελισαριωτών¹⁰.

Ο Νικήτας, ακολουθώντας το παράδειγμα του αδελφού του, Μιχαήλ, σπούδασε στην Κωνσταντινούπολη όλα τα αντικείμενα τα οποία θεωρούνταν απαραίτητα για έναν κοσμικό αξιωματούχο κατά τη βυζαντινή περίοδο, συμπεριλαμβανομένης και της νομικής¹¹. Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, οι δύο αδελφοί, Μιχαήλ και Νικήτας, ήταν προορισμένοι από τους γονείς τους για τον κλήρο και για κοσμική σταδιοδρομία αντίστοιχα¹².

Ο Νικήτας διετέλεσε κρατικός υπάλληλος για περίπου είκοσι χρόνια, με αποκορύφωμα τον διορισμό του στο αξίωμα του *μεγάλου λογοθέτη* λίγο πριν από την άλωση της Κωνσταντινούπολης¹³. Ξεκίνησε την σταδιοδρομία του ως εφοριακός υπάλληλος, ενώ στη συνέχεια απέκτησε τη θέση του *βασιλικού ύπογραμματέως*. Έπειτα εμφανίζεται ως ανώτατος οικονομικός υπάλληλος και λίγο αργότερα ως διοικητής της Φιλιππούπολης. Ακολουθούν τα αξιώματα τα οποία ανέλαβε κατά τη τελευταία δεκαετία του 12^{ου} αιώνα και μέχρι το 1204: *λογοθετικός γραμματικός, κριτής του βήλου, έφορος, επί των κρίσεων, λογοθέτης του γενικού, λογοθέτης των σεκρέτων*. Λόγω των υψηλών αξιωμάτων τα οποία κατείχε, ήταν επίσης μέλος της συγκλήτου. Ωστόσο, παρά τις υψηλές θέσεις που κατείχε κατά καιρούς στη διοίκηση της αυτοκρατορίας, πιστεύεται ότι ο Νικήτας «ουσιαστικά δεν ασκούσε καμία επιρροή στα πολιτικά πράγματα»¹⁴. Επίσης δεν διαθέτουμε αρκετές πληροφορίες για τις αρμοδιότητες που συμπεριελάμβαναν εκείνη την περίοδο πολλά από τα αξιώματα τα οποία κατείχε¹⁵. Γνωρίζουμε, όμως, ότι ο Νικήτας παραιτήθηκε από το αξίωμά του, όταν ανέβηκε στον θρόνο ο Ανδρόνικος Α΄ (1183-1185)¹⁶, ενώ απομακρύνθηκε από το αξίωμα του

⁸ van Dieten, *Niketas Choniates*, σ. 8

⁹ Rosenqvist, *Λογοτεχνία*, σ. 202· Beck, *Kirche*, σ. 180, 629, 737· Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Α΄, σ. 173, 208, 219, 232, 306, 313, 342, τ. Β΄, σ. 582

¹⁰ Hunger, *Λογοτεχνία*, σ. 266

¹¹ van Dieten, *Niketas Choniates*, σ. 21· Grabler, *Die Krone der Komnenen*, σ. 9

¹² Magdalino, *The empire of Manuel I Komnenos*, σ. 340· van Dieten, *Niketas Choniates*, σ. 22-23· Grabler, *Die Krone der Komnenen*, σ. 9-10

¹³ Συγκεντρωτικές πληροφορίες για την καριέρα του Νικήτα Χωνιάτη ως κρατικού υπαλλήλου, βλ. Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β΄, σ. 265-266· Urbainczyk, *The History of Niketas Choniates*, σ. 3-4· van Dieten, *Niketas Choniates*, σ. 22-23, 30-39

¹⁴ Hunger, *Λογοτεχνία*, σ. 266

¹⁵ Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β΄, σ. 266· Urbainczyk, *The History of Niketas Choniates*, σ. 3

¹⁶ van Dieten, *Niketas Choniates*, σ. 24-25· Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β΄, σ. 266

μεγάλου λογοθέτη από τον αυτοκράτορα Αλέξιο Μούρτζουφλο (Φεβρουάριος-Απρίλιος 1204)¹⁷.

Όμως όλα αυτά έφτασαν σε ένα απότομο τέλος όταν οι σταυροφόροι κατέλαβαν την Κωνσταντινούπολη, εντός την οποίας βρισκόταν και ο ίδιος ο Χωνιάτης και η οικογένειά του· πρόκειται για ένα ιστορικό γεγονός που τον επηρέασε σε μεγάλο βαθμό σε όλα τα επίπεδα¹⁸. Έχοντας χάσει την περιουσία του, αλλά έχοντας διασώσει ένα πρώιμο αντίτυπο του ιστορικού του έργου και την οικογένειά του, κατέφυγε αρχικά στη Σηλυβρία και τελικά, μετά από σύντομη παραμονή στην Κωνσταντινούπολη, στη Νίκαια¹⁹, την οποία ωστόσο θεωρούσε κατώτερη της Κωνσταντινούπολης – τουλάχιστον σε ό,τι αφορούσε την αυλή και τις ικανότητες και τις απαιτήσεις (κυρίως τις λογοτεχνικές) των μελών της –²⁰ και όπου συνέχισε και ολοκλήρωσε τη συγγραφή του ιστορικού του έργου²¹.

Ο Νικήτας ήταν λαϊκός. Ωστόσο, όπως γίνεται φανερό και από το θεολογικό του έργο και από σχόλια που εντοπίζουμε σε κείμενά του, του ιστορικού του έργου συμπεριλαμβανομένου, είχε επίσης θεολογικά ενδιαφέροντα και γνώσεις²². Ήταν ασφαλώς χριστιανός και αρκετά συντηρητικός στις απόψεις του, σε σημείο που να θεωρεί ότι τα προβλήματα που ταλάνιζαν τη Βυζαντινή αυτοκρατορία ήταν μία δίκαιη τιμωρία από τον Θεό για τις αμαρτίες των Βυζαντινών²³, άποψη η οποία βέβαια συχνά εμφανίζεται στη βυζαντινή λογοτεχνία. Ακόμη γίνεται αισθητή μέσα από τα κείμενά του η αντιπάθεια του απέναντι στην αστρολογία²⁴, αλλά και στους μοναχούς, οι οποίοι,

¹⁷ van Dieten, *Niketas Choniates*, σ. 42· Urbainczyk, *The History of Niketas Choniates*, σ. 3

¹⁸ Kazhdan / Franklin, *Studies on Byzantine Literature*, σ. 267, 269, 277-278, όπου γίνεται αναφορά στην απαισιόδοξη οπτική που χαρακτηρίζει το έργο του Χωνιάτη, καθώς όλοι οι ήρωες έχουν ελαττώματα και η πτώση της αυτοκρατορίας φαντάζει αναπόφευκτη.

¹⁹ Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Α', σ. 207-208, τ. Β', σ. 266-267· van Dieten, *Niketas Choniates*, σ. 42-45· Grabler, *Die Krone der Komnenen*, σ. 11· Kazhdan / Franklin, *Studies on Byzantine Literature*, σ. 256-257

²⁰ Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Α', σ. 208, τ. Β', σ. 267

²¹ van Dieten, *Niketas Choniates*, σ. 48-49· Kazhdan / Franklin, *Studies on Byzantine Literature*, σ. 257

²² van Dieten, *Niketas Choniates*, σ. 40· Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 278-279· Tinnefeld, *Kategorien der Kaiserkritik*, σ. 167-171· Urbainczyk, *The History of Niketas Choniates*, σ. 83· Simpson, *Niketas Choniates: The Historian*, σ. 32· Kazhdan / Franklin, *Studies on Byzantine*, σ. 277· Bossina, *Niketas Choniates as a Theologian*, σ. 165-166· Beck, *Kirche*, σ. 663-664

²³ Magdalino, *The empire of Manuel I Komnenos*, σ. 14

²⁴ Βλ. χαρακτηριστικά το ακόλουθο απόσπασμα: «Λοζάζων δ' ὁ Μανουήλ οὐκ ἐπαινετῶς ὡς πρὸς τὰς τύχας συναίρονται καὶ τὰ κατὰ τὸν ἀνθρώπινον βίον συναντήματα οἱ τῶν ἀστέρων ἀναποδισμοὶ καὶ προποδισμοὶ καὶ αἱ θέσεις αὐτὰ καὶ τὰ τοιάδε τῶν πλανήτων σχήματα, οἱ πλησιασμοὶ τε καὶ ἀποστάσεις, καὶ τὰ λοιπὰ ὅσα οἱ ἀστρολέσχοι φασὶν τῆς θείας προνοίας καταψευδόμενοι καὶ λεληθότως τὸ "εἴμαρτο" καὶ "τὰ δεδομένα τῇ ἀνάγκῃ ἀναλλοίωτά τε καὶ ἀνεπίκλωστα" παρεισάγοντες, ὥραϊαν τῷ Ἀγγέλῳ τὴν ἔξοδον ἀπακριβοῖ.» (van Dieten, *Historia*, σ. 95-96, στ. 29-36). – Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Γ', σ. 42, 44,

δεν κατέβαλαν καμία προσπάθεια για τη σωτηρία της αυτοκρατορίας, και στους οποίους προσάπτει και κατηγορίες για φιλοχρηματία²⁵. Όντας ο ίδιος κοσμικός αξιωματούχος, δεν παρέλειψε να κατακρίνει τη διαφθορά και τις μηχανορραφίες που συχνά παρατηρούνταν σε αυτόν τον χώρο²⁶. Η κριτική του, ωστόσο, δεν περιορίζεται μόνο σε αυτούς τους τύπους ανθρώπων, αλλά αγγίζει σημαντικό αριθμό δυσάρεστων πτυχών της βυζαντινής κοινωνίας²⁷.

Γενικά μπορούμε να πούμε ότι μέσα από τα έργα του Νικήτα – και δη το ιστορικό – παίρνουμε σημαντικές πληροφορίες για την κοινωνία και την εποχή κατά την οποία έζησε²⁸. Οι πληροφορίες αυτές σε μεγάλο βαθμό περιορίζονται στα τυπικά θέματα της ιστοριογραφικής παράδοσης, όπως τα κυριότερα στρατιωτικά και πολιτικά γεγονότα, καθώς και σε όσα συμβάντα από τη ζωή στην αυλή ο ιστορικός κρίνει ως ενδιαφέροντα. Ωστόσο κάποτε μέσα από το κείμενο του Χωνιάτη αναδύονται πολύτιμες πληροφορίες για την καθημερινότητα²⁹.

Ως προς τις απόψεις σχετικά με την κοινωνία της εποχής του³⁰, σημειώνουμε την καθαρά αριστοκρατική οπτική του³¹, αφού, χωρίς βέβαια να αποδοκιμάζει το ισχύον πολιτικό σύστημα και το αξίωμα του αυτοκράτορα³², κάνει αισθητή την αντίθεσή του σε μέτρα που είχαν ως στόχο τη συγκεκριμένη τάξη³³. Επίσης, αρνητική είναι και η στάση που τηρεί απέναντι στον απλό λαό, τον οποίο συχνά παρουσιάζει ως άμορφη

56· Magdalino, *Prophecy and Divination*, σ. 59-74· Simpson, *Niketas Choniates: The Historian*, σ. 32· Kazhdan / Franklin, *Studies on Byzantine Literature*, σ. 181-182

²⁵ Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 279

²⁶ Simpson, *Niketas Choniates: The Historian*, σ. 21, 32· Kazhdan / Franklin, *Studies on Byzantine Literature*, σ. 145-146, 148

²⁷ Simpson, *Niketas Choniates: The Historian*, σ. 22-23, 32-33, όπου αναφέρονται κατηγορίες ανθρώπων στις οποίες ασκείται κριτική: οι φοροεισπράκτορες, οι πλούσιοι μοναχοί, οι αστρολόγοι, οι ανίκανοι στρατηγοί, οι δειλοί στρατιώτες, ο όχλος.

²⁸ Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 271· Grabler, *Die Krone der Komnenen*, σ. 21· Simpson, *Niketas Choniates: The Historian*, σ. 14, 31

²⁹ Ο Hebert Hunger, στην εισαγωγή του βιβλίου του *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, παραθέτει το εξής σχόλιο: «Σωστά ο H.-G. Beck τονίζει ότι οι λόγοι αυτοί δεν πρέπει να θεωρηθούν κλειστή συντεχνία ή κάστα στο περιθώριο της βυζαντινής κοινωνίας. Όχι σπάνια οι συγγραφείς ιστορικών έργων βρίσκονταν σε στενότερη σχέση με τα γεγονότα της εποχής που έκθέτουν. Δεν έχουμε παρά να σκεφθοῦμε τις περιπτώσεις [...] του Νικήτα Χωνιάτη [...]» (Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Α', σ. 36). Βλ. επιπλέον Efthymiadis, *Niketas Choniates: The Writer*, σ. 36-36)

³⁰ Kazhdan / Franklin, *Studies on Byzantine Literature*, σ. 277-278

³¹ Για την αριστοκρατική κοινωνική συνείδηση του Χωνιάτη σχετικά τόσο με την αυτοκρατορική πολιτική όσο και με τον απλό λαό, βλ. στο κεφάλαιο για τον Χωνιάτη στο Tinnefeld, *Kategorien der Kaiserkritik*, την ενότητα «Standesbewußtsein des Aristokraten», σ.160-163· Davis, *The History Metaphrased*, σ. 147· Kazhdan / Franklin, *Studies on Byzantine Literature*, σ. 143-144

³² Kaldellis, *Paradox, Reversal and the Meaning of History*, σ. 97

³³ Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 276

μάζα, που προκαλεί μόνο κάθε είδους έκτροπα χωρίς, όμως, ο ίδιος να προσπαθεί να κατανοήσει τα κίνητρα πίσω από αυτές τις βίαιες αντιδράσεις³⁴.

Αξίζει να σημειώσουμε ότι συχνά περιγράφει και τους *βαρβάρους*³⁵, συμπεριλαμβανομένων των Δυτικών που διέσχισαν την αυτοκρατορία στον δρόμο προς τους πολέμους τους, ακόμη και έναν περιορισμένο αριθμό γυναικών³⁶.

Ο Χωνιάτης, όπως σημειώνει και ο Herbert Hunger, είχε συνειδητοποιήσει την έλξη που ασκούσε ο στρατός στους Βυζαντινούς κατά τα χρόνια της δυναστείας των Κομνηνών³⁷, ενώ επέκρινε την παροχή πρόνοιας, ιδίως σε *βαρβάρους*³⁸.

Μέσα από το έργο, επιπρόσθετα, γίνεται αντιληπτή η σχετική με τους Δυτικούς σύγχυση που επικρατούσε ανάμεσα στους Βυζαντινούς, καθώς εκείνη την περίοδο λόγω των Σταυροφοριών³⁹ η παρουσία των Λατίνων ήταν ιδιαίτερα αισθητή στην Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Ομοίως και ο Χωνιάτης⁴⁰ αδυνατεί να διατυπώσει μία οριστική θέση σχετικά με τους Δυτικούς, αλλά και σχετικά με την πολιτική των βυζαντινών αυτοκρατόρων απέναντί τους⁴¹. Παρομοίως, οι απόψεις του για διάφορα θέματα, όπως η νιότη κλπ., δεν είναι σταθερές⁴².

Πέρα από το ιστορικό του έργο, το οποίο έχει ήδη αναφερθεί και για το οποίο θα ακολουθήσουν περισσότερες πληροφορίες, ο Νικήτας είχε μία πλούσια συγγραφική παραγωγή⁴³. Στο γραπτό του έργο, λοιπόν, συμπεριλαμβάνονται επιστολές⁴⁴ και μια

³⁴ Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 271· Rosenqvist, *Λογοτεχνία*, σ. 199· Magdalino, *The empire of Manuel I Komnenos*, σ. 120-121· van Dieten, *Niketas Choniates*, σ. 53

³⁵ Tinnefeld, *Kategorien der Kaiserkritik*, σ. 163

³⁶ Urbainczyk, *The History of Niketas Choniates*, σ. 11-58 (κυρίως σ. 31-52)

³⁷ Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Γ', σ. 330

³⁸ Magdalino, *The empire of Manuel I Komnenos*, σ. 176· Kazhdan / Franklin, *Studies on Byzantine Literature*, σ. 144-145

³⁹ ODB, τ. Α', λήμμα «Crusades», σ. 557-560

⁴⁰ Roche Jason T., «The Byzantine Conception of the Latin Barbarian and Distortion in the Greek Narratives of the Early Crusades» in *Fighting for the Faith – The Many Crusades* (eds. Kurt Villens Jensen, Carsten Selch Jensen & Janus Møller Jensen), pp. 143-73, 2018

https://www.academia.edu/38020631/The_Byzantine_Conception_of_the_Latin_Barbarian_and_Distortion_in_the_Greek_Narratives_of_the_Early_Crusades

⁴¹ Beck, *Η Βυζαντινή Χιλιετία*, σ. 413-414. Όμως η Theresa Urbainczyk σημειώνει, αναφερόμενη σε απόσπασμα του ιστορικού έργου του συγγραφέα μας (βλ. van Dieten, *Historia*, σ. 453-454), ότι ο Χωνιάτης χρησιμοποιεί αυτούς τους *βαρβάρους* για να εκφράσει υποτιμητικές για τους Βυζαντινούς θέσεις που δεν ήθελε ή δεν μπορούσε να εκφράσει ελεύθερα ως προσωπικές του απόψεις, ενώ ταυτοχρόνως η εντύπωση που προκαλούσαν ήταν πιο έντονη, επειδή ακριβώς η κριτική ασκούνταν από ξένους, τους οποίους οι Βυζαντινοί είχαν μάθει να θεωρούν κατώτερους τους (βλ. Urbainczyk, *The History of Niketas Choniates*, σ. 107:).

⁴² Efthymiadis, *Niketas Choniates: The Writer*, σ. 44

⁴³ Συγκεντρωτικές πληροφορίες για το συγγραφικό του έργο, βλ. Grabler, *Die Krone der Komnenen*, σ. 11· Rosenqvist, *Λογοτεχνία*, σ. 200· van Dieten, *Niketas Choniates*, σ. 26-27

⁴⁴ Rosenqvist, *Λογοτεχνία*, σ. 200

πληθώρα ρητορικών κειμένων, εγκωμίων, μονωδιών⁴⁵ και διαφόρων ευκαιριακών λόγων⁴⁶. Συμμετείχε μάλιστα σε αγώνα λόγου υπό την αιγίδα του Δημητρίου Τορνίκη εκφωνώντας ένα κείμενο υπερασπιζόμενος τον χειμώνα⁴⁷. Η συγγραφική παραγωγή του Χωνιάτη τοποθετείται τόσο στα χρόνια πριν όσο και μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους. Γνωρίζουμε άλλωστε ότι συνέθεσε τόσο τον πανηγυρικό για τον γάμο του αυτοκράτορα Ισαακίου Β΄ Αγγέλου⁴⁸ όσο και λόγους που σχετίζονται με τον αυτοκράτορα Θεόδωρο Λάσκαρη. Συγκεκριμένα αναφέρουμε δύο κηρύγματα νηστείας που γράφτηκαν κατά παραγγελία του τελευταίου αυτοκράτορα⁴⁹, αλλά και έναν επαινετικό λόγο και ένα εγκώμιο προς αυτόν⁵⁰.

Αρκετά γνωστό είναι και ένα θεολογικού περιεχομένου κείμενο του, το οποίο παρέχει επιχειρήματα εναντίον απόψεων ετερόδοξων, με τον τίτλο *Πανοπλία Δογματική/Θησαυρός της Ορθοδοξίας*⁵¹. Η σημασία αυτού του έργου είναι μεγάλη, καθώς, πέρα από το ότι συμπληρώνει το ιστορικό έργο του συγγραφέα⁵², αφού πρόκειται για ένα κείμενο στενά συνδεδεμένο με τα γεγονότα της εποχής κατά την οποία γράφτηκε⁵³, είναι ακόμη ένα κείμενο που μελετήθηκε και χρησιμοποιήθηκε και από τους Λατίνους για τις απόψεις που παρουσιάζονται σε αυτό⁵⁴. Επιπρόσθετα μάς προσφέρει μία αρκετά ολοκληρωμένη εικόνα για τις απόψεις των ορθόδοξων Βυζαντινών⁵⁵ και τις προσπάθειες τους να αποφύγουν κατηγορίες εις βάρος τους εκ μέρους των Δυτικών⁵⁶.

⁴⁵ Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Α΄, σ. 219-220· Michael Angold, «Laments by Nicetas Choniates and others for the fall of Constantinople in 1204», σ. 340-341· van Dieten, *Niketas Choniates*, σ. 27

⁴⁶ Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Α΄, σ. 172 (συμμετοχή του Χωνιάτη σε αγώνα λόγου), 236 (πανηγυρικός λόγος για τον γάμο του αυτοκράτορα Ισαακίου Β΄ Αγγέλου), 244 (κηρύγματα νηστείας)

⁴⁷ Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Α΄, σ. 172

⁴⁸ Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Α΄, σ. 236

⁴⁹ Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Α΄, σ. 244

⁵⁰ Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Α΄, σ. 207-208

⁵¹ van Dieten, *Niketas Choniates*, σ. 46-47· Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Γ΄, σ. 422· Bossina, *Niketas Choniates as a Theologian*, σ. 169-171, 173

⁵² Bossina, *Niketas Choniates as a Theologian*, σ. 183

⁵³ Bossina, *Niketas Choniates as a Theologian*, σ. 165-166, 183-184

⁵⁴ Bossina, *Niketas Choniates as a Theologian*, σ. 166-168

⁵⁵ Bossina, *Niketas Choniates as a Theologian*, σ. 165-166

⁵⁶ Bossina, *Niketas Choniates as a Theologian*, σ. 182-183

II. Χρονική Διήγησις

Το έργο για το οποίο ο Νικήτας Χωνιάτης είναι περισσότερο γνωστός είναι η *Χρονική Διήγησις*, το ιστορικό του έργο, στο οποίο περιγράφεται η χρονική περίοδος από τον θάνατο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού⁵⁷ μέχρι το 1206⁵⁸ με την ύλη να διαιρείται με βάση τον εκάστοτε αυτοκράτορα⁵⁹. Για τη συγκεκριμένη περίοδο το κείμενο αυτό αποτελεί μία από τις βασικές μας πηγές⁶⁰. Πρόκειται για ένα από τα ογκωδέστερα ελληνικά ιστοριογραφικά έργα, στο οποίο δίνεται έμφαση στις λεπτομέρειες και στα πρόσωπα, και χαρακτηρίζεται από πολλές εσωτερικές αντιθέσεις⁶¹.

Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου έλαβαν χώρα σημαντικά ιστορικά γεγονότα, όπως οι Σταυροφορίες και η άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204⁶². Στο κείμενο αναφέρονται κυρίως τα περισσότερα και σημαντικότερα στρατιωτικά και πολιτικά γεγονότα της περιόδου.

Ένα τμήμα του κειμένου του Χωνιάτη το οποίο αποτελεί σημαντικότερη πηγή, όχι μόνο για τους ιστορικούς αλλά και για τους αρχαιολόγους και τους ιστορικούς τέχνης, είναι το λεγόμενο *De Signis*, στο οποίο περιγράφονται με αρκετές λεπτομέρειες

⁵⁷ van Diemen, *Historia*, σ. 4, στ. 66-73: «Ἀρχὴ δὲ μοι τῆς ἱστορίας ὅσα μετὰ τὸ πέρας εὐθὺς τῆς ζωῆς ἄμα καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐκ Κομνηνῶν ἄρξαντος πρώτου Ἀλεξίου συμβέβηκεν, ἐπεὶ καὶ ἐς τὸνδε τὸν ἄνακτα τὸ λέγειν συνεπεράναντο ὅποσοι τῶν πρὸ ἡμῶν τῆ συγγραφῆ προδήλως ἐπέβαλον, ἵν' εἶεν τὰ ῥηθησόμενα παρ' ἡμῶν συναφῆ πως τοῖς ὑπ' ἐκείνων λεχθεῖσι καὶ ὁ λόγος οὕτω διαπλεκόμενος τρόπον τινὰ ὀλκῶν εἰκάζοιτο ῥεύματος ἐκ πηγῆς μιᾶς ἐκδιδόντι, ἢ γοῦν τὸ τῶν κρίκων ἀλληλένδετον ὑποκρίνοιτο τῆ τῶν ἀεὶ προσεχῶν ἐφάψει προϊόντων ἐς ἄπειρον.»

⁵⁸ Για τα τελευταία έτη τα οποία συμπεριλήφθηκαν στην ιστορία, βλ. van Diemen, *Niketas Choniates*, σ. 45-46· Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β΄, σ. 269

⁵⁹ Για τη διάρκεια της περιόδου που περιγράφεται στο κείμενο και για τον καταμερισμό της ύλης, βλ. Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β΄, σ. 267, 269-270· Urbainczyk, *The History of Niketas Choniates*, σ. 4, 59· Rosenqvist, *Λογοτεχνία*, σ. 197· Angelou, *Rhetoric and history*, σ. 303-304· Simpson, *Niketas Choniates: The Historian*, σ. 31, 17 και 19 (Kaiserkritik – αντικείμενο ο Μανουήλ Κομνηνός)· Efthymiadis, *Niketas Choniates: The Writer*, σ. 37, 39, 43-44, 45· Kaldellis, *Paradox, Reversal and the Meaning of History*, σ. 78, 89

⁶⁰ Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β΄, σ. 237, 279-280, 131, όπου σημειώνεται η άνοδος της ποιότητας των ιστορικών έργων από τα μέσα του 10^{ου} αιώνα και γίνεται αναφορά στους σημαντικούς ιστορικούς της περιόδου, στους οποίους ανήκει και ο Νικήτας Χωνιάτης· Rosenqvist, *Λογοτεχνία*, σ. 198· Urbainczyk, *The History of Niketas Choniates*, σ. 133· Magdalino, *The empire of Manuel I Komnenos*, σ. 4, 14-19, 22

⁶¹ Efthymiadis, *Niketas Choniates: The Writer*, σ. 37 («[...] *scholarly and entertaining, succinct and comprehensive, denunciative and elusive, elegant and naturalistic, candid and venomous, pious and scurrilous, 'intertextual' and original*»)· Simpson, *Niketas Choniates: The Historian*, σ. 13-14, όπου τονίζεται η πολυπλοκότητα της δομής του κειμένου λόγω των ποικίλων θεμάτων και ιστοριών που κάποτε συμπλέκονται, αλλά και η συστηματική οργάνωση του υλικού από τον αφηγητή, που κατόρθωσε να δώσει νόημα στα γεγονότα· Kaldellis, *Paradox, Reversal and the Meaning of History*, σ. 79-80 και 81-82 (θέμα της ανατροπής και παράδοξα, σ. 88: ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός είναι από τις ελάχιστες περιπτώσεις στην *Ιστορία*, κατά τις οποίες κάποιος προσπάθησε να αλλάξει και να ελέγξει την τύχη), 98 («νόμος των αντιθέτων»: κάτι εξαιρετικά καλό θα μπορούσε να προέλθει μόνο από το αντίθετό του), 97-99 (τύχη), 86 και 99 (η ψευδαίσθηση της τάξης στη βυζαντινή κοινωνία)

⁶² Grabler, *Die Krone der Komnenen*, σ. 11

αγάλματα της Κωνσταντινούπολης, τα οποία καταστράφηκαν κατά την άλωση της πόλης⁶³.

Αρκετά έχουν απασχολήσει τους ερευνητές οι ομοιότητες ανάμεσα στο ιστορικό έργο του Χωνιάτη και σε αυτό του Κίνναμου, καθώς και οι δύο ασχολούνται με την ίδια περίπου περίοδο και επιπρόσθετα αποτελούν τις κύριες πηγές που διαθέτουμε για αυτή και για τη βασιλεία του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού. Έχει παρατηρηθεί ότι τα δύο κείμενα λειτουργούν συμπληρωματικά, δηλαδή ο Χωνιάτης είναι πιο περιληπτικός ή πιο λεπτομερής ανάλογα με το αν ο Κίνναμος περιγράφει τις διάφορες σκηνές με λεπτομέρειες ή όχι, αντίστοιχα, ενώ, όταν ακολουθεί πιο πιστά το κείμενο του Κίνναμου, το ανώτερο λογοτεχνικό ταλέντο του Χωνιάτη διαφαίνεται εναργέστερα.⁶⁴

Σημαντικές πηγές πληροφόρησης του ιστορικού, πέρα από την αυτοψία, αποτέλεσαν οι προφορικές πηγές του, οι διάφοροι πληροφοριοδότες και οι γνωστοί του από την αυτοκρατορική αυλή, όπως και διάφορες γραπτές πηγές⁶⁵, αλλά και ιστορικοί της εποχής, π.χ. ο αρχιεπίσκοπος Ευστάθιος⁶⁶.

Το ιστορικό έργο του Νικήτα Χωνιάτη διασώθηκε σε σημαντικό αριθμό χειρογράφων, τα παλαιότερα εκ των οποίων χρονολογούνται στον 13^ο αιώνα⁶⁷. Οι διαφορές που έχουν εντοπιστεί στη χειρόγραφη παράδοση αποδίδονται σε διαφοροποιήσεις που προέρχονται από τον ίδιο τον συγγραφέα κατά τις διαδοχικές επεξεργασίες του κειμένου, καθώς πλέον κυριαρχεί η άποψη ότι, μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, ο Χωνιάτης επέφερε αλλαγές στο κείμενο που μέχρι τότε είχε συγγράψει⁶⁸. Μάλιστα ο Stephanos Efthymiadis υποστηρίζει, με βάση τις διαφορετικές εκδοχές του κειμένου, ότι προέβαινε σε συνεχείς αναθεωρήσεις του έργου του. Η Alicia

⁶³ Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Α΄, σ. 281, τ. Β΄, σ. 269· Rosenqvist, *Λογοτεχνία*, σ. 200· Papamastorakis, *Interpreting the De Signis*, σ. 209-223· Simpson, *Niketas Choniates: The Historian*, σ. 31· Simpson, *Narrative Images in Medieval Constantinople*, σ. 186-207

⁶⁴ Grabler, *Die Krone der Komnenen*, σ. 11-12· Rosenqvist, *Λογοτεχνία*, σ. 191· Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β΄, σ. 239, 267· Magdalino, *The empire of Manuel I Komnenos*, σ. 477· Simpson, *Niketas Choniates: The Historian*, σ. 28

⁶⁵ Simpson, *Niketas Choniates: The Historian*, σ. 27-28

⁶⁶ Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β΄, σ. 267

⁶⁷ Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β΄, σ. 13, 16· van Dieten, Two unpublished fragments of Niketas Choniates' historical work, *BZ* 49.2 (1956), 311-317 (ιδίως 311-312).

Για μία πιο ενδελεχή παρουσίαση όλων των χειρογράφων στα οποία διασώθηκε το κείμενο, βλ. van Dieten, *Historia*, σ. XIX-CIX.

⁶⁸ Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β΄, σ. 268-269· Urbainczyk, *The History of Niketas Choniates*, σ. 3

Simpson, όπως και ο van Dieten, πιο λεπτομερώς, υποστηρίζουν ότι εντοπίζονται τρεις διακριτές φάσεις στη συγγραφή της *Ιστορίας*⁶⁹:

1. Στην παλαιότερη και συντομότερη εκδοχή (*brevior*), της οποίας η συγγραφή τοποθετείται στα τέλη του 12^{ου} και στις αρχές του 13^{ου} αιώνα, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αλεξίου Γ' Αγγέλου (1195-1203), ίσως ήδη και στα χρόνια του Ισαακίου Β' Αγγέλου (1185-1195)⁷⁰, είναι έντονη η κριτική απέναντι στους εκάστοτε αυτοκράτορες, η οποία γίνεται ιδιαίτερα αισθητή στους τόμους που αναφέρονται στους αυτοκράτορες που διαδέχθηκαν τον Ισαάκιο Β' Αγγελο⁷¹, αν και ήδη ο Μανουήλ θεωρείται κατώτερος των προκατόχων του⁷². Παρ' όλα αυτά το δυναστικό δικαίωμα δεν αμφισβητείται, σε σημείο μάλιστα οι πληροφορίες που προσφέρονται να «λογοκρίνονται», είτε αποσιωπώντας είτε διαστρεβλώνοντας πληροφορίες και γεγονότα αρνητικά για τους αυτοκράτορες και τους υποστηρικτές τους. Στο στάδιο αυτό, το έργο θυμίζει βιογραφίες αυτοκρατόρων.⁷³

2. Στο δεύτερο στάδιο ανήκουν η περιγραφή της Τέταρτης Σταυροφορίας και των συνεπειών της.

3. Η εκτενέστερη και καθόλα αναθεωρημένη *auction* γράφτηκε στη Νίκαια στη δεκαετία που ακολούθησε την άλωση της Κωνσταντινούπολης. Διαφέρει σημαντικά από την *brevior*, καθώς η κριτική είναι πιο έντονη, όπως και η παρουσίαση ηθικών προτύπων και αντι-προτύπων. Πιο έντονη είναι, επίσης, και η παρουσία του αφηγητή με σχόλια και κρίσεις σχετικά με τα ιστορικά γεγονότα και τα πρόσωπα που διαδραματίζουν κάποιο ρόλο σε αυτά. Εντοπίζονται ακόμη διαφορές στον τρόπο γραφής, το περιεχόμενο και τον στόχο, ενώ είναι φανερό ότι και τα συναισθήματα του συγγραφέα, όπως και ο τρόπος που αντιμετώπιζε τα ιστορικά γεγονότα, άλλαξαν σε σημαντικό βαθμό μετά την άλωση, με αποτέλεσμα να κυριαρχούν η πικρία και ο κυνισμός. Πλέον γίνεται

⁶⁹ Simpson, Niketas Choniates: *The Historian*, σ. 16-17, 33-34· Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 268-269

Βλ. και van Dieten, *Historia*, σ. LVI-LVII, όπου τα χειρόγραφα χωρίζονται σε πέντε κατηγορίες ανάλογα με το περιεχόμενο, τις ομοιότητες και τις διαφορές τους

⁷⁰ Efthymiadis, Niketas Choniates: *The Writer*, σ. 35. Ο ίδιος αναφέρει επίσης ότι ο συγγραφέας ήταν μάλλον άνω των σαράντα ετών, όταν αποφάσισε να αφιερωθεί στη συγγραφή της ιστορίας του

⁷¹ Efthymiadis, Niketas Choniates: *The Writer*, σ. 44

⁷² Efthymiadis, Niketas Choniates: *The Writer*, σ. 39

⁷³ Simpson, Niketas Choniates: *The Historian*, σ. 23, όπου αναφέρεται η κριτική που άσκησε ο Χωνιάτης στην εκδοχή *a* στη βυζαντινή κοινωνία, την οποία θεωρούσε ως άδικη, σε σύγκριση με τη γενναιοδωρία που έδειξαν οι Τούρκοι κατακτητές

εμφανής η στάση του ιστορικού απέναντι στην εποχή κατά την οποία έζησε και την οποία περιγράφει, καθώς γνωρίζει πια όσα θα επακολουθήσουν όχι μόνο για την αυτοκρατορία ως σύνολο αλλά και για τον ίδιο προσωπικά⁷⁴. Σε αρκετά μάλιστα σημεία υπάρχουν σχόλια του αφηγητή για όσα προηγήθηκαν ή πρόκειται να ακολουθήσουν⁷⁵.

Η edition princeps του κειμένου πραγματοποιήθηκε το 1557 από τον Ιερώνυμο Wolf στη Βασίλεια⁷⁶. Εδώ χρησιμοποιούμε την έκδοση του van Dieten⁷⁷, ο οποίος ως κύρια πηγή χρησιμοποιεί ένα από τα χειρόγραφα που αποτελούν την έκδοχή *auction* του κειμένου, παραθέτοντας στο κριτικό υπόμνημα τις γραφές που παραδίδονται από τα υπόλοιπα χειρόγραφα, με την εξαίρεση αυτών που παραδίδουν την απλούστερη γλωσσικά έκδοχή⁷⁸ του κειμένου που εμφανίστηκε κατά τον 14^ο αιώνα⁷⁹.

Το έργο του Χωνιάτη συνεχίστηκε, όπως συχνά συμβαίνει στη βυζαντινή ιστοριογραφική παράδοση, από τον Ακροπολίτη⁸⁰, ενώ αποτέλεσε και πηγή πληροφοριών για μεταγενέστερους συγγραφείς, όπως για τον Θεόδωρο Σκουταριώτη⁸¹, τον συντάκτη του *Chronicon Maius*⁸² και την έμμετρη χρονογραφία του Εφραίμ⁸³.

Η Theresa Urbainczyk⁸⁴ υποστηρίζει ότι ο κύριος στόχος του Χωνιάτη κατά τη συγγραφή της ιστορίας του ήταν η ανακάλυψη και η αποκάλυψη της αλήθειας σχετικά με όλα όσα έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια της περιόδου με την οποία ασχολείται αλλά και για τα αίτια αυτών και κυρίως της λατινικής κατάκτησης, καθώς και ότι αυτή του η επιθυμία γίνεται ιδιαίτερα εμφανής με τη χρήση της φράσης «*φιλέτερα γὰρ ὑπὲρ τοὺς*

⁷⁴ Simpson, Niketas Choniates: The Historian, σ. 17

⁷⁵ Urbainczyk, *The History of Niketas Choniates*, σ. 83· Eftymiadis, Niketas Choniates: The Writer, σ. 46. Ορισμένα παραδείγματα μπορούν να εντοπιστούν στα ακόλουθα αποσπάσματα του κειμένου: van Dieten, *Historia*, σ. 113 (στ. 75-87), 116 (στ. 79-81) – 117 (στ. 82-4), 135 (στ. 16-21), 143 (στ. 43-64), 146 (στ. 30-35) κλπ.

⁷⁶ Grabler, *Die Krone der Komnenen*, σ. 22-23· Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 17· van Dieten, *Historia*, σ. CIX-CXIII (όπου γίνεται αναφορά σε διάφορες μεταφράσεις του κειμένου)

⁷⁷ Ioannes Aloysius van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia* pars prior [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Series Berolinensis, vol. XI/1], Berlin – New York 1975

Simpson, Niketas Choniates: The Historian, σ. 14-15 (αναφορά σε εκδόσεις και μεταφράσεις)

⁷⁸ Βλ. παρακάτω σ. 15

⁷⁹ van Dieten, *Historia*, σ. CII-CV

⁸⁰ Rosenqvist, *Λογοτεχνία*, σ. 201· Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 283

⁸¹ Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 28, 329

⁸² Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 353

⁸³ Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 331

⁸⁴ Urbainczyk, *The History of Niketas Choniates*, σ. 2

όμογενείς ή αλήθεια»⁸⁵. Ο Hebert Hunger, επίσης, σημειώνει ότι ο Χωνιάτης είχε συνειδητοποιήσει τη δύναμη της ιστορίας για την απαθανάτιση γεγονότων, προτύπων και ιδεών και προσπάθησε να την εκμεταλλευτεί για να προωθήσει το ηθικό πρότυπο στο οποίο ο ίδιος πίστευε⁸⁶.

Ως προς το είδος της ιστορίας⁸⁷ που συνέγραψε ο Χωνιάτης, χωρίς αμφιβολία το κείμενο τοποθετείται στην κατηγορία της κλασικίζουσας ιστοριογραφίας, αφού χαρακτηρίζεται και από τα δύο βασικά χαρακτηριστικά του είδους, δηλαδή τον περιορισμό της ύλης σε μία συγκεκριμένη, σχετικά σύντομη και σαφώς οριοθετημένη χρονική περίοδο και συνήθως σε γεγονότα σύγχρονα ή σχεδόν σύγχρονα με τη ζωή του

⁸⁵ van Dielen, *Historia*, σ. 564, στ. 8-9. Πρόκειται για απόσπασμα από το τέλος του τόμου ο οποίος τιτλοφορείται «*Βασιλεία δευτέρα Ίσαακίου τοῦ Ἀγγέλου καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Ἀλεξίου*» και όπου περιγράφεται ο τρόπος με τον οποίο ο Αλέξιος Δούκας ή Μούρτζουφλος ανήλθε στην εξουσία.

⁸⁶ Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 279-280· Simpson, Niketas Choniates: *The Historian*, σ. 26-27, όπου υποστηρίζεται ότι ο τρόπος αντιμετώπισης της ιστορίας ως μέσου «*ηθικής διαπαιδαγώγησης*» αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό έργων τόσο αρχαίων όσο και βυζαντινών, ενώ αναφέρονται και συγκεκριμένες ιδέες με τη χρήση των οποίων γίνεται φανερός ο ηθικοδιδασκτικός στόχος που είχε θέσει στο έργο του ο ιστορικός (π.χ. κριτική των εχόντων εξουσία, ρόλος θείας πρόνοιας, τύχη και ξαφνικές αλλαγές στη ζωή των ανθρώπων, παραδείγματα ηθικής και κακίας, ηθικοδιδασκτικά σχόλια αφηγητή). Efthymiadis, Niketas Choniates: *The Writer*, σ. 41-42, όπου υποστηρίζεται ότι ο αφηγητής χρησιμοποιεί τους λόγους των προσώπων που συμμετέχουν στα γεγονότα ως μέσο μετάδοσης ηθικών μηνυμάτων στους αποδέκτες του, αλλά και άσκησης κριτικής ακόμη και μέσα από το στόμα εχθρών του Βυζαντίου· Kazhdan / Franklin, *Studies on Byzantine Literature*, σ. 180-181 (τύχη και ειμαρμένη στους ιστορικούς του 12^{ου} αιώνα), 269-271 (η ανθρώπινη μοίρα στον Χωνιάτη, η οποία αλλάζει προς το χειρότερο), 271, 273-275 (όπου σημειώνεται ότι ο Χωνιάτης χρησιμοποιεί (τυπικά) τη θεία πρόνοια, αλλά αναφέρει και άλλες αιτίες για την πρόκληση των γεγονότων), 277 (τυπική μόνο χρήση της θείας πρόνοιας, ενώ στην πραγματικότητα αφήνεται να εννοηθεί ότι οι πράξεις των ανθρώπων προκαλούν τα ιστορικά γεγονότα).

Ο ίδιος ο αφηγητής στην αρχή του προοιμίου της ιστορίας του αναφέρει τα εξής: «*Αἱ ἱστορία δὲ ἄρα κοινωφελὲς τι χρῆμα τῷ βίῳ ἐφεύρηται, εἴπερ ἐκ τούτων οὐκ ὀλίγα ἔστι ξυλλέγειν τὰ βελτίω τοῖς ἡρημένοις. εἰδύια γὰρ τὰ ἀρχαῖα καὶ ἔθνη αὐτὰ διατρανοῦσιν ἀνθρώπεια καὶ πολυπειρίαν ὑποτιθέασιν ὅποσοι τῶν ἀνθρώπων μεγαλογνώμονες καὶ τοῦ καλοῦ αὐτόφυτον τρέφοντες ἔρωτα· καὶ κακία δὲ παρ' αὐταῖς κωμωδουμένη καὶ ἀγαθοπραξία ἐξαιρομένη μετρίους ὡς τὰ πολλὰ καὶ ἐπιδιδόντας τοὺς παρ' ἐκάτερα τίθεασι ῥέποντας, ὅσοι τῶς οὐχ ὑπ' αἰσχίστης συνηθείας καὶ φανλοτέρας τῆς ἔξεως ἀνεπιστρόφως ἔχουσι τοῦ πολυεράστου χρήματος ἀρετῆς, ἐπεὶ καὶ ἀθανάτοις εἰκόασι δῆπουθεν θνητοὶ καὶ ἐπικηροὶ γεγονότες καὶ πάλαι τὸ ζῆν ἐκτοξεύσαντες ὅσους παρειλήφει τὸ ἱστορεῖν· ὀρθῶς γὰρ ἢ τούναντιον φαύλως βεβιωκότες εὐ τε καὶ ὡς αἰσχροῶς ἀκούουσι. καὶ τοῦ μὲν ἐς ἄδου βέβηκεν ἡ ψυχὴ, πρὸς δὲ τὰ ἐξ ὧν ἡρμόσθη τὸ σῶμα ἐπαλινδρόμησε· τὰ δὲ παρ' αὐτοῦ βεβιωμένα, κἂν ὅσια εἴη, κἂν δίκαια, κἂν ἀθέμιτα, κἂν ἐφύβριστα, κἂν ἐβίω εὐδαιμόνως, κἂν κακοπραγῶν ἀνεχρέμψατο τὴν ψυχὴν, ἡ ἱστορία διαπρυσίως βοᾷ, ὥστε καθ' ἕτερόν τινα τρόπον καὶ λόγον καὶ βίβλος ζώντων ἢ ἱστορία κληθήσεται καὶ σάλπιγξ περὶ τράνος τὰ γραφόμενα, τοὺς πάλαι τεθνεῶτας οἷον τῶν σημάτων ἐξανιστώσα καὶ ὑπ' ὅσιν τιθεῖσα τοῖς βουλομένοις.*» (van Dielen, *Historia*, σ. 1-2, στ. 5-22).

⁸⁷ Για τις διαφορές ανάμεσα στην κλασικίζουσα ιστοριογραφία και τη χρονογραφία, βλ. ενδεικτικά Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', κεφ. 5^ο (*Ιστοριογραφία*), σ. 13-364 (ιδίως σ. 13-60) και Rosenqvist, *Λογοτεχνία*, σ. 25-27, 179-191 (κεφ. *Γυναικεία κυριαρχία: Ἡ Ἄννα Κομνηνὴ καὶ ἡ ἱστοριογραφία τοῦ 12^{ου} αἰώνα*)

συγγραφέα⁸⁸, αλλά και τη χρήση της υψηλής γλωσσικής ποικιλίας και γενικά τη μίμηση αρχαίων προτύπων, ενώ δεν λείπει και η ενσωμάτωση λόγων⁸⁹.

Από την άλλη, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε ορισμένα στοιχεία που είναι χαρακτηριστικά του είδους της χρονογραφίας και τα οποία εντοπίζονται στο κείμενο, χωρίς ωστόσο να αλλοιώνουν τον γενικότερο χαρακτήρα του, όπως οι χρησιμοί, τα όνειρα, τα εντυπωσιακά φυσικά φαινόμενα και γενικά κάθε είδους παράξενα συμβάντα⁹⁰.

Πράγματι ο Χωνιάτης εστιάζει στο μεγαλύτερο τμήμα της αφήγησής του σε γεγονότα τα οποία έζησε ο ίδιος, καθώς ανάμεσα στα δύο τμήματα του κειμένου εντοπίζουμε διαφορές ως προς την ποιότητα και κυρίως την ποσότητα των λεπτομερειών. Στο πρώτο τμήμα, δηλαδή σε αυτό που αναφέρεται στις βασιλείας του Ιωάννη και του Μανουήλ Κομνηνού, ο Χωνιάτης δηλώνει ότι οι πληροφορίες που παραθέτει προέρχονται από αυτόπτες μάρτυρες που του τα διηγήθηκαν ή ακόμη και από φήμες⁹¹, ενώ το δεύτερο περιλαμβάνει γεγονότα για τα οποία μπορούμε με μεγαλύτερη ασφάλεια να θεωρήσουμε ότι είχε προσωπική γνώση⁹².

Ως προς τη συναισθηματική συμμετοχή του αφηγητή μας σε αυτά που περιγράφει έχουν εκφραστεί από τους μελετητές απόψεις σημαντικά διαφορετικές μεταξύ τους. Ο Jan Olof Rosenqvist, για παράδειγμα, θεωρεί ότι η αντικειμενικότητα στην παρουσίαση των γεγονότων διατηρείται σε μεγάλο βαθμό στο κείμενο, ακόμη και σε σημεία όπου

⁸⁸ van Dieten, *Historia*, σ. 2, στ. 30-33: «Διὰ ταῦτ' οὖν καὶ αὐτὸς τὰ τοῖς κατ' ἐμὲ χρόνοις γεγενημένα καὶ ἀνόπιν ἔτι βραχὺ, μνήμης καὶ διηγήσεως ἄξια ὄντα καὶ τοσαῦτα τὸ πλῆθος καὶ τοιαῦτα τὸ μέγεθος, οὐκ ἔγνω δεινὴ σιγὴ παρελθεῖν. οὐκοῦν καὶ διὰ τῆσδέ μου τῆς ζυγγραφῆς δῆλα ταῦτα τοῖς ἔπειτα καθιστῶ.»

⁸⁹ Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 276-277. Ορισμένα παραδείγματα λόγων τα οποία ενσωματώθηκαν στην αφήγηση: van Dieten, *Historia*, σ. 42-46 – στ. 20-40 (λόγος Ιωάννη Β' Κομνηνού σχετικά με τη διαδοχή του στον θρόνο), σ. 68-70 – στ. 74-42 (λόγος δυτικού ηγεμόνα προς τους στρατιώτες του, στον οποίο εμφανίζονται οι Δυτικοί να ασκούν κριτική εις βάρος των Βυζαντινών, βλ. Urbainczyk, *The History of Niketas Choniates*, σ. 134), σ. 83 – στ. 93-8 (λόγος Μανουήλ Κομνηνού προς τους στρατιώτες) κλπ.

⁹⁰ Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 278

⁹¹ van Dieten, *Historia*, σ. 59, στ. 16: «ὡς γὰρ ἀπήγγελλον ἡμῖν οἱ τὴν ἡλικίαν προήκοντες» και στ. 23: «ἡμεῖς δὲ κλέος οἶον ἀκούομεν», σ. 65, στ. 85-86: «ὡς συλλογίζεσθαι τοὺς ὀρώντας τὸ τῆνικαῦτα συμβάν». Το στοιχείο αυτό του κειμένου σημειώνουν και οι εξής: Urbainczyk, *The History of Niketas Choniates*, σ. 4, 19· Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 267-268

⁹² Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 267· Urbainczyk, *The History of Niketas Choniates*, σ. 4, 23. Ωστόσο και ο αφηγητής κάνει λόγο για αυτή του την πρακτική στο τέλος του προομίου του, ακριβώς πριν ξεκινήσει την ιστόρηση των γεγονότων της ανόδου του αυτοκράτορα Ιωάννη Β' Κομνηνού στον θρόνο: «ἐν κεφαλαίωδεσι δ' ἐπιτομαῖς τὰ κατὰ τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννην τὸ ἱστορεῖν διηγῆσεται, ὃς Ἀλεξίω διάδοχος γεγένηται τῆς ἀρχῆς, οὐδ' ἐμβραδυνεῖ ταῖς κατ' αὐτὸν ἀφηγήσεσιν, ὥσπερ ἐν τοῖς ἐφεξῆς ἐργάσεται λόγοις, οἷα καὶ ἡμῶν μὴ τὰ τοῖς ὀφθαλμοῖς ἐπὶ τῷδε παρελημμένα συγγραφομένων κἀντεῦθεν μὴδ' ἐπιτάδην ἔχόντων ταῦτα διεξιέναι, ἀλλ' ἄπερ εἰς ἀκοὴν ὥτιον εἰλήφειμεν ἐκ τῶν ὄσοι τῶν καθ' ἡμᾶς τὸν βασιλέα τουτονὶ ἐθεάσαντο καὶ συνωμάρτουν ἐκεῖνον πρὸς ἐναντίους χωροῦντι καὶ τὰς μάχας συνετολύπεον.» (van Dieten, *Historia*, σ. 4, στ. 73-80).

γίνεται λόγος για τους σταυροφόρους, αν και αναγνωρίζει ότι ο αφηγητής δεν κατορθώνει να διατηρήσει την αντικειμενικότητα αυτή σε όλη τη διάρκεια του κειμένου του⁹³. Αντιθέτως, ο Paul Magdalino, στο βιβλίο του για την περίοδο της βασιλείας του αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, σημειώνει επανειλημμένα ότι και οι δύο ιστορικοί, που αποτελούν τις βασικές μας πηγές για αυτή την περίοδο, ο Χωνιάτης και ο Κίνναμος, εκφράζουν μέσα από το κείμενό τους τις προσωπικές και υποκειμενικές τους απόψεις, πρακτική που αποδίδει σε μία γενικότερη τάση που εντοπίζεται στην ιστοριογραφία⁹⁴. Η Alicia Simpson, επίσης, υπογραμμίζει ότι δεν πρέπει να χρησιμοποιούμε σύγχρονα κριτήρια για να κρίνουμε τον Χωνιάτη ως ιστορικό, καθώς δεν πρόκειται για έναν παρατηρητή γεγονότων που ανήκουν στο παρελθόν, αλλά για έναν άνθρωπο που καταγράφει τα γεγονότα της εποχής στην οποία έζησε και τα όσα βίωσε ο ίδιος, καταβάλλοντας ωστόσο προσπάθεια να τα δει όλα αυτά μέσα από μια κριτική ματιά και να εξηγήσει τα αίτιά τους⁹⁵. Η Theresa Urbainczyk σε αρκετά σημεία του έργου της για τον ιστορικό Χωνιάτη, αναφέρεται στον θρήνο που εκφράζεται μέσα από την αφήγηση για όλα όσα χάθηκαν και όλα όσα έχασε ο ίδιος κυρίως μετά την Δ΄ Σταυροφορία⁹⁶.

Σε ό,τι αφορά, ωστόσο, τα αίτια της πτώσης της αυτοκρατορίας μπορούμε να σημειώσουμε ότι διατηρείται μια αίσθηση αντικειμενικότητας, καθώς, ξεπερνώντας την αμοιβαία αντιπάθεια και έλλειψη αλληλοκατανόησης ανάμεσα στους Βυζαντινούς και τους Δυτικούς η οποία ήταν εξαιρετικά έντονη εκείνη την περίοδο και ειδικά μετά την Δ΄ Σταυροφορία, δεν παραβλέπει αλλά αντιθέτως κάποτε τονίζει ότι οι πραγματικοί υπεύθυνοι για την πτώση ήταν οι ίδιοι οι Βυζαντινοί και οι αυτοκράτορες, οι οποίοι δεν πήραν τα απαραίτητα μέτρα για να προστατέψουν το κράτος και δεν προσπάθησαν να διορθώσουν τα κακώς κείμενα⁹⁷.

Η γλώσσα του Χωνιάτη⁹⁸ αποτελούσε πρόκληση για τον αναγνώστη ήδη στη βυζαντινή περίοδο, κάτι που είχε ως αποτέλεσμα να εμφανιστεί κατά τον 14^ο αιώνα μία

⁹³ Rosenqvist, *Λογοτεχνία*, σ. 199

⁹⁴ Magdalino, *The empire of Manuel I Komnenos*, σ. 20, 401

⁹⁵ Simpson, *Niketas Choniates: The Historian*, σ. 31

⁹⁶ Urbainczyk, *The History of Niketas Choniates*, σ. 23-24, 83, 85-86, 91, 92· Angold, *Laments by Nicetas Choniates*, σ. 338-352 (εν προκειμένω κυρίως σ. 338-344)

⁹⁷ Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β΄, σ. 270· Urbainczyk, *The History of Niketas Choniates*, σ. 32, 43, 82, 96, 99, 115

⁹⁸ Γενικά για τη γλώσσα και το ύφος στο κείμενο του Χωνιάτη, βλ. Grabler, *Die Krone der Komnenen*, σ. 12-18· Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β΄, σ. 276· Rosenqvist, *Λογοτεχνία*, σ. 197-198

απλούστερη γλωσσικά εκδοχή του κειμένου⁹⁹. Το στοιχείο, όμως, αυτό έρχεται σε αντίθεση με όσα λέει ο ίδιος αφηγητής στο προοίμιο¹⁰⁰ του κειμένου, όπου περιγράφεται ένα κείμενο απλό και κατανοητό, γραμμένο και σχεδιασμένο για όλους ανεξαρτήτως μόρφωσης και κοινωνικής θέσης.

Πρόκειται για ένα δυσνόητο και εξαιρετικά ρητορικό¹⁰¹ κείμενο στο οποίο η μίμηση των αρχαίων προτύπων είναι ιδιαίτερα έντονη όχι μόνο μέσω της χρήσης της λόγιας γλωσσικής ποικιλίας¹⁰², αλλά και μέσω της χρήσης παραδειγμάτων και χωριών τα οποία προέρχονται από την αρχαία λογοτεχνία, ιστορία και μυθολογία¹⁰³. Ωστόσο

⁹⁹ Rosenqvist, *Λογοτεχνία*, σ. 199-200· Urbainczyk, *The History of Niketas Choniates*, σ. 12· Eftymiadis, *Niketas Choniates: The Writer*, σ. 55, όπου τονίζεται η ανάγκη των μεταγενέστερων, ήδη από τον 14^ο αιώνα, για μία γλωσσικά πιο κατανοητή «έκδοση» του κειμένου του Χωνιάτη· Davis, *The History Metaphrased*, σ. 145-163. Βλ. και υποσημείωση 103

¹⁰⁰ van Dieten, *Historia*, σ. 3-4, στ. 34-65: «*Ἐπει δέ, ὡς καὶ ἄλλοι τε ζυμβαλεῖν ἔχουσι καὶ αὐτὸς δὲ συνορῶν οὐχ ἦκιστα εἶμι, τὰ τοῦ ἱστορεῖν τὸ τῆς διηγήσεως ἀσαφές καὶ περιβολαῖς καὶ περιόδοις ἐπεστραμμένον ὡς μὴ συνᾶδον αὐτοῖς οὐ προσίενται, φιλοῦσι δὲ τὸ σαφές ὡς οὐ μόνον κατὰ τὸν εἰπόντα σοφόν, ἀλλὰ καὶ συμβαῖνόν σφισι μάλιστα, οὐδὲ τούτου ἔξωθεν τοῦ καλοῦ πίπτοντ' ἂν εὐρήσει τις τὰ γραφόμενα, οἷα καὶ ἡμῶν μὴ τὸ κομπηρὸν καὶ δυσφραδές καὶ κρημνώδεσιν ἀποδιειλημμένον λέξεσιν ὡς ἐπίπαν ἀσπασαμένον, εἰ καὶ χαίνοντές εἰσιν εἰς τοῦτο πολλοὶ εἴτ' οὖν, ἀληθέστερον εἰπεῖν, ἐκλείποντες τῶν πάλαι καὶ σήμερον καὶ ὅσα τι καὶ ἐπιτήδευμα προυργιαίτατον ἐξησηκότες διὰ μακροῦ, ἐκ τοῦ πλείονος δὲ κἂν τούτῳ δρᾶν τῆ ἱστορία προθεμένων τὰ πρόσφορα, μὴδ' ὑπερβάθμιον πόδα τείνειν ἡγαπηκότεον ἢ ὅλως τοὺς ἄξονας αὐτῆς ὑπεράλλεσθαι.*

Ἐπεὶ γὰρ ἅπαν ἕτερον τὸ μὴ τὴν φράσιν ἀπλοῦν, ὡς ἔχω εἰπὼν, καὶ πρόχειρον εἰς κατάληψιν αὐτῆ διαβέβληται καὶ ἡγαπήθη ἕως σφόδρα τὸ ἀκομψον καὶ ὡς ἔχον φύσεως διηγουμένον καὶ δαιμονίως τὸ εἴληπτον περιπτύσσεται. τέλος γὰρ σκοπιμώτατον τὴν ἀλήθειαν ἔχουσα καὶ τῆς τε ῥητορικῆς δεινότητος καὶ τῆς ποιητικῆς λογοποιίας ἀφροσύνα κατὰ διάμετρον καὶ τὰ τούτων ἔτι διωθεῖται χαρακτηριστικά. καὶ ἄλλως δὲ κἂν οὐ βραχὺ τὸ σεμνὸν ἢ ἱστορία καὶ τὸ αἰδέσιμον ἐπισύρηται, ἐρώσα δ' ὅμως προκεῖσθαι σκαπανεῦσι τε καὶ σιδηρεῦσι καὶ πολλῆς γέμουσι τῆς ἀσβόλης καὶ συνήθης εἶναι τοῖς πρὸς ὄπλα καὶ Ἄρεα βλέπουσι, μὴδὲ γυναιξὶ χερνήτισι δυσκολαίνουσα μεταλλευούσας τὰ καθ' αὐτήν, ταῖς χαριεστέραις χαίρει τῶν φράσεων καὶ τὸ φάρος τῶν ὀνομάτων εἰλικρινές καὶ ἀπέριττον περικεῖσθαι φιλεῖ, μήτε μὴν κεκομψυμένον καὶ ἕξαιλλον.

Καὶ ἡ μὲν ἱστορία, ὡς ἐνὶ μάλιστα, μετὰ τοῦ σαφοῦς καὶ εἰς ἐπίτομον ἐπιτροχασθήσεται· ὁ δὲ λόγος εὐγνωμονῶν συγγνώμην αἰτεῖται παρ' οἷς εἰς χεῖρας πεσεῖται, εἰ μὴ φιλοτίμως δι' ἃ εἴρηται καὶ ἀβρῶς ἐκπεπόνηται, ἐπεὶ καὶ ἄλλως νῦν πρότως ἡμεῖς τῆς υποθέσεως ἐπιβαίνομεν τῆσδε, οἷα τινα ἐρήμην καὶ ἀστιβῆ διέναμι ἐγχειροῦντες ὁδόν, ὃ καὶ δύσεργόν ἐστι καὶ πολλῶ ὑπερκείμενον τοῦ ἴχνεσιν ἐτέρων προωδευκότεον εφομαρτεῖν ἢ γοῦν ὡς διὰ λείας καὶ βασιλικῆς βαδίζειν ὁδοῦ εὐθυπόρος τε καὶ ἀπλανῶς.»

¹⁰¹ Angelou, *Rhetoric and history*, σ. 289-305· Magdalino, *The empire of Manuel I Komnenos*, σ. 20-21· Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 277· Eftymiadis, *Niketas Choniates: The Writer*, σ. 35· Simpson, *Niketas Choniates: The Historian*, σ. 30-31, όπου περιγράφεται ως «*a writer with unique literary talents*»

¹⁰² Για τα επίπεδα ύφους της μεσαιωνικής ελληνικής, βλ. Χόρροκς, *Ελληνικά: Ιστορία της γλώσσας και των ομιλητών της*, σ. 305-340, ιδίως σ. 314-317 (*Η βυζαντινή γραμματεία και η αναβίωση του αττικισμού*).

Davis, *The History Metaphrased*, σ. 148, όπου γίνεται αναφορά στην πεποίθηση των μορφωμένων Βυζαντινών ότι η αττική διάλεκτος αποτελούσε κομμάτι της ταυτότητάς τους.

¹⁰³ Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Α', σ. 34, τ. Β', σ. 270, 277· Grabler, *Die Krone der Komnenen*, σ. 9, 18-20· Grabler, *Das Zitat als Stilkunstmittel*, σ. 190-193· Urbainczyk, *The History of Niketas Choniates*, σ. 5-6, 13-14, 19, 59, 66, 68-69, 81, 83, 85, 115· Rosenqvist, *Λογοτεχνία*, σ. 198· van Dieten, *Niketas Choniates*, σ. 52· Simpson, *Niketas Choniates: The Historian*, σ. 25 (χρήση αρχαίας παράδοσης: ρητορική μίμηση, περιγραφική αφήγηση, δραματικός και επικός τόνος, έλλειψη έγγραφων αποδείξεων, εκτενείς παρεκβάσεις, φανταστικοί λόγοι)· Eftymiadis, *Greek and Biblical Exempla*, σ. 101-119 (σ. 118: η παρουσία της μειώνεται όταν υπάρχει ανάγκη για ρεαλισμό· σ. 119: μέσα από τα *exempla* ακούγεται η φωνή του αφηγητή)· Eftymiadis, *Niketas Choniates: The Writer*, σ. 28-29 (ελεύθερη

χαρακτηρίζεται τόσο από εξαιρετική οργάνωση όσο και από την εκλεπτυσμένη και αριστοτεχνική όσο και πρωτότυπη και προσωπική χρήση της ελληνικής γλώσσας¹⁰⁴.

Έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι η περίπλοκη γλώσσα που χρησιμοποιείται βρίσκεται σε συνάρτηση με τα γεγονότα που περιγράφονται, καθώς δηλαδή τα γεγονότα ήταν τόσο περίπλοκα, τρομερά και αφύσικα, ήταν αδύνατο να αποδοθούν με μία απλή και κατανοητή γλώσσα, ενώ και η αναντιστοιχία ανάμεσα στις «προγραμματικές δηλώσεις» και στη μορφή της γλώσσας που τελικά χρησιμοποιείται δικαιολογείται με την εξής φράση: «*If hardly anyone in the work speaks his mind, why should Niketas himself?*»¹⁰⁵. Ωστόσο αυτή η εκτίμηση φαντάζει υπερβολική, αν αναλογιστούμε ειδικά το πρότυπο των βυζαντινών ιστοριογράφων που ασχολήθηκαν με την κλασικίζουσα ιστοριογραφία. Αναφέρομαι φυσικά στον Θουκυδίδη και τον αρκετά περίπλοκο τρόπο γραφής του, τον οποίο συχνά μιμούνται οι Βυζαντινοί με αποτελέσματα παρόμοια με το κείμενο του Χωνιάτη.

Παρ' όλες όμως τις δυσκολίες που προκαλεί το ύφος και η γλωσσική ποικιλία, το κείμενο είναι σε θέση να προκαλέσει έντονα συναισθήματα στους αναγνώστες του¹⁰⁶, ενώ και οι περιγραφές των διάφορων περιστατικών είναι ιδιαίτερων ζωντανές και παραστατικές¹⁰⁷. Ο Stephanos Efthymiadis υποστηρίζει ακόμη ότι ο Χωνιάτης κατόρθωσε στο κείμενό του να συνδυάσει άρτια στοιχεία τραγικά και κωμικά, «ξεπερνώντας» τα όρια της αρχαίας παράδοσης, σύμφωνα με την οποία τα δύο αυτά είδη ήταν σαφώς διακριτά¹⁰⁸.

προσαρμογή ιστορικού υλικού), 42-43 («[...] *humour, irony and, at times, a kind of mystical flavour into his narrative.*»)

Ο συνδυασμός μυθολογικών και βιβλικών στοιχείων, όπως και πραγματικών και φανταστικών γεγονότων, αποτελεί χαρακτηριστικό των συνθέσεων της εποχής των Κομνηνών (Efthymiadis, *Greek and Biblical Exempla*, σ. 102-103). Με βάση και την ανωτέρω βιβλιογραφία, είμαστε σε θέση να απαριθμήσουμε τις κύριες πηγές των χωρίων που εμφανίζονται στο κείμενο του Χωνιάτη, τόσο από την αρχαία ελληνική όσο και από τη πρώιμη χριστιανική γραμματεία: ο Όμηρος· η *Βίβλος*, η *Παλαιά*, κυρίως οι Ψαλμοί, και η *Καινή Διαθήκη*, κυρίως τα Ευαγγέλια· ο Λουκιανός· ο Ευριπίδης· ο Πλούταρχος.

¹⁰⁴ Efthymiadis, *Niketas Choniates: The Writer*, σ. 56-57, 53-55, 37

¹⁰⁵ Urbainczyk, *The History of Niketas Choniates*, σ. 15-16· Rosenqvist, *Λογοτεχνία*, σ. 197-198· Kaldellis, *Paradox, Reversal and the Meaning of History*, σ. 76-78

¹⁰⁶ Efthymiadis, *Niketas Choniates: The Writer*, σ. 54

¹⁰⁷ Simpson, *Niketas Choniates: The Historian*, σ. 25· Efthymiadis, *Niketas Choniates: The Writer*, σ. 44, όπου υποστηρίζεται ότι το ύφος του κειμένου αλλάζει σημαντικά όσο πλησιάζει προς το τέλος του, αποκτώντας περισσότερο ρεαλισμό και δίνοντας περισσότερη έμφαση στην αφήγηση των γεγονότων και στην απόδοση ευθυνών, ενώ, καθώς η ειρωνεία και η γοητεία υποχωρούν, ο σαρκασμός κάνει ολοένα και πιο έντονη την παρουσία του.

¹⁰⁸ Simpson, *Niketas Choniates: The Historian*, σ. 51· Kaldellis, *Paradox, Reversal and the Meaning of History*, σ. 84

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό του ιστορικού έργου του Χωνιάτη είναι η λεπτομερής σκιαγράφηση των χαρακτήρων, η οποία δεν περιορίζεται στην αυτοκρατορική οικογένεια, αλλά αναφέρεται σε σημαντικό αριθμό προσώπων, ανδρών κυρίως, αλλά και γυναικών¹⁰⁹, και στην οποία εντοπίζουμε για ακόμη μία φορά και την προσπάθεια που κατέβαλε ο ιστορικός για αντικειμενική παρουσίαση της ύλης του¹¹⁰. Υποστηρίζεται ότι η σκιαγράφηση αυτή επηρεάστηκε τόσο από το έργο του Πλουτάρχου όσο και από τον Μιχαήλ Ψελλό¹¹¹.

Σημαντικό στοιχείο του κειμένου αποτελεί επίσης η κριτική που ασκείται εις βάρος των Βυζαντινών, κυρίως των εχόντων εξουσία και δη των αυτοκρατόρων, για την δυσχερή κατάσταση στην οποία βρέθηκε η αυτοκρατορία με αποκορύφωμα την Δ΄ Σταυροφορία, κριτική η οποία εκφράζεται με κατηγορίες είτε για ανεπάρκεια ή απάθεια είτε για κακοδιαχείριση και υπερβολικές φιλοδοξίες, αγγίζοντας ακόμη και πτυχές της προσωπικής τους ζωής¹¹². Σημειώνεται ότι η κριτική του Χωνιάτη στρέφεται εναντίον συγκεκριμένων ατόμων και όχι εναντίον των θεσμών¹¹³. Μέσα από αυτή την κριτική ο συγγραφέας παρουσιάζει επίσης πρότυπα και αντι-πρότυπα συμπεριφοράς, ηθικής κλπ. στους αναγνώστες του¹¹⁴.

Όπως έχει ήδη ειπωθεί και ανωτέρω¹¹⁵, η ιστορία του Χωνιάτη αποτελεί μία από τις βασικές πηγές μας για την περίοδο της βασιλείας του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού. Και πράγματι μπορούμε να πούμε ότι η αναφορά σε αυτή είναι λεπτομερέστατη, ακόμη και σε σύγκριση με την περιγραφή της βασιλείας άλλων αυτοκρατόρων στο ίδιο κείμενο¹¹⁶.

¹⁰⁹ Efthymiadis, Niketas Choniates: The Writer, σ. 50-51

¹¹⁰ Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 273, 276, 291· Rosenqvist, *Λογοτεχνία*, σ. 199· Efthymiadis, Niketas Choniates: The Writer, σ. 48 (η δράση των προσώπων αντιστοιχεί στον χαρακτήρα τους)

¹¹¹ Efthymiadis, Niketas Choniates: The Writer, σ. 50-51

¹¹² Urbainczyk, *The History of Niketas Choniates*, σ. 1, 19, 22, 36, 106-107· Angelou, Rhetoric and history, σ. 305· Magdalino, *The empire of Manuel I Komnenos*, σ. 12-13, 14, 20· Kazhdan / Franklin, *Studies on Byzantine Literature*, σ. 160-161, 232 ([...] *Nicetas Choniates, bitterly condemned the Byzantines who perpetually intrigued against their lords, while the Latins remained loyal even to a king who had been taken captive [...]*)· Angold, Laments by Nicetas Choniates, σ. 341-342

¹¹³ Kazhdan / Franklin, *Studies on Byzantine Literature*, σ. 232, όπου αναφέρεται ότι ο Χωνιάτης κατακρίνει τις μηχανοραφίες των Βυζαντινών εναντίον των ανωτέρων του, ενώ επαινεί την πίστη των Δυτικών στον βασιλιά τους κατά την αιχμαλωσία του τελευταίου

¹¹⁴ Urbainczyk, *The History of Niketas Choniates*, σ. 17, 133

¹¹⁵ Βλ. παραπάνω σ. 9

¹¹⁶ Η βασιλεία του Μανουήλ Κομνηνού καταλαμβάνει 7 από τους τόμους της ιστορίας και ένα σύνολο 175 σελίδων από τις 657 που καταλαμβάνει το κείμενο στην έκδοση του van Dielen (*Historia*, σ. 48-222). – Urbainczyk, *The History of Niketas Choniates*, σ. 92-93· Magdalino, *The empire of Manuel I Komnenos*, σ. 413· Karla, «Das literarische Porträt Kaiser Manuels I. Komnenos in den Kaiserreden des 12. Jh.», *BZ* 101.2 (2008), σ. 669-679 (κυρίως σ. 672, 678-679)

Όμως για ακόμη μία φορά η γνώμη του συγγραφέα φαίνεται να διχάζεται: ενώ δηλαδή στην αρχή της βασιλείας του ο Μανουήλ εμφανίζεται ως ένας χαρισματικός στρατιωτικός και ηγέτης, ικανός να ανταπεξέλθει σε όλες τις διοικητικές ανάγκες της αυτοκρατορίας, με το πέρασμα του χρόνου καθίσταται έκδηλη μία κάμψη: κάποτε εντοπίζονται και κατηγορίες για κατάχρηση εξουσίας, για τις αλλαγές που προσπάθησε να επιφέρει στη θρησκεία, για την εκτίμηση που έδειχνε στην αστρολογία¹¹⁷, ακόμη και για τη σεξουαλική του ζωή (οι τελευταίες κατηγορίες εντοπίζονται στα πρώτα βιβλία)¹¹⁸. ωστόσο, προς το τέλος της σχετικής με τον συγκεκριμένο αυτοκράτορα αφήγησης, εντοπίζουμε μια προσπάθεια δικαιολόγησης των αποφάσεων και των πράξεών του¹¹⁹. Σε κανένα όμως σημείο του κειμένου δεν αμφισβητούνται οι ικανότητές του ως στρατιώτη.

2. Η γλώσσα του σώματος στη λογοτεχνία

Εστιάζοντας στην παρουσία του αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνό στο κείμενο του Χωνιάτη, παρατηρούμε ότι στην αφήγησή του περιλαμβάνει την αναφορά ή την περιγραφή σωματικών χαρακτηριστικών, εκφράσεων του προσώπου ή κινήσεων του σώματος του αυτοκράτορα. Έχει λοιπόν ενδιαφέρον να μελετήσουμε πώς διαχειρίζεται ως συγγραφέας τη γλώσσα του σώματος και τί επιδιώκει μέσω αυτής να μεταδώσει στον αναγνώστη του. Πριν προχωρήσουμε στο θέμα μας, θεωρούμε χρήσιμο να προτάξουμε ένα θεωρητικό κομμάτι σχετικά με τη γλώσσα του σώματος και τη σημασία της στη λογοτεχνία. Για το θεωρητικό κομμάτι του θέματος βασιστήκαμε κυρίως στο βιβλίο της Barbara Korte, *Body Language in Literature*.

Η ανθρώπινη επικοινωνία αποτελεί ένα πολύπλοκο σύστημα με διάφορα μέρη τα οποία αλληλοεπιδρούν, ώστε να φτάσουμε στον επιθυμητό αποτέλεσμα. Αυτό δηλαδή σημαίνει ότι μία επιτυχής – τουλάχιστον στην περίπτωση του προφορικού λόγου – επικοινωνία, πέρα από τον έναρθρο λόγο, χρησιμοποιεί, εκούσια ή και ακούσια, και

¹¹⁷ Barton, *Power and Knowledge*, σ. 40

¹¹⁸ Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β΄, σ. 273-274· Tinnefeld, *Kategorien der Kaiserkritik*, σ. 159· Magdalino, *The empire of Manuel I Komnenos*, σ. 13-14, 173, 198, 217, 252, 281, 454, 478, 481-482· Urbainczyk, *The History of Niketas Choniates*, σ. 93-94

¹¹⁹ Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β΄, σ. 274· Magdalino, *The empire of Manuel I Komnenos*, σ. 4, 11-12· Urbainczyk, *The History of Niketas Choniates*, σ. 135· Kazhdan / Franklin, *Studies on Byzantine Literature*, σ. 146

διάφορα άλλα μέσα, όπως κινήσεις, εκφράσεις και ήχους, ικανότητες τις οποίες αρχίζουμε να μαθαίνουμε και να καλλιεργούμε από βρέφη¹²⁰.

Στη γλώσσα του σώματος συμπεριλαμβάνονται όλες οι μη λεκτικές μορφές επικοινωνίας, όπως οι κινήσεις και οι στάσεις του σώματος, οι ενστικτώδεις αντιδράσεις, η συμπεριφορά στον χώρο και σε σχέση με άλλα άτομα, οι εκφράσεις του προσώπου και το βλέμμα· όλα αυτά τα στοιχεία μάς βοηθούν να καταλήξουμε σε συμπεράσματα σχετικά όχι μόνο με τα όσα διαδραματίζονται ή αναφέρονται τη στιγμή της επικοινωνίας, αλλά και συνολικά για τον ομιλητή και τον χαρακτήρα του, την κοινωνική του θέση, την ηλικία, την κοινωνία στην οποία ανήκει, αλλά και τις προσωπικές του ιδιαιτερότητες.¹²¹ Πρόκειται μάλιστα για ένα θέμα το οποίο κίνησε το ενδιαφέρον των ανθρώπων από την αρχαιότητα¹²²!

Στη λογοτεχνία η γλώσσα του σώματος επιτελεί λίγο-πολύ τις ίδιες λειτουργίες με αυτές που εξυπηρετεί και στην πραγματική επικοινωνία· μας επιτρέπει, δηλαδή, να κατανοήσουμε την ψυχολογική κατάσταση του χαρακτήρα, αλλά και διάφορα άλλα στοιχεία πιο μόνιμα, όπως την ηλικία, την κοινωνική θέση, το φύλο, τον χαρακτήρα του ατόμου κλπ.¹²³

Φυσικά στα λογοτεχνικά και γενικά στα έργα τέχνης δεν είναι δυνατή η ακριβής αναπαράσταση της γλώσσας του σώματος, όπως αυτή εκφράζεται στην καθημερινή μας επικοινωνία ούτε και με την ίδια συχνότητα¹²⁴. Αυτό σημαίνει ότι οι περιπτώσεις κατά τις οποίες κάνει την εμφάνισή της είναι ιδιαίτερα σημαντικές και πάντα έχουν να

¹²⁰ Χαραλαμπίκης, *Νεοελληνικός Λόγος*, σ. 19-20· Lateiner, *Sardonic Smile*, σ. 3-4, 15-16, 19, 28, 10-11

Davies, *Gender and Body Language*, σ. 2· Boegehold, *When a gesture was expected*, σ. 12, όπου αναφέρονται τα εξής συμπληρωματικά του λόγου μέσα (γίνεται χρήση του λεξιλογίου και των όρων του κειμένου)

¹²¹ Korte, *Body Language*, σ. 3-4· Burrow, *Gestures and Looks*, σ. 1, 11-68 (*Gestures*), 69-113 (*Looks*)· Lateiner, *Sardonic Smile*, σ. 8, 21· Brilliant, *Gesture and rank*, σ. 189, 213· Bremmer, *Walking, standing, and sitting*, σ. 27, όπου αναφέρεται ότι στην αρχαία Ελλάδα το σώμα λειτουργούσε ως μέσο επίδειξης εξουσίας και διαφοροποιούσε την ανώτερη τάξη από τα πιο «αδύναμα» μέλη της κοινωνίας αλλά και από θηλυπρεπείς ξένους.

¹²² Korte, *Body Language*, σ. 16· Burrow, *Gestures and Looks*, σ. 1-3 (αναφορά στην κατηγοριοποίηση, που εντοπίζεται στο βιβλίο του Αυγουστίνου *De Doctrina Christiana*, συμβόλων, μεταξύ των οποίων και η γλώσσα του σώματος), 7-10 (νεότεροι ερευνητές, οι οποίοι, άμεσα ή έμμεσα, ασχολήθηκαν με τη γλώσσα του σώματος και τη σημασία της)· Boegehold, *When a gesture was expected*, σ. 4

¹²³ Lateiner, *Sardonic Smile*, σ. 5

¹²⁴ Korte, *Body Language*, σ. 7, 39, 25: Η γλώσσα του σώματος που εμφανίζεται στη λογοτεχνία, όπως και σε άλλες μορφές τέχνης, αποτελεί ουσιαστικά αναπαράσταση του πραγματικού κόσμου. Επομένως, είναι δυνατό να χρησιμοποιήσουμε για την κατάταξη αυτής της λογοτεχνικής γλώσσας, τις κατηγορίες που έχουν διαμορφωθεί για τη γλώσσα του σώματος την οποία χρησιμοποιούμε στην καθημερινότητά μας.

προσφέρουν κάποια ειδική πληροφορία είτε για τον χαρακτήρα ή την συναισθηματική κατάσταση είτε για τις διαπροσωπικές σχέσεις των χαρακτήρων¹²⁵, είτε πρόκειται για συνειδητή είτε για ασυνειδητή από τους ήρωες της ιστορίας χρήση της¹²⁶, φτάνοντας κάποτε ακόμη και στο σημείο να αντικαταστήσουν τον έναρθρο λόγο¹²⁷. Κάποτε είναι σε θέση να προκαλέσουν στους αναγνώστες και τις συναισθηματικές αντιδράσεις που επιθυμεί να επιτύχει ο αφηγητής¹²⁸.

Ανάλογα με τη σημασία που μπορεί να τους αποδοθεί, η Barbara Korte τοποθετεί τις διάφορες μορφές που μπορεί να λάβει η γλώσσα του σώματος σε τρεις κατηγορίες¹²⁹:

1. ΕΚΔΗΛΩΣΗ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ & ΕΞΩΤΕΡΙΚΕΥΣΗ ΤΟΥΣ (Emotional Displays & Externalizers): Η γλώσσα του σώματος είναι συχνά πολύ αποτελεσματική στην εκδήλωση συναισθημάτων, αν και όχι πάντοτε ακριβής. Ορισμένες κινήσεις μπορούν να εκφράζουν σημαντικό αριθμό διαφορετικών συναισθημάτων και ορισμένα συναισθήματα μπορούν να εκφραστούν με διαφορετικές κινήσεις, με αποτέλεσμα τα συμπεράσματα των δεκτών να είναι συχνά πιθανά μάλλον παρά απόλυτα. Αυτός είναι και ένας από τους λόγους για τους οποίους οι ομιλητές τείνουν να μην ασκούν συνεχώς έλεγχο στις κινήσεις του σώματός τους καθώς μιλούν, καθιστώντας τη γλώσσα του σώματος μία σχετικά αξιόπιστη πηγή πληροφοριών. Υπάρχουν αντιδράσεις οι οποίες είναι ενστικτώδεις και σε κάποιο βαθμό κοινές σε όλους τους ανθρώπους. Ωστόσο κάθε κοινωνία και κάθε πολιτισμούς έχει τους δικούς του κανόνες που ορίζουν τη σε κάθε περίπτωση ορθή συμπεριφορά.¹³⁰

¹²⁵ Korte, *Body Language*, σ. 4-8, 10, 12, 15, 26-27, 30, 37-38, 39, όπου τονίζεται ότι η γλώσσα του σώματος, όταν συμπεριλαμβάνεται σε έργα τέχνης, είναι σημαντική απλώς και μόνο επειδή εμφανίζεται και οι αποδέκτες της αποδίδουν μεγαλύτερη βαρύτητα από ό,τι θα έκαναν στην πραγματικότητα.

Για τη σημασία της γλώσσα του σώματος, όταν αυτή εμφανίζεται σε μεσαιωνικά έργα τέχνης, βλ. Korte, *Body Language*, σ. 18 («*Body language in medieval literature and art is important not only because it conveys the emotions of the characters; it also correlates with the high significance of etiquette and ceremony in medieval society.*»)· Burrow, *Gestures and Looks*, σ. 6 («[...] occasions when such acts as gestures or looks play a significant part in the medieval writer's representation of exchanges and relationships between characters.»)

¹²⁶ Korte, *Body Language*, σ. 26, 28

¹²⁷ Korte, *Body Language*, σ. 14

¹²⁸ Korte, *Body Language*, σ. 12-13, 83-84, 85· Lateiner, *Sardonic Smile*, σ. 19· Mostert, *New approaches to medieval communication*, σ. 29

¹²⁹ Korte, *Body Language*, σ. 39-52

¹³⁰ Hinterberger, 'Messages of the soul', σ. 127, 130-131 («*Normally, we have only limited access to the emotions experienced by another person, unless that person provides evidence by commenting on it verbally or manifesting clear bodily signs. When the Byzantines ascribed emotions to somebody, they usually inferred the experience of a certain emotion from a specific behavioural pattern. Therefore,*

Η περιγραφή του τρόπου με τον οποίο εξωτερικεύονται τα συναισθήματα δεν προσφέρει τόσο πληροφορίες για τα συναισθήματα του εκάστοτε χαρακτήρα σε μία δεδομένη χρονική στιγμή, όσο για τον χαρακτήρα, την ιδεολογία, την προσωπικότητά, το ήθος και τις διαπροσωπικές του σχέσεις.

2. ΡΥΘΜΙΣΤΙΚΕΣ ΚΙΝΗΣΕΙΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ (Illustrators& Regulators): Πρόκειται για κινήσεις οι οποίες σχεδόν πάντοτε συνοδεύουν τον λόγο των προσώπων, αλλά συνήθως δεν συμπεριλαμβάνονται στα λογοτεχνικά κείμενα.

Οι κινήσεις της πρώτης κατηγορίας υποδεικνύουν πώς πρέπει να ερμηνεύσουμε τα λόγια του ομιλητή, είτε προσδίδοντας έμφαση σε κάποιο στοιχείο είτε περιγράφοντας ένα αντικείμενο ή μία έννοια.

Οι κινήσεις που εντάσσονται στη δεύτερη χρησιμοποιούνται για τη ρύθμιση της επικοινωνίας ανάμεσα στους διαλεγόμενους και αφορούν κυρίως κινήσεις της κεφαλής και των χεριών, αλλά και τα βλέμματα.

3. ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΕΣ ΚΙΝΗΣΕΙΣ (Emblems): Οι κινήσεις αυτές αντιστοιχούν σε μία συγκεκριμένη λεκτική σημασία, η οποία είναι αποδεκτή από όλα τα μέλη ενός συνόλου, και μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να αντικαταστήσουν κάποιες λέξεις ή ακόμη και σύντομες φράσεις. Η σημασία τους καθορίζεται από την κοινωνία στην οποία χρησιμοποιούνται, με αποτέλεσμα αναγνώστες μεταγενέστεροι ή όσοι ανήκουν σε διαφορετική κουλτούρα να δυσκολεύονται να τις αποκωδικοποιήσουν.

Σημειώνεται, επίσης, ότι παρά το γεγονός πως η χρήση της γλώσσας του σώματος, σε πραγματικό και λογοτεχνικό επίπεδο, είναι συνήθως περισσότερο εμφανής κατά τη διάρκεια συζητήσεων, κάποτε εμφανίζεται και σε σκηνές κατά τις οποίες δεν παρατηρείται ανταλλαγή λόγων· στον λογοτεχνικό κόσμο οι εμφανίσεις της γλώσσας του σώματος έχουν σημασία ακόμη και όταν οι ήρωες είναι μόνοι, όταν δεν αλληλοεπιδρούν με άλλα άτομα,¹³¹.

Η αναπαράσταση της γλώσσας του σώματος σε λογοτεχνικά κείμενα εξαρτάται και από τον τρόπο με τον οποίο θα χρησιμοποιήσει το διαθέσιμο λεξιλόγιο ο συγγραφέας,

frequently it is the behaviour or action itself that is classified as pathos/emotion. Bodily responses, which are generally regarded as corresponding to certain emotions, are therefore particularly valuable indications.»)

¹³¹ Korte, *Body Language*, σ. 32, 39

αν δηλαδή θα χρησιμοποιήσει λέξεις και φράσεις που δηλώνουν συγκεκριμένες κινήσεις κλπ., αν θα τις περιγράψει ή αν θα τις αφήσει να εννοηθούν μέσα από την αφήγησή του· προφανώς το αποτέλεσμα – όπως και ο στόχος – διαφέρει ανάλογα με την εκάστοτε μέθοδο¹³².

Δεν πρέπει, ωστόσο, να παραβλέψουμε το γεγονός ότι σε αρκετές περιπτώσεις υπάρχει η πιθανότητα παρανόησης της μορφής της γλώσσας του σώματος που χρησιμοποιεί ο αφηγητής από τον αναγνώστη, είτε γιατί η ερμηνεία της μπορεί να μην είναι απόλυτη είτε γιατί με το πέρασμα του χρόνου είτε επειδή ανήκουν σε διαφορετικές πολιτισμικές παραδόσεις αντιλαμβάνονται διαφορετικά κάποιες κινήσεις, με αποτέλεσμα ο αναγνώστης σε κάποιες περιπτώσεις να καταλάβει κάτι διαφορετικό από αυτό που εννοούσε ο αφηγητής· ωστόσο συνήθως ακολουθούνται ορισμένες συμβάσεις που επιτρέπουν την κατανόησή τους από τους δέκτες και επίσης γνωρίζουμε ότι υπάρχουν και κινήσεις οι οποίες είναι κοινές σε όλους τους πολιτισμούς και τις εποχές¹³³.

Η χρήση της γλώσσας του σώματος μπορεί επίσης να αποτελέσει και ένα ενδεικτικό χαρακτηριστικό του ύφους του λογοτέχνη, καθώς μπορούμε να εντοπίσουμε διαφοροποιήσεις με βάση τον τρόπο που τη χρησιμοποιεί στα έργα του ο κάθε συγγραφέας, ενώ εξαρτάται σε κάποιο βαθμό και από την περίοδο κατά την οποία έλαβε χώρα η συγγραφή του εκάστοτε κειμένου, αλλά και από το λογοτεχνικό είδος στο οποίο ανήκει, ακόμη και από τον χαρακτήρα ο οποίος προβαίνει στην εκάστοτε πράξη¹³⁴.

Η Barbara Korte χωρίζει τις μορφές της γλώσσας του σώματος σε τρεις βασικές κατηγορίες¹³⁵:

¹³² Korte, *Body Language*, σ. 92-94

¹³³ Korte, *Body Language*, σ. 10, 13-14, 27, 85, 88 (η ακρίβεια στη σημασία ή η αμφισημία της γλώσσα του σώματος στο κείμενο μπορεί να αποτελεί στοιχείο του συγκεκριμένου έργου, ενώ κάποτε εξαρτάται από λογοτεχνικές συμβάσεις), 85-87 (κάποτε η σημασία της γλώσσας του σώματος αποκωδικοποιείται από το ίδιο το κείμενο, από τους χαρακτήρες ή τον αφηγητή - *glossing*), 88-91· Burrow, *Gestures and Looks*, σ. 6 (η γλώσσα του σώματος εντάσσεται σε μία ιστορική περίοδο και, επομένως, πρέπει να αποκωδικοποιηθεί χρησιμοποιώντας τους κανόνες της κοινωνίας στην οποία ανήκει, όπως συμβαίνει και με τη γλώσσα, στοιχεία της οποίας αλλάζουν χρήση και σημασία με το πέρασμα του χρόνου), 180-181· Davies, *Gender and Body Language*, σ. 2-3, 17· Boegehold, *When a gesture was expected*, σ. 5, 17-18, 22-27, 35 (η ακριβής απεικόνιση δεν συμβαδίζει πάντοτε με την ορθή αποκωδικοποίηση της γλώσσας του σώματος: η αμφισημία είναι όχι μόνο δυνατή, αλλά και πιθανή)

¹³⁴ Korte, *Body Language*, σ. 4, 7, 11, 12, 15, 84-85, 91-92, 162-164, 211-213

¹³⁵ Korte, *Body Language*, σ. 36-39

1. ΚΙΝΗΣΕΙΣ (*Kinesics*): Πρόκειται για τις συνειδητές ή ασυνειδητές κινήσεις μερών του σώματος, οι οποίες μεταδίδουν κάποιο νόημα, το οποίο διαφέρει ανάλογα με το μέσο μέσω του οποίου μεταδίδεται¹³⁶, και οι οποίες εξαρτώνται τόσο από την προσωπικότητα και το είδος των διαπροσωπικών σχέσεων των ατόμων όσο και από τους κανόνες που θέτουν οι διάφοροι πολιτισμοί και οι κοινωνίες:

i. *Κινήσεις και Στάσεις του Σώματος*: Η κατηγορία αυτή, η οποία εντοπίζεται σε λογοτεχνικά κείμενα, είναι σε θέση να μας προσφέρει πληροφορίες τόσο για τη συναισθηματική κατάσταση ή ακόμη και για τον χαρακτήρα και την προσωπικότητα του ήρωα όσο και για την κοινωνική του θέση, την ομάδα στην οποία ανήκει και τις διαπροσωπικές του σχέσεις.¹³⁷

ii. *Εκφράσεις Προσώπου*: Το πρόσωπο παίζει ένα σημαντικό ρόλο στην επικοινωνία, καθώς – πέρα από τις βασικές και βιολογικές πληροφορίες που προσφέρει – μέσω αυτού εκφράζονται πλήθος συναισθημάτων. Λόγω, επομένως, αυτής της ικανότητας, το πρόσωπο έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης ήδη από την αρχαιότητα¹³⁸ και συχνά περιγράφεται στα λογοτεχνικά κείμενα. Ωστόσο, καθώς ταυτοχρόνως μπορεί να προδίδει συναισθήματα τα οποία κάποτε θέλουμε να αποκρύψουμε, το πρόσωπο είναι επίσης το μέρος του σώματος στο οποίο ασκούμε το μεγαλύτερο έλεγχο σχετικά με ό,τι αφορά τη γλώσσα του σώματος.¹³⁹

iii. *Βλέμμα*: Πολλές πληροφορίες σχετικά με το άτομο μπορούμε να αντλήσουμε και μέσω των ματιών, όπως, π.χ., για τα συναισθήματα και τις διαπροσωπικές του σχέσεις, αλλά ακόμη και για τη θέση του σε μια ομάδα ή κοινωνία, καθώς μάλιστα συμβάλλουν και στη ρύθμιση της επικοινωνίας με τους γύρω μας, και αυτό συμβαίνει όχι μόνο μέσω των αντανακλαστικών αντιδράσεων του ματιού, αλλά και μέσω της «συμπεριφοράς» του, δηλαδή της κατεύθυνσης και της διάρκειας της ματιάς. Λόγω, λοιπόν, αυτών των χρήσιμων πληροφοριών που προσφέρει

¹³⁶ Korte, *Body Language*, σ. 56

¹³⁷ Korte, *Body Language*, σ. 62-64

¹³⁸ Βλ. παρακάτω «Φυσιογνωμονική», σ. 28-32

¹³⁹ Korte, *Body Language*, σ. 56-57, 80

και ίσως και λόγω της ιδιαίτερης σημασίας που έχουν τα μάτια σε διάφορους πολιτισμούς, η «συμπεριφορά» αυτή των ματιών περιγράφεται με μεγάλη συχνότητα στα λογοτεχνικά έργα.¹⁴⁰

iv. *Ενστικτώδεις Αντιδράσεις*: Πρόκειται για την κατηγορία των σωματικών αντιδράσεων στην οποία ασκούμε τον λιγότερο έλεγχο και για αυτόν τον λόγο θεωρούνται ως οι πιο ειλικρινείς, αν και μεταδίδουν περιορισμένο αριθμό πληροφοριών και, συγκεκριμένα, μόνο τα πρόσκαιρα συναισθήματα που τις προκαλούν.¹⁴¹

2. **ΑΠΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ (*Haptics*)**: Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει κινήσεις μέσω των οποίων ερχόμαστε σε άμεση επαφή, αγγίζουμε άλλα άτομα (π.χ. φιλή, αγκαλιά, χειραψία) και συχνά εμφανίζεται στη λογοτεχνία, καθώς μάλιστα η σωματική επαφή έχει σημαντική θέση τόσο σε διάφορους πολιτισμούς όσο και στη συναισθηματική ανάπτυξη των ατόμων. Βέβαια η σωματική επαφή εξαρτάται τόσο από τον χαρακτήρα κάθε ατόμου όσο και από τους κανόνες που διέπουν και διαμορφώνουν κάθε κοινωνία, όπως και από τη σχέση (φιλική κλπ., θέση στο κοινωνικό σύνολο) που έχουν τα άτομα μεταξύ τους· ακόμη και από το φύλο. Μπορεί να εκφράζει είτε κάποια συγκεκριμένη σχέση ή έννοια είτε συναισθήματα, θετικά ή αρνητικά.¹⁴²

3. **ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ ΣΤΟΝ ΧΩΡΟ (*Proxemics*)**: Αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο τα άτομα χρησιμοποιούν και ελέγχουν τον προσωπικό τους χώρο, αλλά και στον τρόπο με τον οποίο αλληλοεπιδρούν με τα άλλα άτομα που βρίσκονται στον ίδιο χώρο με αυτά. Παρατηρούμε ότι σε λογοτεχνικά, ιδιαίτερα παλαιότερα, κείμενα δεν εμφανίζεται πολύ συχνά. Η συμπεριφορά στον χώρο μπορεί να εκφράζει συναισθήματα, διαπροσωπικές σχέσεις ή στοιχεία της προσωπικότητας των ατόμων, ενώ εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από πολιτισμικούς και κοινωνικούς κανόνες. Ανάλογα με την απόσταση που τηρείται μπορούμε να καταλάβουμε το είδος της σχέσης μεταξύ των ατόμων, αν είναι δηλαδή στενή, προσωπική, κοινωνική ή δημόσια. Έχει παρατηρηθεί ότι όσο μεγαλύτερο κύρος έχει ένα άτομο τόσο περισσότερο προσπαθεί να οριοθετήσει σαφώς την «περιοχή» του και να διατηρήσει κάποια απόσταση από τα υπόλοιπα άτομα. Μέσω της συμπεριφοράς των ατόμων στον χώρο μπορούν να εκφραστούν

¹⁴⁰ Korte, *Body Language*, σ. 57-62

¹⁴¹ Korte, *Body Language*, σ. 65

¹⁴² Korte, *Body Language*, σ. 65-71

τόσο θετικά όσο και αρνητικά συναισθήματα, ενώ θεωρείται και ένα αρκετά αξιόπιστο μέσο αξιολόγησής τους.¹⁴³

Γιατί, όμως, να εμφανίζεται η γλώσσα του σώματος στη λογοτεχνία και ποιος ο ρόλος της μέσα στα κείμενα;

Η γλώσσα του σώματος μπορεί να εκπληρώσει διάφορες λειτουργίες μέσα σε ένα κείμενο¹⁴⁴. Μπορεί να λειτουργεί ως ένα βασικό, πυρηνικό, γεγονός το οποίο προωθεί τη δράση, αλλά – συνηθέστερα – και ως «δορυφόρος», δηλαδή ως ένα γεγονός που συντροφεύει το πυρηνικό γεγονός, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι αποκτά και δευτερεύουσα σημασία, αφού συχνά μας βοηθά να αποκτήσουμε βαθύτερη γνώση του χαρακτήρα, των συναισθημάτων, των κινήτρων και των διαπροσωπικών σχέσεων των ηρώων¹⁴⁵.

Καθώς, λοιπόν, όπως ειπώθηκε και ανωτέρω, η γλώσσα του σώματος εντοπίζεται συνεχώς γύρω μας, στην καθημερινότητά μας, στον πραγματικό κόσμο, η επιθυμία για αληθοφάνεια και στον φανταστικό κόσμο οδηγεί τους συγγραφείς να την συμπεριλάβουν και στα κείμενά τους. Πέρα όμως από το να καθιστά έναν φανταστικό κόσμο πιο ρεαλιστικό και αναγνωρίσιμο, η γλώσσα του σώματος παρέχει την ίδια λειτουργία και για τις περιγραφές πιο ... καθημερινών γεγονότων, όπως ένα διάλογο, ενώ συμβάλλει και στην ακριβέστερη παρουσίαση, κατανόηση και αναγνώριση των συναισθημάτων των ηρώων και του πολιτισμού στον οποίο ανήκουν, λειτουργίες φυσικά που αποδίδονται στη γλώσσα του σώματος και στον πραγματικό κόσμο.¹⁴⁶

Η γλώσσα του σώματος συμβάλει ιδιαίτερα και στη δραματοποίηση των διάφορων σκηνών που απαντώνται στα λογοτεχνικά κείμενα, καθώς τις καθιστά πιο ζωντανές¹⁴⁷, πιο συμπαγείς, πιο «πραγματικές», και, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τους διαλόγους, μας «υπενθυμίζει» ότι οι ήρωες δεν έχουν μόνο φωνή αλλά και σώμα και ότι και τα δύο, σώμα και φωνή, είναι απαραίτητα για την πλήρη κατανόηση των όσων διαδραματίζονται, όπως συμβαίνει και στον κόσμο έξω από τα βιβλία.¹⁴⁸

¹⁴³ Korte, *Body Language*, σ. 73-76

¹⁴⁴ Korte, *Body Language*, σ. 159

¹⁴⁵ Korte, *Body Language*, σ. 128-135

¹⁴⁶ Korte, *Body Language*, σ. 139-146, 241-243

¹⁴⁷ Boegehold, *When a gesture was expected*, σ. 129 («A sense of body language gives added life to the historians.»)

¹⁴⁸ Korte, *Body Language*, σ. 147

Μέσω της γλώσσας του σώματος, από την άλλη, μπορούν να επιτευχθούν και διάφοροι άλλοι στόχοι, όπως η ειρωνεία, η σάτιρα και η διακωμώδηση, είτε μέσω της παραμόρφωσης και της υπερβολής στην παρουσίαση και την περιγραφή της είτε μέσω της χρήσης συμβατικών κινήσεων, ακόμη και μέσω των παρανοήσεων των διαφόρων μορφών της.¹⁴⁹

Κάποτε η γλώσσα του σώματος μπορεί να έχει ακόμη και κάποιο τεχνικό και δομικό ρόλο μέσα στα κείμενα, είτε εκφράζοντας ομοιότητες και διαφορές ανάμεσα στους διάφορους χαρακτήρες είτε συμβάλλοντας στην οργάνωση της αφήγησης, ακόμη και με τον ρόλο ενός μοτίβου το οποίο συμβάλλει στην ενότητα του κειμένου.¹⁵⁰

Οι Βυζαντινοί, όπως και οι Ρωμαίοι¹⁵¹, φαίνεται ότι προτιμούσαν την άσκηση ελέγχου στις κινήσεις, έχοντας μάλιστα ως πρότυπο τα αγάλματα, ακόμη και καταδικάζοντας κάποτε τις υπερβολές που προκαλούσαν τα έντονα συναισθήματα, άποψη που δικαιολογεί τη σπάνια εμφάνιση των έντονα δραματικών κινήσεων στις τέχνες, αλλά και επαληθεύεται από αυτή. Ωστόσο οι κινήσεις του σώματος είχαν σημαντικό ρόλο στην καθημερινή ζωή, σε εκδηλώσεις της αυτοκρατορικής αυλής και σε λειτουργίες της Εκκλησίας.¹⁵²

Καθώς οι Βυζαντινοί συνέχισαν σε κάποιο βαθμό την αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή «παράδοση» και στον τομέα της γλώσσας του σώματος, θα σημειώσουμε ότι τόσο στην Αρχαία Ελλάδα όσο και στη Ρώμη υπήρχε έντονη χρήση της γλώσσας του σώματος στην επικοινωνία¹⁵³, αλλά και προβληματισμός σχετικά με αυτή. Όμως, παρά τη συχνή χρήση της γλώσσας του σώματος από τους αρχαίους Έλληνες, τα κείμενα δεν επιτρέπουν τη σαφή παρουσίαση αυτών των κινήσεων λόγω του περιορισμένου λεξιλογίου, καθώς οι ίδιες λέξεις χρησιμοποιούνταν για να περιγράψουν διαφορετικές κινήσεις, με την εξαίρεση βέβαια των περιπτώσεων κατά τις οποίες για οποιονδήποτε λόγο έπρεπε να δοθεί έμφαση σε κάποια κίνηση¹⁵⁴.

3. Φυσιογνωμονική

¹⁴⁹ Korte, *Body Language*, σ. 148-150, 162

¹⁵⁰ Korte, *Body Language*, σ. 152-157

¹⁵¹ Graf, *Gestures and conventions*, σ. 46-47

¹⁵² *ODB*, τ. Α', σ. 299-230, λήμμα «*body language*»

¹⁵³ Boegehold, *When a gesture was expected*, σ. 13, 16· παραδείγματα κινήσεων και στάσεων, σ. 17-20, 27-28

¹⁵⁴ Boegehold, *When a gesture was expected*, σ. 13-14, βλ. και σ. 5-6, 37, όπου ο ερευνητής υποστηρίζει ότι, αν, καθώς διαβάζουμε αρχαία κείμενα, τα συνοδέψουμε με χειρονομίες, θα είμαστε να ερμηνεύσουμε σκηνές τις οποίες η φιλολογία αδυνατεί να ολοκληρώσει

Έχοντας, επομένως, μία βασική ιδέα για τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί η γλώσσα του σώματος και πώς μέσω αυτής μπορεί να παρουσιαστεί αρτιότερα ένας χαρακτήρας σε ένα γραπτό κείμενο, ας περάσουμε σε ένα ακόμα μέσο, με τη χρήση του οποίου θεωρείτο στην αρχαιότητα και τον μεσαίωνα – αλλά και αργότερα – ότι ήταν σε θέση να οδηγήσει σε συμπεράσματα σχετικά με τον χαρακτήρα και την προσωπικότητα των ατόμων, ακόμη και τη μοίρα τους.

Αυτή η θεωρία, η οποία έχει ως βάση το σώμα των ατόμων, είτε συνολικά είτε διαιρώντας το στα μεμονωμένα χαρακτηριστικά του¹⁵⁵, ονομάζεται «φυσιογνωμική».¹⁵⁶ Υποστήριζε ότι μέσω αυτής θα μπορούσαν τα άτομα να αποκτήσουν μία βαθύτερη και σχετικά γρήγορη γνώση των γύρω τους, αφού, σύμφωνα με την «επιστήμη» αυτή, αρκεί να παρατηρήσει κανείς τη μορφή του κάθε ανθρώπου για να κατανοήσει ορισμένες πτυχές του χαρακτήρα του¹⁵⁷.

Σημειώνουμε ότι το σώμα για αιώνες αποτέλεσε κάτι το αμφιλεγόμενο, καθώς συνδέθηκε τόσο με τον υλικό όσο και με τον πνευματικό κόσμο, τόσο με την αμαρτία όσο και με την προσπάθεια εύρεσης της σωτηρίας της ψυχής¹⁵⁸. Σε ό,τι αφορά τη φυσιογνωμική, τονίζεται ιδιαίτερα η στενή σχέση του σώματος με την ψυχή, καθώς ορισμένα χαρακτηριστικά του πρώτου τίθενται ως βάση για την αναγνώριση ορισμένων στοιχείων του χαρακτήρα του ατόμου¹⁵⁹.

¹⁵⁵ Πορονιό, *Reading the human body*, σ. 110

¹⁵⁶ Rohrbacher, *Physiognomics*, σ. 112-113, όπου υποστηρίζεται η άποψη ότι, για να κατανοήσουμε καλύτερα τις απόψεις περί φυσιογνωμικής των αρχαίων κοινωνιών, θα πρέπει να ψάξουμε έργα που επηρεάστηκαν από έργα φυσιογνωμιστών και όχι τις ίδιες τις πραγματείες τους, καθώς, λόγω της αμφισημίας που τη χαρακτήριζε, οι συγγραφείς, για να καταστήσουν τα κείμενά τους πιο πειστικά, συχνά κατέφευγαν σε ρητορικά τεχνάσματα

Barton, *Power and Knowledge*, σ. 95-131

¹⁵⁷ Rohrbacher, *Physiognomics*, σ. 92· Amberger-Lahrman, *Anatomie und Physiognomie*, σ. 13. Aristotle, *Minor Works*, «Φυσιογνωμικά», σ. 84, στ. 1-4: «Ὅτι αἱ διάνοιαι ἔπονται τοῖς σώμασι, καὶ οὐκ εἰσὶν αὐτὰ καθ' ἑαυτὰς ἀπαθεῖς οὐσαὶ τῶν τοῦ σώματος κινήσεων. τοῦτο δὲ δῆλον πάννυ γίνεται ἐν τε ταῖς μέθαις καὶ ἐν ταῖς ἀρρωστίαις.», σ. 90-92, στ. 19-35: «Δεῖ δὴ οὖν ὀρίσαι περὶ ποῖα ἄττα ἐστὶν ἡ φυσιογνωμία, ἐπειδὴ οὐ περὶ πάντα, καὶ ἐκ τίνων ἕκαστα σημεῖα λαμβάνεται, ἔπειτ' ἐφεξῆς καθ' ἐν ἕκαστον περὶ τῶν ἐπιφανεστέρων δηλώσαι. ἡ μὲν οὖν φυσιογνωμία ἐστὶ, καθάπερ καὶ τοῦνομα αὐτῆς λέγει, περὶ τὰ φυσικὰ παθήματα τῶν ἐν τῇ διανοίᾳ, καὶ τῶν ἐπικτήτων ὅσα παραγινόμενα μεθίστησι τῶν σημείων τῶν φυσιογνωμονουμένων. [...] ἕκ τε γὰρ τῶν κινήσεων φυσιογνωμονοῦσι, καὶ ἐκ τῶν σχημάτων, καὶ ἐκ τῶν χρωμάτων, καὶ ἐκ τῶν ἡθῶν τῶν ἐπὶ τοῦ προσώπου ἐμφαινομένων, καὶ ἐκ τῶν τριχωμάτων, καὶ ἐκ τῆς λειότητος, καὶ ἐκ τῆς φωνῆς, καὶ ἐκ τῆς σαρκός, καὶ ἐκ τῶν μερῶν, καὶ ἐκ τοῦ τύπου ὅλου τοῦ σώματος.». Foerster, *Scriptores Physiognomici*, σ. 256, στ. 14-16 (Aristotelis, *Analyt. Prior.* II, 27 p. 70^b7): «τὸ δὲ φυσιογνωμονεῖν δυνατόν ἐστιν, εἴ τις δίδωσιν ἅμα μεταβάλλειν τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν, ὅσα φυσικὰ ἐστὶ παθήματα», σ. 260-261, στ. 29-3 (Aristotelis, *Hist. anim.* I, 9 p. 491^b12): «οἱ δὲ ἐν ἀκριβείᾳ τετηρηκότες τὴν τοῦ προσώπου διάθεσιν οὐ μόνον ἐκ τοῦ προσώπου καὶ τῶν ὀφθαλμῶν, ἀλλὰ καὶ τοῦ μετώπου καὶ τῆς ῥινὸς χαρακτηρίζουσι τὸν ἄνθρωπον»

¹⁵⁸ Turner, *The Body & Society*, σ. 63, 75· Brown, *Men, women and renunciation*, σ. 31

¹⁵⁹ Πορονιό, *Reading the human body*, σ. 70-71, όπου γίνεται αναφορά στη σχετική θεωρία των Περιπατητικών, η οποία υποστήριζε την ύπαρξη στενής σχέσης ανάμεσα στο σώμα και την ψυχή

Ωστόσο, πέρα από τους υποστηρικτές της και όσους πίστευαν στη φυσιognωμονική, υπήρχαν φυσικά και επικριτές, οι οποίοι την αντιμετώπιζαν με καχυποψία – λογική φυσικά συνέπεια των ασυνεπειών των σχετικών συγγραμμάτων –, ενώ ο σημαντικός αριθμός των μελών και των δύο ομάδων γίνεται φανερός από τις πολυάριθμες αναφορές που βρίσκουμε σχετικά με τις απόψεις τους¹⁶⁰.

Πρόκειται για μία ψευδο-επιστήμη, η αρχή της οποίας μπορεί να εντοπιστεί στην αρχαιότητα¹⁶¹ και η οποία διατήρησε σε κάποιο βαθμό το κύρος μέχρι και τα νεότερα χρόνια¹⁶². Ήδη από την αρχαιότητα παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς την προσέγγιση και την ερμηνεία ανάλογα με τον εκάστοτε πολιτισμό, αλλά και την εποχή¹⁶³. Με τη φυσιognωμονική ασχολήθηκαν διάφοροι πολιτισμοί, όπως οι αρχαίοι Έλληνες και οι Ρωμαίοι¹⁶⁴, οι Βαβυλώνιοι¹⁶⁵, οι Μεσοποτάμιοι¹⁶⁶ και οι Εβραίοι¹⁶⁷.

Σε μία λεπτομερέστατη παρουσίαση της αρχαίας φυσιognωμονικής, ελληνικής και λατινικής¹⁶⁸, προέβη η Elizabeth C. Evans, στο άρθρο της «Physiognomics in the ancient world»¹⁶⁹, όπου αναφέρονται όχι μόνο έργα τα οποία ασχολήθηκαν εξ ολοκλήρου με αυτό το θέμα, αλλά και έργα στα οποία γίνονται απλώς αναφορές αλλά προσφέρουν σημαντικά στοιχεία για την καλύτερη και βαθύτερη κατανόηση της

¹⁶⁰ Evans, *Physiognomics*, σ. 74· Rohrbacher, *Physiognomics*, σ. 94 (τα εγχειρίδια φυσιognωμικής χαρακτηρίζονται από αντιφάσεις οι οποίες εμφανίζονται όχι μόνο όταν τα συγκρίνουμε, αλλά ακόμη και μέσα στο ίδιο κείμενο, κάτι που οφείλεται όχι μόνο στην ανικανότητα των συγγραφέων, αλλά ακόμη και στον αρχικό σχεδιασμό τους)

¹⁶¹ Evans, *Physiognomics*, σ. 5 (όπου αναφέρεται ότι το ενδιαφέρον για η φυσιognωμική ήταν ιδιαίτερα έντονο κατά την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή περίοδο, τον 2^ο και τον 4^ο αιώνα μ.Χ.), 6-15-26· Πορονιός, *Reading the human body*, σ. 2

¹⁶² Barton, *Power and Knowledge*, σ. 95

¹⁶³ Πορονιός, *Reading the human body*, σ. 2, 4, 89, 7-8, 106-107, όπου αναφέρεται ότι, αν και υπάρχει μία συνέχεια και αρκετά κοινά σημεία στις θεωρίες περί φυσιognωμικής διάφορων πολιτισμών, οι αλληλεπιδράσεις δεν είναι βέβαιες λόγω της «γενικότητας» που τη χαρακτηρίζει και φυσικά υπάρχουν πολλά στοιχεία που διαφοροποιούνται ανάλογα με τον πολιτισμό, την πολιτική κατάσταση, τη θρησκεία και την κοινωνία στην οποία κάθε φορά εντάσσονται

¹⁶⁴ Πορονιός, *Reading the human body*, σ. 70-71 (η φυσιognωμική στον ελληνο-ρωμαϊκό κόσμο ασχολήθηκε κυρίως με την αποκάλυψη του χαρακτήρα των ατόμων και ελάχιστα με την πρόβλεψη του μέλλοντος), 3-4 (όπου γίνεται αναφορά στα τέσσερα υγρά που θεωρούνταν ότι αποτελούσαν και διαμόρφωναν το σώμα), 213

¹⁶⁵ Πορονιός, *Reading the human body*, σ. 69 (η φυσιognωμική των Βαβυλωνίων ασχολήθηκε κυρίως με την πρόβλεψη του μέλλοντος), 312

¹⁶⁶ Πορονιός, *Reading the human body*, σ. 72, 100

¹⁶⁷ Πορονιός, *Reading the human body*, σ. 4-5, 11, 33-34 (στενή σχέση φυσιognωμικής και αστρολογίας), 62, 277-278 (αναφορά στην εβραϊκή Βίβλο), 6-7 & 28 & 46 & 60 (χειρόγραφο Νεκράς Θάλασσας)

¹⁶⁸ Σχετικά με το ενδιαφέρον αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων για τη φυσιognωμική, βλ. Foerster, *Die Physiognomik der Griechen*· Evans, *Physiognomics*, σ. 5

¹⁶⁹ Elizabeth C. Evans, *Physiognomics of the ancient world* [Transactions of the American Philosophical Society, τ. 59.5], Φιλαδέλφεια 1959

συγκεκριμένης «κουλτούρας». Τα κείμενα, τα οποία εξέτασε και στα οποία εντόπισε στοιχεία φυσιognωμονικής, όχι φυσικά με την ίδια συχνότητα και βαρύτητα, ανήκουν σε όλα σχεδόν τα λογοτεχνικά είδη¹⁷⁰: πραγματείες, ιατρική, φιλοσοφία, δράμα (τραγική και κωμική ποίηση), ρητορεία, ιστορία και βιογραφία, έπος, ποίηση (ιαμβική, ελεγειακή και λυρική), σάτιρα, επιγράμματα, έργα «φαντασίας», τεχνικά έργα για την αστρολογία και τα όνειρα¹⁷¹. Επιπρόσθετα αποδεικνύεται ότι με το συγκεκριμένο θέμα ασχολήθηκε και ένας σημαντικός αριθμός στοχαστών¹⁷².

Ωστόσο, παρά τη μακραίωνη παρουσία της στα κείμενα, ήδη από τον Όμηρο¹⁷³, μία οργανωμένη μορφή της φυσιognωμονικής κάνει την εμφάνισή της μόλις στην εποχή του Αριστοτέλη, αν και η δημοτικότητά της σημείωσε σημαντικότερη άνοδο κατά την ελληνιστική εποχή¹⁷⁴. Καθώς, λοιπόν, το ενδιαφέρον για τη φυσιognωμονική αυξανόταν, υπήρξαν διάφορες προσπάθειες για να βρεθεί ο ιδρυτής της ... και φυσικά διάφορες προτάσεις, όπως ο Πυθαγόρας και ο Ιπποκράτης¹⁷⁵.

¹⁷⁰ Evans, *Physiognomics*, σ. 5, όπου υποστηρίζεται ότι στοιχεία φυσιognωμικής εντοπίζονται ήδη στον Όμηρο και ότι στη συνέχεια κάνουν την εμφάνισή τους σε χαρακτηρισμούς προσώπων σε διάφορα έργα, ποιητική και πεζά, αν και η σημασία τους εξαρτάται από τα ενδιαφέροντα και τους σκοπούς του κάθε συγγραφέα: Ρορονιό, *Reading the human body*, σ. 2, 85, 88-89, 128

¹⁷¹ Rohrbacher, *Physiognomics*, σ. 92· Barton, *Power and Knowledge*, σ. 99: «*Physiognomies, then, drew some of its credibility from its link with other τέχναι (technai)* [...]»

¹⁷² Βλ. επίσης, γενικά για τους αρχαίους φυσιognωμιστές, Amberger-Lahrman, *Anatomie und Physiognomie*, σ. 13-17. Βλ., για τον Πολέμωνα, Lesky, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, σ. 1140, 1142· Kroh, *Λεξικό αρχαίων συγγραφέων*, σ. 392. Ορισμένα ενδεικτικά ονόματα που ασχολήθηκαν με τη φυσιognωμική: το ψευδο-αριστοτέλειο «*Φυσιognωμονικά*», Πολέμων, Αδαμάντιος, Περιπατητική σχολή, Στωικοί, Όμηρος, Αριστοτέλης, Πλάτων, Φιλόστρατος, Τιμοκράτης, Ιπποκράτης και η σχολή του, Γαληνός, Παρμενίδης, Εμπεδοκλής, Θεόφραστος, Ξενοφών, Πολύβιος, Πλούταρχος, Σενέκας, Επίκουρος, Ζήνων, Πυθαγόρας, Ευριπίδης, Αριστοφάνης, Γοργίας, Ισοκράτης, Δίων Χρυσόστομος, Πλάυτος, Κικέρων, Απολλώνιος Ρόδιος, Βιργίλιος, Οβίδιος, Λουκιανός, Φωκυλίδης, Θέογνις, Αλκαίος, Θεόκριτος, Οράτιος, Ιουβενάλης, Σέξτος Εμπειρικός, Αρτεμίδωρος, ο αυτοκράτορας Ιουλιανός, Λιβάνιος, ακόμη και Πατέρες της Εκκλησίας, όπως ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός και ο Αμβρόσιος. -- Γίνεται από αυτόν τον κατάλογο φανερό ότι σημαντικά ονόματα ασχολήθηκαν – έστω και έμμεσα – με τη φυσιognωμική και, επομένως, δεν επρόκειτο για μία «επιστήμη» η οποία ζούσε στο περιθώριο.

¹⁷³ Amberger-Lahrman, *Anatomie und Physiognomie*, σ. 13, 18 (το κύρος της αρχαίας ελληνικής φυσιognωμικής της επέτρεψε να επιβιώσει μέχρι τον μεσαίωνα)

¹⁷⁴ Evans, *Physiognomics*, σ. 6-10

¹⁷⁵ Evans, *Physiognomics*, σ. 27-28· Ρορονιό, *Reading the human body*, σ. 90-91

Η φυσιογνωμονική συνδέθηκε στενά με την ιατρική, τη ρητορεία, αλλά και με τα αρχαία πορτρέτα¹⁷⁶. Στενά συνδέθηκε, επίσης, και με την αστρολογία¹⁷⁷. Σε ό,τι αφορά τα ιστορικά κείμενα, οι αναφορές σε στοιχεία που σχετίζονται με τη φυσιογνωμονική είναι ισχνές, ιδιαίτερα κατά τον 4ο και 3ο αιώνα π.Χ.¹⁷⁸ Ωστόσο, αν και, κατά την ελληνιστική εποχή, η εξωτερική περιγραφή των ατόμων αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα στη βιογραφία¹⁷⁹, η πρώτη εμφάνιση χαρακτηρισμού ατόμων μέσω της εξωτερικής τους εμφάνισης εντοπίζεται στη σάτιρα, έδαφος ιδιαίτερα γόνιμο για τη χρήση της φυσιογνωμονικής¹⁸⁰.

Οι φυσιογνωμιστές δεν περιοριζόταν στην απλή περιγραφή των εξωτερικών χαρακτηριστικών και της εμφάνισης των ατόμων για να συμπεράνουν τις πτυχές του χαρακτήρα τους, αλλά κάποτε τα σύγκριναν και με διάφορα ζώα, π.χ. το λιοντάρι, για να εντοπίσουν ομοιότητες ανάμεσα στα εν λόγω ζώα και στους ανθρώπους οι οποίοι παρουσίαζαν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά.

Επιπλέον, προσπαθούσαν να προβούν σε γενικότερους χαρακτηρισμούς για τα διάφορα έθνη βασιζόμενοι σε κοινά εξωτερικά χαρακτηριστικά στην εμφάνιση των μελών τους.¹⁸¹

¹⁷⁶ Evans, *Physiognomics*, σ. 5, 40· Rohrbacher, *Physiognomics*, σ. 94· Barton, *Power and Knowledge*, σ. 128· Πορονιός, *Reading the human body*, σ. 92

Συγκεκριμένα για τα πορτρέτα, και δη τα λογοτεχνικά, περιέγραφαν τα άτομα, άσχημά ή όμορφα, παρουσιάζοντας λεπτομερώς τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του ξεχωριστά το ένα από το άλλο και όχι ως σύνολο. Επίσης έχει παρατηρηθεί ότι, ενώ στην απεικόνιση των γυναικών σε μεγάλο βαθμό χρησιμοποιούνται τύποι και πιο γενικό λεξιλόγιο, καθώς καταβάλλεται προσπάθεια να προσεγγίσουν την τελειότητα, σε ανδρικά πορτρέτα η εικόνα πλησιάζει περισσότερο την πραγματικότητα, καθώς θα μπορούσαν κάποτε να χρησιμοποιηθούν και ως απόδειξη της καταγωγής των απογόνων, όπως, π.χ., από τους απογόνους του Αλεξίου Κομνηνού. (Hatzaki, *Beauty and the male body*, σ. 5, 11-12, 25, 27-29).

Foerster, *Scriptores Physiognomici*, σ. 276, στ. 18-20 (Plutarchi, Alex. 1): «οἱ ζωγράφοι τὰς ὁμοιότητας ἀπὸ τοῦ προσώπου καὶ τῶν περὶ τὴν ὄψιν εἰδῶν, οἷς ἐμφαίνεται τὸ ἦθος, ἀναλαμβάνουσιν.»

¹⁷⁷ Evans, *Physiognomics*, σ. 73· Barton, *Power and Knowledge*, σ. 120· Πορονιός, *Reading the human body*, σ. 89, 230, 212-213, 215-216 (όπου γίνεται αναφορά στα άτομα που ασχολήθηκαν με τη φυσιογνωμονική και την αστρολογία στην αρχαιότητα και στις γνώσεις που τα αντικείμενα απαιτούσαν), 11 & 33-34 & 104 (Εβραίοι), 71 (Βαβυλώνιοι)

¹⁷⁸ Evans, *Physiognomics*, σ. 46

¹⁷⁹ Evans, *Physiognomics*, σ. 50-51

¹⁸⁰ Evans, *Physiognomics*, σ. 67, 71

¹⁸¹ Rohrbacher, *Physiognomics*, σ. 93· Amberger-Lahrman, *Anatomie und Physiognomie*, σ. 17-18· Barton, *Power and Knowledge*, σ. 119 (όπου γίνεται αναφορά στη διάκριση Ελλήνων και Βαρβάρων) 120-122 (όπου γίνεται αναφορά στον Πολέμωνα).

Foerster, *Scriptores Physiognomici*, σ. 251, στ. 14-17 (Platonis, Leg. V, 16p. 147 D): «μηδὲ τοῦθ' ἡμᾶς λανθανέτω περὶ τόπων, ὡς οὐκ εἰσὶν ἄλλοι τινὲς διαφέροντες ἄλλων τόπων πρὸς τὸ γεννᾶν ἀνθρώπους ἀμείνους καὶ χείρους· οἷς οὐκ ἐναντία νομοθετήεον.»

Η ΓΛΩΣΣΑ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΑΦΗΓΗΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΙΚΗΤΑ ΧΩΝΙΑΤΗ: Ο ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ ΜΑΝΟΥΗΛ Α΄ ΚΟΜΝΗΝΟΣ¹⁸²

Ο Νικήτας Χωνιάτης αφιέρωσε στην περίοδο της βασιλείας του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180) επτά «τόμους», από τους οποίους θα προσπαθήσουμε να καταλήξουμε σε κάποια γενικά συμπεράσματα για τον τρόπο με τον οποίο ο αφηγητής χρησιμοποιεί τη γλώσσα του σώματος και την παράδοση των φυσιογνωμιστών στο κείμενό του.

1. Εξωτερικό παρουσιαστικό

Στο Α΄ τόμο για τον Μανουήλ υπάρχουν δύο – αρκετά διαφορετικές μεταξύ τους – περιγραφές του εν λόγω αυτοκράτορα. Η πρώτη αναφέρεται στα μόνιμα χαρακτηριστικά του Μανουήλ, στοιχεία δηλαδή στα οποία δεν ασκούσε ο ίδιος κάποιο έλεγχο και δεν προκλήθηκαν από τον τρόπο ζωής του και τις επιλογές του, ενώ η δεύτερη στα επίκτητα, δηλαδή σε χαρακτηριστικά και στοιχεία της εμφάνισής του τα οποία προέκυψαν από τον τρόπο ζωής, τις συνήθειες και τις πράξεις του ίδιου.¹⁸³

i) Μόνιμα χαρακτηριστικά

Ας ξεκινήσουμε από τα μόνιμα χαρακτηριστικά:

ἐπέτρεπε δὲ καὶ χάρις ἐπὶ τοῦ προσώπου τῷ νεανία καὶ τῷ τῆς ὄψεως ὑπομειδιῶντι τὸ ἐπαγωγὸν ἐπεσύρετο, εὐμήκης ὢν τὴν ἡλικίαν, κἂν ἐπένευέ τι τοῦ ἰθυτενοῦς μέτριον. τὴν δὲ χροιάν οὔτε κατὰ τοὺς σκιατραφουμένους λευκὸς ἦν καὶ χιονώδης, οὔτε μὴν ἄγαν καπνηρός, ὡς οἱ πολλὸν τὸν ἥλιον ἐπὶ τοῦ προσώπου δεξάμενοι καὶ οὖς παρέβλεψαν ἀκτῖνες θερμότεραι, ἀλλὰ τῆς λευκῆς θέας ἀναχωρῶν, τῷ δὲ μέλανι προσεγγίζων χρώματι εὐπρεπείας καὶ οὕτως εἶχετο.¹⁸⁴

¹⁸² Σημειώνουμε το άρθρο του Alexander Kazhdan, *Der Körper im Geschichtswerk des Niketas Choniates*, σ. 89-105, όπου το ζητούμενο είναι η εμφάνιση (συχνότητα, μορφή) και η χρήση (π.χ. μεταφορική, συνωνυμία, αλλαγή στη σημασία) του λεξιλογίου το οποίο χρησιμοποιεί ο αφηγητής για να αναφερθεί και να περιγράψει τα μέρη του σώματος.

¹⁸³ Aristotle, *Minor Works*, «Φυσιογνωμονικά», σ. 90, στ. 7-10: «ὅσα μὲν οὖν τῶν σημείων μόνιμά ἐστι, μόνιμον ἂν τι καὶ σημαίνει· ὅσα δὲ ἐπιγινόμενά τε καὶ ἀπολείποντα, πῶς ἂν τὸ σημεῖον ἀληθὲς εἶη τοῦ ἐν τῇ διανοίᾳ μὴ μένοντος;»

¹⁸⁴ van Diemen, *Historia*, σ. 51 (στ. 75-81)

Ο Μανουήλ αναφέρεται ότι είχε ένα όμορφο πρόσωπο¹⁸⁵, στο οποίο ο αφηγητής ξεχωρίζει το ήπιο χαμόγελό του¹⁸⁶. Μαθαίνουμε, επίσης, ότι ο νεαρός αυτοκράτορας ήταν ψηλός, πληροφορία που θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ως κάτι θετικό για την εμφάνιση του Μανουήλ¹⁸⁷. Ωστόσο ως προς το ύψος, οι απόψεις των φυσιognωμιστών δίστανται. Άλλοτε τονίζεται η πραότητα¹⁸⁸, η σύνεση και η ανδρεία των ψηλών¹⁸⁹ και άλλοτε – ειδικά όταν εντοπίζεται μία υπέρβαση του μέτρου – γίνεται αναφορά στην αφροσύνη¹⁹⁰, τη μωρία και την αδυναμία¹⁹¹ τους. Υπάρχει μάλιστα αναφορά στη βραδύτητα που χαρακτηρίζει τους μεγαλόσωμους ανθρώπους λόγω ακριβώς του μεγάλου τους μεγέθους¹⁹², ενώ ορισμένοι επαινούν σε μεγαλύτερο βαθμό τους μικρόσωμους.

Από την άλλη, ο Μανουήλ ήταν και λίγο κυφός, πληροφορία η οποία προκαλεί το ενδιαφέρον μας, καθώς σύμφωνα με τις θέσεις των φυσιognωμιστών οι κυρτοί ήταν δειλοί¹⁹³ ή αναιδείς¹⁹⁴, ενώ κάποτε παρομοιάζονται με πιθήκους και χαρακτηρίζονται

¹⁸⁵ Είναι ευνόητο ότι η φυσική ομορφιά επαινείται σε κάθε τόπο και σε κάθε εποχή, αν και η κάθε κοινωνία την ορίζει με τα δικά της κριτήρια, βλ. χαρακτηριστικά το ακόλουθο απόσπασμα: Foerster, *Scriptores Physiognomici*, σ. 232, στ. 14-23 (Anonymi Byzantini Physiognomica, παρ. 28): «**Ἄνῆρ ὠραῖος** τὸ εἶδος ἠπιότητα ψυχῆς ἐμφαῖνον, ἐν ταῖς ὁμιλίαις χαρίεις, σεμνὸς τὸν τρόπον, ἠδὺς τὸν λόγον, πάντας ἠτᾶσθαι τῆς αὐτοῦ διανοίας ἔργον ποιούμενος, ἄρχων ἑαυτοῦ μᾶλλον ἢ τῶν ἄλλων, τὸ δὲ ἄρχειν μηδὲν μέγα ποιούμενος, ποθητὸς εἶναι μᾶλλον ἢ φοβερὸς κατὰ τὸν βίον αἰρούμενος, τοὺς ἰδίους λόγους πιστοτέρους σπουδάζων εἶναι ἢ τοὺς τῶν ἄλλων ὄρκους, περὶ πλείονος ποιούμενος μᾶλλον τοὺς παρ' ἐκείνου τι λαμβάνειν ἐθέλοντας ἢ τοὺς ἐκείνω προσάγοντας, ὁ τοιοῦτος τὴν αἰδῶ περιζώννυται καὶ ἐντροπὴν εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ περιφέρει, οἷος ὁ τοῦ Φιλίππου, βασιλεὺς τῶν Μακεδόνων.»

¹⁸⁶ Βλ. παρακάτω σ. 44-46

¹⁸⁷ Foerster, *Scriptores Physiognomici*, σ. 269, στ. 13-15 (Aristotelis, Eth. Nicom., 7 p. 1123^b6): «ἐν μεγέθει γὰρ ἢ μεγαλοψυχία, ὡσπερ καὶ τὸ κάλλος ἐν μεγάλῳ σώματι, οἱ μικροὶ δ' ἀστεῖοι καὶ σύμμετροι, καλοὶ δ' οὐ.»

¹⁸⁸ Aristotle, *Minor Works*, «Φυσιognωμονικά», σ. 102, στ. 25-26: «Πραεὸς σημεῖα [...] εὐμεγέθης»

¹⁸⁹ Foerster, *Scriptores Physiognomici*, σ. 231, στ. 12-15 (Anonymi Byzantini Physiognomica): «ἄνθρωπος μακρὸς καὶ ξηρὸς φρόνιμος καὶ ἀνδρεῖος, εἰ συνεπόμενα ἔχει καὶ τὰ προσήκοντα ἕτερα εἶδη τούτοις [...]»

¹⁹⁰ Foerster, *Scriptores Physiognomici*, σ. 283, στ. 11-18 (Alexandri Aphrodisiensis, Probl. I,26): «διὰ τί οἱ βραχεῖς τῶ σώματι τῶν μακρῶν φρονιμώτεροι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστόν εἰσιν; ὅτι συνέσφικται αὐτοῖς καὶ συγκεκρότηται ἡ ψυχὴ ἐν ὅλῳ τῶ σώματι. ἐπὶ δὲ τῶν εὐμεγεθῶν εἰς μῆκος ἐπεκτεινομένη ἐκλύεται, διὸ καὶ ὀμηρος Ὀδυσσεά μὲν βραχὺν καὶ φρόνιμον λέγει, Αἴαντα δὲ μακρὸν καὶ μωρότερον. τόνδε τρόπον ἰσχυροὶ μᾶλλον οἱ ἐλάσσονες τῶν μειζόνων.»

¹⁹¹ Foerster, *Scriptores Physiognomici*, σ. 231, στ. 14-15 (Anonymi Byzantini Physiognomica): «εἰ δὲ ὑπὲρ τὸ μέτρον μακρὸς <καὶ> ξηρὸς, μωρὸς καὶ ἀσθενής.»

¹⁹² Aristotle, *Minor Works*, «Φυσιognωμονικά», σ. 132, στ. 9-12: «οἱ δὲ ἄγαν μεγάλοι βραδεῖς· τῆς γὰρ τοῦ αἵματος φορᾶς μέγαν τόπον κατεχούσης αἱ κινήσεις βραδέως ἀφικνοῦνται ἐπὶ τὸ φρονοῦν.»

¹⁹³ Aristotle, *Minor Works*, «Φυσιognωμονικά», σ. 98, στ. 32-33,5,11: «Ἀνδρείου σημεῖα [...] τὸ σχῆμα τοῦ σώματος ὀρθόν [...] Δειλοῦ σημεῖα [...] ὑπίος [...]»

¹⁹⁴ Aristotle, *Minor Works*, «Φυσιognωμονικά», σ. 100, στ. 29-32: «Ἀναιδοῦς σημεῖα [...] μικρὸν ἔγκυρτος· ὠμοπλάται ἄνω ἐπηρμέναι· τῶ σχήματι μὴ ὀρθὸς ἀλλὰ μικρῶ προπετέστερος [...]»

περιέργοι, πονηροί, όχληροί,, φιλάργυροι και ματαιολόγοι¹⁹⁵. μόνο σε μία περίπτωση τους αποδίδεται ένας θετικός χαρακτηρισμός, αυτός της πραότητας¹⁹⁶.

Εκτεταμένη αναφορά γίνεται στο χρώμα του δέρματος του Μανουήλ, θέμα για το οποίο είχε πολλά να πει, καθώς ο νέος αυτοκράτορας δεν ήταν ούτε λευκός όπως οι βόρειοι ούτε μελαμψός όπως οι Άραβες, αλλά είχε μία απόχρωση κάπως ενδιάμεση που προσέγγιζε μάλλον περισσότερο προς τη μελαχρινή. Στο θέμα μάλιστα αυτό επανέρχεται και στον Β' τόμο, όπου αναφέρει τις προσβολές των Δυτικών εναντίον του Μανουήλ¹⁹⁷, οι οποίες στηρίζονταν ακριβώς στο πιο μελαχρινό τόνο που είχαν το δέρμα και τα μαλλιά του:

*καταμωκώμενοι τὸν ἄνακτα Μανουήλ ὡς μὴ ξανθίζοντα τὴν κόμην ὡς θέρος, ἀλλ' ὑπομελαινόμενον τὴν μορφήν κατὰ τὴν τοῦ ἄσματος νύμφην τὴν λέγουσαν «μέλαινά εἰμι καὶ καλή, ὅτι παρέβλεψέ με ὁ ἥλιος».*¹⁹⁸

Με το χρώμα του δέρματος ασχολήθηκαν σε σημαντικό βαθμό και οι φυσιογνωμιστές, στους οποίους επίσης εντοπίζουμε την ίδια διάκριση που βλέπουμε και στον Χωνιάτη, ανάμεσα στους σκιατραφουμένους, δηλαδή – θα μπορούσαμε να πούμε σήμερα – στους Βορειοευρωπαίους, και στους *πολὸν τὸν ἥλιον ἐπὶ τοῦ προσώπου δεξαμένους καὶ οὖς παρέβλεψαν ἀκτῖνες θερμότεραι*, δηλαδή στους Ασιάτες και στους Αιγυπτίους κυρίως, τις διαφορές μεταξύ των οποίων πολλοί αποδίδουν στη διαφορά του κλίματος στις περιοχές στις οποίες κατοικούν έκαστοι¹⁹⁹.

¹⁹⁵ Foerster, *Scriptores Physiognomonicī*, σ. 231, στ. 3-5 (Anonymi Byzantini Physiognomonica): «Ἄνθρωπος κοντός, κυρτός, ψεδνός, κυφοειδής, κατὰ τὸ εἶδος πίθηκι εὐκικῶς περιέργος, πονηρός, όχληρός, φιλάργυρος καὶ ματαιολόγος ἐστίν.»

¹⁹⁶ Aristotle, *Minor Works*, «Φυσιογνωμονικά», σ. 102, στ. 25,27: «Πραέος σημεῖα [...] ὕπτιος τῶ σχήματι»

¹⁹⁷ Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 272

¹⁹⁸ van Dieten, *Historia*, σ. 86 (στ. 83-86)

¹⁹⁹ Foerster, *Scriptores Physiognomonicī*, σ. 242, στ. 18-23 (Hippocratis et Hippocraticorum, De aëre aquis locis 12 L. 19 E): «Τὴν Ἀσίην πλεῖστον δὴ διαφέρειν φημὶ τῆς Εὐρώπης ἐς τὰς φύσεις τῶν ζυμπάντων τῶν τε ἐκ τῆς γῆς φυομένων καὶ τῶν ἀνθρώπων· πολὺ γὰρ καλλίονα καὶ μείζονα πάντα γίνετα ἐν τῇ Ἀσίῃ, ἢ τε χώρα τῆς χώρας ἡμερωτέρη καὶ τὰ ἡθεα τῶν ἀνθρώπων ἡπιώτερα καὶ εὐορηγότερα.» σ. 243, στ. 12-17 (Ib. 16 L. 23 E): «Περὶ δὲ τῆς ἀθυμίας τῶν ἀνθρώπων καὶ τῆς ἀνανδρείης, ὅτι ἀπολεμώτεροί εἰσι τῶν Εὐρωπαϊῶν οἱ Ἀσιηνοὶ καὶ ἡμερωτέροι τὰ ἡθεα, αἱ ὥραι αἴτιαι μάλιστα οὐ μεγάλας τὰς μεταβολὰς ποιούμεναι οὔτε ἐπὶ τὸ θερμὸν οὔτε ἐπὶ τὸ ψυχρόν, ἀλλὰ παραπλήσια αἰεὶ εὐῶσαι. [...]» σ. 243-244, στ. 28-30,8-9,13-15 (Ib. 23 L. 31 E.): «Τὰ εἶδεα διηλλάχθαι νομίζω τῶν Εὐρωπαϊῶν μᾶλλον ἢ τῶν Ἀσιηνῶν καὶ τὰ μεγέθεα διαφορότατα αὐτὰ ἐωντοῖσιν εἶναι κατὰ πόλιν ἐκάστην [...] διότι εὐψυχότερους νομίζω τοὺς τὴν Εὐρώπην οἰκόντας εἶναι ἢ τοὺς τὴν Ἀσίην [...] διὰ τοῦτό εἰσι μαχιμώτεροι οἱ τὴν Εὐρώπην οἰκόντες, καὶ διὰ τοὺς νόμους, ὅτι οὐ βασιλεύοντα, ὥσπερ οἱ Ἀσιηνοί.» σ. 269-270, στ. 22-7 (Aristotelis, Polit. VII, 7 p. 1327^b23): «τὰ μὲν γὰρ ἐν τοῖς ψυχροῖς τόποις ἔθνη καὶ τὰ περὶ τὴν Εὐρώπην θυμοῦ μὲν ἐστὶ πλήρη, διανοίας δὲ ἐνδεέστερα καὶ τέχνης· διόπερ ἐλεύθερα μὲν διατελεῖ μᾶλλον, ἀπολίτευτα δὲ καὶ τῶν πλησίον ἄρχειν οὐ δυνάμενα. τὰ δὲ περὶ τὴν Ἀσίαν διανοητικὰ μὲν καὶ τεχνικὰ τὴν ψυχὴν, ἄθυμα δὲ· διόπερ ἀρχόμενα καὶ δουλεύοντα διατελεῖ. τὸ δὲ τῶν Ἑλλήνων γένος, ὥσπερ μεσεύει κατὰ τοὺς τόπους, οὕτως

Οι απόψεις και σε αυτό το σημείο δίστανται σε σημαντικό θα λέγαμε βαθμό, ακόμη και στο περιεχόμενο του ίδιου κειμένου²⁰⁰. Συνήθως το σκουρόχρωμα δέρμα επέφερε αρνητικές συνδηλώσεις, καθώς μάλιστα είχε συνδεθεί και με τους δαίμονες²⁰¹, ενώ το λευκό συνδέθηκε με την αλήθεια κλπ.²⁰², ενώ «Whiteness of skin was a traditional feature of Byzantine literary portraiture»²⁰³. Ωστόσο υπάρχει στα *Φυσιογνωμονικά*, έργο της ελληνιστικής εποχής το οποίο είχε λανθασμένα αποδοθεί στον Αριστοτέλη, ένα χωρίο το οποίο εκφράζει μία άποψη σχετικά με το χρώμα του δέρματος που αποδίδεται στον Μανουήλ ιδιαίτερος ευνοϊκή:

ἀμφοῖν μετέχει· καὶ γὰρ ἐνθυμον καὶ διανοητικόν ἐστίν· διόπερ ἐλεύθερόν τε διατελεῖ καὶ βέλτιστα πολιτευόμενον καὶ δυνάμενον ἄρχειν πάντων μιᾶς τυγχάνον πολιτείας. τὴν αὐτὴν δ' ἔχει διαφορὰν καὶ τὰ τῶν Ἑλλήνων ἔθνη πρὸς ἄλληλα· τὰ μὲν γὰρ ἔχει τὴν φύσιν μονόκωλον, τὰ δὲ εὖ τε κέκραται πρὸς ἀμφοτέρας τὰς δυνάμεις ταύτας.» σ. 274, στ. 5-7 (Srabonis, II, 3, 7 p. 103): «[...] καὶ ἵππων δὲ καὶ βοῶν ἀρετὰς καὶ ἄλλων ζώων οὐ τόποι μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀσκήσεις ποιοῦσιν.[...]» σ. 297, στ. 6-8 (Galeni, In Hippocr. de um. II comm. – t. XVI p. 317K.): «πλεῖστον δὲ διαφέρει τῆς Εὐρώπης ἢ Ἀσία εἰς τὰς φύσεις τῶν ζυμπάντων τῶν ἐκ γῆς φουμένων καὶ τῶν ἀνθρώπων.» σ. 302, στ. 3-5 (Anonymi vit. Pythagor., Phot. bibl. cod. 249 p. 441^a13): «ὅτι οἱ Ἑλληνες ἀεὶ ἀμείνους τὰ ἦθη τῶν βαρβάρων, ὡς τὴν εὐκρατον οἰκοῦντες.» σ. 313-314, στ. 18-19,15 (Hesychii, παρ. 18-19): «λευκόπυγος· ὁ ἄνανδρος. ἔμπαλιν δὲ μελαμπύγους τοὺς ἀνδρείους ἐλεγον [...] μελάμπυγος· ἀνδρείος» σ. 316-317, στ. 25-27,3-13 (Eustathii, Ad. II δ, 141 p. 455,31): «καὶ οὕτω μὲν ἢ παραβολὴ λευκὸν φύσει τὸν Μενέλαον ἱστορεῖ· εἰ δὲ καὶ θηλυπρεπὲς ἐν ἥρωσιν ἢ λευκότης [...] ἀλλ' ἐνταῦθα φασιν οἱ παλαιοί, ὅτι κἂν ἄλλως εὐπαθὲς τὸ λευκόν, ἰσχυρότερα δὲ τὰ μελάγχροα τῶν σωμάτων. ἀλλὰ παρὰ τοῖς Λάκωσι χαρακτηρ ἀνδρίας ἦν λευκὸς χρῶς καὶ κόμη ζαυθός, ὁποῖον καὶ τὸν Ἀλέξανδρον εἶναι ἱστορεῖ ὁ ποιητής. ὅτι δὲ τὸ ἐν σώμασι λευκὸν οὐκ ἐν ἐπαίνῳ ἦν, καὶ ἐν ῥητορικοῖς δηλοῦται λεξικοῖς· ὧν ἐν θατέρῳ μὲν κεῖται, ὅτι λευκοὶ οἱ δειλοὶ καὶ λευκόπιτοι (λευκόπυγοι Meier et Schwabe fr. 248) οἱ αὐτοί, ἐν δὲ ἐτέρῳ, τῷ τοῦ Αἰλίου Διονυσίου, δηλαδὴ τό· οὐδὲν λευκῶν ἀνδρῶν ὄφελος [...].»

²⁰⁰ Ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα: Aristotle, *Minor Works*, «Φυσιογνωμονικά», σ. 92, στ. 4-6: «Αἰ μὲν οὖν χροιαὶ σημαίνουσιν αἰ μὲν ὀξεῖα θερμὸν καὶ ὕφαιμον, αἰ δὲ λευκέρυθροι εὐφυῖαν, ὅταν ἐπὶ λείου χρωτὸς συμβῆ τοῦτο τὸ χρῶμα.» σ. 98-104, στ. 32,2,5,7-8,12,18-19,29,33,18-19,34,4: «Ἀνδρείου σημεῖα [...] ἀχρηρότερον τὸ χρῶμα τὸ ἐπὶ τοῦ σώματος [...] Δειλοῦ σημεῖα [...] περὶ τὸ πρόσωπον ὑποχρῶς [...] Εὐφυοῦς σημεῖα [...] τὸ σῶμα λευκέρυθρον καὶ καθαρὸν [...] Ἀναιδοῦς σημεῖα [...] τὸ χρῶμα ὕφαιμον [...] Πικροῦ σημεῖα [...] μελανόχρως [...] Ἐλεήμονες [...] λευκόχροσι [...] Λάγνου σημεῖα. λευκόχρως [...]» -- Foerster, *Scriptores Physiognomonici*, σ. 250, στ. 12-15 (Platonis, Rep. V, 19 p. 474 D): «[...] μέλανας δὲ ἀνδρικοὺς ἰδεῖν, λευκοὺς δὲ θεῶν παῖδας εἶναι· μελιχλώρους δὲ καὶ τοῦνομα οἶει τινὸς ἄλλου ποίημα εἶναι ἢ ἐραστοῦ ὑποκοριζομένου τε καὶ εὐχερῶς φέροντος τὴν ὠχρότητα, ἐὰν ἐπὶ ὄρα ἦ;» σ. 279, στ. 9-10 (Suetonii περὶ βλασφημιῶν ed. Miller, *Mélanges de litt. gr.* p. 415, 7): «λευκόπυγος· ὁ ἄνανδρος, καὶ ἔμπαλιν μελάμπυγος· ὁ ἀνδρεῖος.» σ. 293-294, στ. 27-2 (Galeni, De locis affect. III c. 10 – t. VIII p. 182 K.): «οἱ μὲν ἀπαλοὶ καὶ λευκοὶ καὶ πίονες ἤκιστα μελαγχολικὸν ἴσχουσι χυμὸν, οἱ δ' ἰσχυροὶ καὶ μελάντεροι καὶ δασεῖς καὶ φλέβας εὐρείας ἔχοντες ἐπιτηδειότατοι πρὸς ταυτοῦ (corr. τὴν τοῦ) τοιοῦτου χυμοῦ γένεσιν ὑπάρχουσιν» σ. 296, στ. 16-20 (Galeni, In Hippocr. De umor. Comm. I, 8 – t. XVI p. 91K): «καὶ γὰρ οἱ ἀπαλοὶ καὶ λευκοὶ καὶ λειοὶ ἤκιστα μελαγχολικὸν ἴσχουσι χυμὸν, οἱ δὲ ἰσχυροὶ καὶ μελάντεροι καὶ δασεῖς καὶ φλέβας εὐρείας ἔχοντες ἐπιτηδειότατοι πρὸς τὴν τοῦ τοιοῦτου χυμοῦ γένεσιν ὑπάρχουσι.»

²⁰¹ Hatzaki, *Beauty and the male body*, σ. 35

²⁰² Kazhdan / Franklin, *Studies on Byzantine Literature*, σ. 258

²⁰³ Kazhdan / Franklin, *Studies on Byzantine Literature*, σ. 258. Στο βιβλίο σημειώνεται ὅτι ο Χωνιάτης γνώριζε καὶ χρησιμοποίησε τὸ συγκεκριμένο κλισέ, ἀλλὰ ταυτοχρόνως απομακρύνθηκε ἀπὸ αὐτό, διατηρώντας τὸ χρῶμα δέρματος τοῦ Μανουήλ κάπου ἀνάμεσα στα δύο ἄκρα.

*Οἱ ἄγαν μέλανες δειλοί· ἀναφέρεται ἐπὶ τοὺς Αἰγυπτίους, Αἰθίοπας. οἱ δὲ λευκοὶ ἄγαν δειλοί· ἀναφέρεται ἐπὶ τὰς γυναῖκας. τὸ δὲ πρὸς ἀνδρείαν συντελοῦν χρῶμα μέσον δεῖ τούτων εἶναι.*²⁰⁴

Επίσης, εκφράστηκε η άποψη ότι ο αφηγητής, αποδίδοντας στον Μανουήλ το συγκεκριμένο χρώμα δέρματος, προσπαθεί να τον διαχωρίσει και από τους ευνούχους και τις σχετικές με αυτούς συνδηλώσεις εκθήλυνσης, τονίζοντας με αυτόν τον τρόπο την αρρενωπότητά του²⁰⁵.

Ως προς το χρώμα των μαλλιών οι περισσότεροι φυσιογνωμιστές αποδίδουν στους μελαχρινούς αρκετά αρνητικούς χαρακτηρισμούς· συγκεκριμένα αυτούς του πικρού²⁰⁶ και του λάγνου²⁰⁷, ενώ αναφέρεται επίσης ότι οι ευφυείς δεν έχουν πολύ σκουρόχρωμα μαλλιά²⁰⁸. Ανάλογη στάση εντοπίζουμε και στο έργο της Άννας Κομνηνής, όπου τα ξανθά και πύρινα μαλλιά ξεχωρίζουν ως σημείο ομορφιάς, αλλά και σε αρχαίους συγγραφείς, όπου τα ξανθά μαλλιά αποδίδονται σε βασιλείς και ήρωες, όπως ο Αχιλλέας και ο Μενέλαος²⁰⁹. Ωστόσο, ο Διγενής Ακρίτης εμφανίζεται να έχει μαύρα μαλλιά²¹⁰.

Παρατηρούμε, επομένως, ότι τα χρώματα στο Βυζάντιο είχαν αποκτήσει και μία συμβολική σημασία, ακόμη και ηθική²¹¹, και ότι οι συγγραφείς τα χρησιμοποιούσαν με τέτοιο τρόπο, ώστε να υποδηλώσουν τις απόψεις τους χωρίς να χρειαστεί να τις εκφράσουν οι ίδιοι καθαρά.

Ωστόσο, η επιρροή του Χωνιάτη από τη θεωρία των φυσιογνωμιστών παραμένει υποθετική και στηρίζεται κυρίως σε πληροφορίες για τη δημοφιλία της φυσιογνωμονικής κατά την αρχαιότητα και τον μεσαίωνα, καθώς ούτε ο αφηγητής προβαίνει σε οποιοδήποτε σχολιασμό σχετικά με τη συγκεκριμένη «επιστήμη», αλλά ούτε και ο εκδότης του κειμένου συμπεριλαμβάνει σχετικά κείμενα στο υπόμνημα πηγών που παραθέτει.

²⁰⁴ Aristotle, *Minor Works*, «Φυσιογνωμονικά», σ. 124-126, στ. 13-15

²⁰⁵ Hatzaki, *Beauty and the male body*, σ. 133-134

²⁰⁶ Aristotle, *Minor Works*, «Φυσιογνωμονικά», σ. 102, στ. 18,20-21: «Πικροῦ σημεῖα [...] εὐθύθριζ καὶ μελάνθριζ»

²⁰⁷ Aristotle, *Minor Works*, «Φυσιογνωμονικά», σ. 104, στ. 4-5: «Λάγνου σημεῖα [...] εὐθείαις θριζὶ καὶ παχείαις καὶ μελαίναις»

²⁰⁸ Aristotle, *Minor Works*, «Φυσιογνωμονικά», σ. 98, στ. 13,19-20: «Εὐφροῦς σημεῖα [...] τριχωμάτιον μὴ λίαν σκληρὸν μηδὲ λίαν μέλαν [...]»

²⁰⁹ Hatzaki, *Beauty and the male body*, σ. 15-16, 18 / π.χ. *Ιλιάδα* Δ.183: «ξανθὸς Μενέλαος»

²¹⁰ Hatzaki, *Beauty and the male body*, σ. 9

²¹¹ Hatzaki, *Beauty and the male body*, σ. 18

ii) Επίκτητα χαρακτηριστικά

Οι πληροφορίες, όμως, που παρατίθενται σχετικά με τα επίκτητα χαρακτηριστικά του αυτοκράτορα, μας προσφέρουν μία σαφέστερη ιδέα για τον χαρακτήρα του:

*καὶ ἦν ἐκείνῳ μόλυσμα τὸ πραχθέν, διαλωβοῦν καὶ καταχέον ἀπρέπειαν, ὅσα καὶ ὄψεως χαριέσεως ἐκφυεῖσά που τοῦ προσώπου ἀκροχόρδων ἢ ἀλφῶν ἐξανθήματα.*²¹²

Με βάση αυτό το απόσπασμα, στο οποίο η σωματική ασθένεια του Μανουήλ συνδέεται ξεκάθαρα με την αιμομικτική σχέση που διατηρούσε με την ανεψιά του²¹³, θα μπορούσαμε να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι ο Χωνιάτης υιοθετεί την άποψη η οποία πρέσβευε ότι η ψυχή και το σώμα είναι άρρηκτα συνδεδεμένα, με αποτέλεσμα τα νοσήματα της ψυχής να εκδηλώνονται με ασθένειες του σώματος αλλά και αντιστρόφως²¹⁴. Άλλωστε ο χριστιανισμός συνέδεσε στενά το σώμα με την ψυχή σε σημείο που να θεωρείται κάποτε ότι οι ασθένειες του σώματος προκαλούνται από ασθένειες της ψυχής, ενώ, όπως αναφέρθηκε και ανωτέρω²¹⁵, το σώμα συνδέθηκε στενά και με την αμαρτία.

Επίσης, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο αφηγητής εκφράζει εμμέσως και την απέχθεια που αισθάνεται για τη συμπεριφορά του Μανουήλ. Η απέχθεια αυτή εντάσσεται κατά πάσα πιθανότητα και στις δύο κατηγορίες στις οποίες διακρίνεται το συγκεκριμένο συναίσθημα²¹⁶, συνδυάζοντας δηλαδή την υλική και την ηθική απέχθεια,

²¹² van Dieten, *Historia*, σ. 54 (στ. 72-74)

²¹³ Παρόμοια άποψη έχει εκφραστεί και από άλλους ιστορικούς για ανάλογες περιστάσεις, π.χ. Ioannis Zonarae, *Annales* (ex recensione Mauricii Pinderi), [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae], τόμος Α', σ. 215-216 – στ. 18-3: «λέγεται δὲ καὶ τὸ αἰδοῖον αὐτοῦ στρεφόμενον ἄνω τὸ οὖρον πέμπειν, καὶ εἰ μὴ σάνις ἐν τῷ ἤτρω αὐτοῦ ἐτίθετο, κατὰ τοῦ προσώπου αὐτοῦ τὸ ἐκκρινόμενον ἀνεδίδοδο· ὁ συμβαίνειν ἐδόκει διὰ τὴν ἐκθεσμον μίξιν τῆς ἀδελφόπαιδος.»

Turner, *The Body & Society*, σ. 63: «*In the medieval ecclesiastical tradition, leprosy was not clearly distinguished from venereal disease and was specifically associated with sexual promiscuity.*»

²¹⁴ Βλ. ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα: Aristotle, *Minor Works*, «Φυσιογνωμονικά», σ. 104, στ. 12-16: «Δοκεῖ δέ μοι ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα συμπαθεῖν ἀλλήλοις· καὶ ἡ τῆς ψυχῆς ἕξις ἀλλοιουμένη συναλλοιοῖ τὴν τοῦ σώματος μορφήν, πάλιν τε ἡ τοῦ σώματος μορφή ἀλλοιουμένη συναλλοιοῖ τὴν τῆς ψυχῆς ἕξιν.» Foerster, *Scriptores Physiognomonici*, σ. 290, στ. 2-3 (Galenī, De usu part. corp. hum. I,2 – t. III p. 2 K.): «τὸ σῶμα ταύτης (τῆς ψυχῆς) ὄργανον [...]»

Σημειώνουμε ότι ο Χωνιάτης χρησιμοποίησε συστηματικά την «εικόνα» της ασθένειας (Kazhdan / Franklin, *Studies on Byzantine Literature*, σ. 267).

Το συγκεκριμένο μοτίβο εμφανίζεται ακόμη και στη νεότερη λογοτεχνία, από την οποία ένα αρκετά γνωστό παράδειγμα αποτελεί ο Μανωλιός από το μυθιστόρημα *Ο Χριστός Ξανασταυρώνεται* του Νίκου Καζαντζάκη.

²¹⁵ Βλ. παραπάνω σ. 29

²¹⁶ Βλ. παρακάτω σ. 39-40

καθώς προκλήθηκε τόσο από την κοινωνικά κατακριτέα σχέση που διατηρούσε ο αυτοκράτορας όσο και από την ασθένεια του και τα συμπτώματά της.

Η απέχθεια (*disgust*) είναι ένα συναίσθημα κοινό σε όλους τους ανθρώπους και με έντονες σωματικές εκδηλώσεις (π.χ. ναυτία), το οποίο καθίσταται άμεσα κατανοητό και μπορεί να προκληθεί είτε από κάτι υλικό, συμβάλλοντας κάποτε ακόμη και στην επιβίωσή μας, είτε από κάποιο είδος συμπεριφοράς, ακόμη και σε περιπτώσεις που δεν είναι απαραίτητο να «ενεργοποιηθεί», ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις εξαρτάται και από τον πολιτισμό στον οποίο ανήκουμε²¹⁷. Δεν πρέπει να παραβλέψουμε την ύπαρξη του φόβου μετάδοσης της μόλυνσης, ο οποίος είναι μεγαλύτερος για κάτι το οποίο μπορεί να θεωρηθεί εξαρχής ως μολυσμένο σε σχέση με κάτι που θεωρείται αγνό, φόβος ο οποίος παραμένει για σημαντικά μεγαλύτερο χρονικό διάστημα από τα άμεσα σωματικά συμπτώματα της απέχθειας και συνδέεται κυρίως με την πρώτη από τις δύο κατηγορίες που θα αναφερθούν στη συνέχεια²¹⁸. Παρόμοια είναι η κατάσταση και για το αίσθημα της προσβολής, το οποίο συνδέεται κυρίως με τη δεύτερη κατηγορία και το οποίο επίσης παραμένει για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα από τα άμεσα συμπτώματα της απέχθειας²¹⁹.

Οι ερευνητές διαχωρίζουν την απέχθεια σε δύο κατηγορίες ανάλογα με το αντικείμενο που την προκάλεσε, οι οποίες, ωστόσο, δεν είναι πάντοτε εύκολο να διακριθούν²²⁰:

1. *Υλική απέχθεια* (*Literal “core”* or *“material” disgust*): Το συγκεκριμένο «είδος» προκαλείται από υλικά αντικείμενα απαίσια ή μολυσματικά.
2. *Ηθική απέχθεια* (*“Moral” disgust*): Προκαλείται από άτομα και συμπεριφορές, οι οποίες έρχονται σε αντίθεση με το ήθος της κοινωνίας στην

²¹⁷ Korsmeyer, *Savoring Disgust*, σ. 3· Lateiner / Spatharas, Introduction, σ. 24-25· Floris Overduin, *Beauty in Suffering*, σ. 141· Fischer, *Demosthenes and the Use of Disgust*, σ. 103· Kelly, *Yuck!*, σ. 11, 15, 21, 136 (όπου σημειώνεται ότι, λόγω της όλο και αυξανόμενης κοινωνικοποίησης των ανθρώπων και των αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στις διάφορες κοινωνίες, τα αντικείμενα και οι συμπεριφορές που προκαλούν την απέχθειά μας αυξάνονται)

²¹⁸ Kelly, *Yuck!*, σ. 19-20

²¹⁹ Kelly, *Yuck!*, σ. 18

²²⁰ Korsmeyer, *Savoring Disgust*, σ. 4· Lateiner / Spatharas, Introduction, σ. 6 (όπου γίνεται αναφορά στις απόψεις ορισμένων ερευνητών οι οποίοι αντιμετωπίζουν την απέχθεια, όχι τόσο ως συναίσθημα, αλλά ως αντίδραση, η οποία ενεργοποιείται μόλις αντιληφθούμε κάτι στο άμεσο περιβάλλον μας και, επομένως, διαφέρει σημαντικά από την ηθική απέχθεια), 23, 27· Fischer, *Demosthenes and the Use of Disgust*, σ. 103· Lushkov, *Beyond Disgust*, σ. 175

οποία ζούμε και οι οποίες μας προκαλούν τον φόβο της «μόλυνσης»²²¹. Πρόκειται, επομένως, για έναν μηχανισμό που συμβάλλει στη διατήρηση της κοινωνίας και των αξιών της²²², καθώς επηρεάζει σημαντικά την κρίση μας για τη συμπεριφορά που την προκάλεσε²²³. Είναι το μοναδικό συναίσθημα που μας επιτρέπει να αντιμετωπίσουμε μεμονωμένα άτομα σαν να μην είναι άνθρωποι, αλλά και να στιγματίσουμε και να δημιουργήσουμε και να διατηρήσουμε προκαταλήψεις σχετικά με όσα δεν εγκρίνουμε, δημιουργώντας με αυτόν τρόπο κοινωνικές ιεραρχίες²²⁴. Ορισμένοι θεωρούν ότι δεν πρέπει να χρησιμοποιούμε το συγκεκριμένο συναίσθημα για να οδηγηθούμε σε κρίσεις σχετικά με την κοινωνία και τις διάφορες συμπεριφορές που παρατηρούνται σε αυτή²²⁵.

Καθώς πρόκειται για ένα συναίσθημα – και μάλιστα έντονο – τραβά την προσοχή, και καθώς δεν είναι εύκολο να αγνοηθεί, μένει στη μνήμη και μας προτρέπει να ερευνήσουμε το αντικείμενο της αποστροφής, αλλά και τους λόγους για τους οποίους μας προκάλεσε αυτό το συναίσθημα, αντίδραση που μπορεί να χρησιμοποιηθεί και στη λογοτεχνία, ώστε να δοθεί έμφαση σε ένα στοιχείο του κειμένου²²⁶.

Κάποτε χρησιμοποιείται ακόμη και για να αποτελέσει τη βάση που θα προκαλέσει άλλα αρνητικά συναισθήματα, όπως, για παράδειγμα, σε λόγους του Δημοσθένη²²⁷.

Η κοινή αντίδραση των ανθρώπων, όταν βρεθούν αντιμέτωποι με το αντικείμενο που προκαλεί την απέχθειά τους, είναι να αποστασιοποιηθούν από αυτό είτε σωματικά είτε πνευματικά, αλλά και να αποκαθαίρουν και να εξαγνίσουν τον εαυτό τους²²⁸. Επομένως, καθώς μπορεί χρησιμοποιηθεί για να εκφραστούν τα αρνητικά μας συναισθήματα απέναντι σε συμπεριφορές, ιδεολογίες κλπ., επιτρέπει τον διαχωρισμό ανάμεσα στα «υγιή» μέλη της κοινωνίας και σε αυτά που προκαλούν το συγκεκριμένο συναίσθημα²²⁹. Ωστόσο δεν πρέπει να ξεχνάμε το τι θεωρούμε φυσιολογικό και τι όχι σχετικά με την ανθρώπινη συμπεριφορά, υπόκειται σε σχετικά σημαντικούς τοπικούς

²²¹ Lateiner / Spatharas, Introduction, σ. 3-4

²²² Fischer, Demosthenes and the Use of Disgust, σ. 104

²²³ Kelly, *Yuck!*, σ. 24-25

²²⁴ Lateiner / Spatharas, Introduction, σ. 1-2, 23-24, 31

²²⁵ Kelly, *Yuck!*, σ. 152

²²⁶ Korsmeyer, *Savoring Disgust*, σ. 3· Overduin, *Beauty in Suffering*, σ. 142· Kelly, *Yuck!*, σ. 18

²²⁷ Fischer, Demosthenes and the Use of Disgust, σ. 124

²²⁸ Kelly, *Yuck!*, σ. 18

²²⁹ Spatharas, Sex, Politics, and Disgust, σ. 125· Lateiner / Spatharas, Introduction, σ. 23, 27

και χρονικούς περιορισμούς, καθώς τα ήθη αλλάζουν από κοινωνία σε κοινωνία αλλά και με το πέρασμα του χρόνου²³⁰.

Το παράδοξο, όμως, με την αποστροφή είναι ότι, πέρα από την επιθυμία μας να αποφύγουμε το αντικείμενο που μας προκάλεσε αυτό το συναίσθημα, ορισμένες φορές νιώθουμε έναν «παράδοξο μαγνητισμό» προς αυτό, σε σημείο μάλιστα ορισμένοι να θεωρούν ότι το αντίθετο της αποστροφής δεν είναι η απόλαυση, αλλά η αδιαφορία²³¹.

Δεν πρέπει να παραβλέψουμε τις απόψεις, οι οποίες εντοπίζονται και στον χριστιανισμό και συνδέουν την ψυχή με το σώμα, θεωρώντας, μεταξύ άλλων²³², ότι η άρρωστη ψυχή εκδηλώνεται με ένα άρρωστο σώμα, ότι η «βρώμικη ψυχή» συνοδεύεται από «βρώμικα σώματα». Αυτό έχει ως αποτέλεσμα ορισμένες σωματικές ασθένειες να αποδίδονται σε αμαρτίες των ατόμων και η σωτηρία να συνδέεται με την καλή υγεία, η οποία, έχοντας ως βάση και τα θαύματα του Ιησού, σχετίστηκε με τους ιερείς και τα ιερά κειμήλια, δημιουργώντας έτσι μία «διαμάχη» ανάμεσα στη θρησκεία και την ιατρική²³³.

Ωστόσο, η απέχθεια μπροστά σε ασθένειες, μολυσματικές ή μη, αποτελεί ένα από τα στοιχεία που μπορεί να προκαλέσει απέχθεια σε όλους τους ανθρώπους ανεξαρτήτως του πολιτισμού στον οποίο ανήκουν²³⁴. Επίσης, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η συνουσία και η αναπαραγωγή, ειδικά όταν εμπλέκεται και η αιμομιξία, αποτελεί ένα κοινό θέμα που προκαλεί αποστροφή, ένα ταμπού²³⁵.

Επιπρόσθετα, σημειώνουμε ότι υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις που το τρομακτικό και το αηδιαστικό προκαλούν το ενδιαφέρον και θεωρούνται άξια προσοχής, ενώ η

²³⁰ Winkler, *Laying down the law*, σ. 171

²³¹ Korsmeyer, *Savoring Disgust*, σ. 3· Overduin, *Beauty in Suffering*, σ. 141-142· Lateiner / Spatharas, *Introduction*, σ. 35 (ορισμένοι μελετητές υποστηρίζουν ότι η απόλαυση που κάποτε συνοδεύει την απέχθεια προκαλείται από την περιέργεια, η οποία μας διδάσκει να αποφεύγουμε επικίνδυνα αντικείμενα)

²³² Temkin, *The Double Face of Janus and Other Essays in the History of Medicine*, σ. 54 («According to the theologians, disease might have been sent for any of the following reasons: To enhance the merits of the just through their patience, to safeguard virtue from pride, to correct the sinner, to proclaim God's glory through miraculous cures and, finally, as the beginning of eternal punishment as in the case of Herod.»)

²³³ Lateiner / Spatharas, *Introduction*, σ. 2, 23, 40 (η καταστροφή των απεικόνιστων των μισητών αυτοκρατόρων – ή άλλων εκπροσώπων της εξουσίας –, ζωντανών ή νεκρών, συνήθως μετά από την καθαίρεσή τους, αποτελούσε εκδήλωση των αρνητικών συναισθημάτων και μία μορφή εκδίκησης, μέσω της οποίας εκφραζόταν η απώλεια της δύναμης και της εξουσίας τους, αλλά και των κοινών ανθρωπίνων χαρακτηριστικών, και τους καθιστούσαν αποκρουστικούς): Turner, *The Body & Society*, σ. 62-64, 179, 182

²³⁴ Kelly, *Yuck!*, σ. 29

²³⁵ Kelly, *Yuck!*, σ. 31

ομορφιά κάποτε συνδέθηκε με τον πόνο και τον θάνατο, καθώς μέσα από αυτή την αντίθεση, όπως πίστευαν, τονίζονταν και τα δύο στοιχεία ακόμη περισσότερο, όπως, για παράδειγμα, συμβαίνει με το σώμα του νεκρού Χριστού²³⁶.

Επιστρέφοντας στο κείμενό μας, σημειώνουμε ότι, όταν ανήλθε στον θρόνο, όσοι τον θεωρούσαν πολύ νέο για το αξίωμα, περιέγραφαν τον Μανουήλ με τη φράση: «*καὶ ἄρτι πρῶτως χνοάζων τὸν ἴουλον*»²³⁷, η οποία έχει συχνά χρησιμοποιηθεί για να δηλώσει τη νεαρή ηλικία ήδη από τον Όμηρο (λ.319: «*ἀμφοτέρω, πρὶν σφωῖν ὑπὸ κροτάφοισιν ἰούλους*»²³⁸).

Γενικά μπορούμε να πούμε ότι η περιγραφή του αφηγητή είναι ευνοϊκή για την εξωτερική εμφάνιση του αυτοκράτορα, αν και δεν παραλείπει να αναφέρει και χαρακτηριστικά τα οποία θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως μειονεκτήματα, στοιχείο που επιβεβαιώνει ίσως τις απόψεις των ερευνητών για την αντικειμενικότητα του ιστορικού²³⁹.

Στο Βυζάντιο, όπως και σε όλους τους τόπους και σε όλες τις εποχές, υπήρχε ένα πρότυπο ομορφιάς, το οποίο αποτελούσαν χαρακτηριστικά συγκεκριμένα και σαφώς ορισμένα και το οποίο μπορούσε να προκαλέσει ακόμη και διακρίσεις ανάμεσα σε όσους τα διέθεταν και στους «υπόλοιπους»²⁴⁰. Επομένως ο ρόλος της στην κοινωνία ήταν σημαντικός, όχι μόνο, όμως, ως διαχωριστικού παράγοντα, αλλά και λόγω των αντιδράσεων που προκαλούσε σε άλλα άτομα. Αυτός ίσως ήταν ένας από τους λόγους για τους οποίους αποδιδόταν στην ομορφιά μία ξεχωριστή δύναμη και εξουσία, καθώς ήταν σε θέση να οδηγήσει τα άτομα είτε σε αγαθές είτε σε αποτρόπαιες πράξεις²⁴¹.

Σημειώνουμε ότι η ομορφιά αυτή καθαυτή θεωρείτο ένα ουδέτερο χαρακτηριστικό το οποίο μπορούσε να αποδοθεί τόσο σε αγίους όσο και σε αμαρτωλούς, καθώς η ομορφιά αυτή καθαυτή δεν αποτελεί ούτε καλή ούτε κακή ιδιότητα, αλλά σκοπός της είναι η ευχαρίστηση που έχει τη δυνατότητα να προκαλέσει στους δέκτες· επομένως, η

²³⁶ Hatzaki, *Beauty and the male body*, σ. 70, 73, 75-77 (η ομορφιά και ο φόβος του θανάτου συνυπήρχαν στο Βυζάντιο), 85

²³⁷ van Dieten, *Historia*, σ. 219 (στ. 82-83)

²³⁸ *LSJ*, λήμμα: «*ἴουλος*»

²³⁹ Βλ. παραπάνω σ. 14-15

²⁴⁰ Hatzaki, *Beauty and the male body*, σ. 8-9, 10, 12, 14, 20 (χρήση τεχνητών μέσων για να αποκτήσουν τα χαρακτηριστικά που θα τους επέτρεπαν να συμπεριληφθούν στην κατηγορία των «όμορφων»), 32 (σημαντικό ενδιαφέρον για αυτό το πρότυπο ομορφιάς)

²⁴¹ Hatzaki, *Beauty and the male body*, σ. 5, 49, 51-52, 65-66

ηθική «αξιολόγησή» της εξαρτάται από τη στάση που τηρούν οι άνθρωποι απέναντί της²⁴².

Το πρότυπο της ομορφιάς στο Βυζάντιο, αν και σχετικά σταθερό, παρουσιάζει ορισμένες διαφοροποιήσεις στο πέρασμα των αιώνων²⁴³. Σχετικά σταθερή και σημαντική θέση διατήρησαν ασφαλώς η συμμετρία και η αρμονία στη μορφή²⁴⁴. Σχετικά με την περιγραφή των γυναικών εντοπίζονται ορισμένα μοτίβα τα οποία τηρούνταν από το μεγαλύτερο μέρος των συγγραφέων· σχετικά, όμως, με τους άνδρες γίνεται εμφανής μία μεγαλύτερη ποικιλία ως προς την περιγραφή, αλλά και μία τάση για πιο λεπτομερή παρουσίαση²⁴⁵.

Ωστόσο σε λογοτεχνικά έργα η περιγραφή των ατόμων με ένα συγκεκριμένο τρόπο μπορεί να υποδηλώνει την άποψη του συγγραφέα για το εκάστοτε άτομο, την προσωπική του θέση σχετικά με το πρότυπο ομορφιάς ή απλώς να αποτυπώνει την πραγματικότητα²⁴⁶.

Επιπρόσθετα σημειώνουμε ότι από τον 11^ο αιώνα εντοπίζεται μια τάση στρατιωτικοποίησης της βυζαντινής κοινωνίας, εμφανής στην απεικόνιση των αυτοκρατόρων, στην αύξηση της δημοφιλίας των στρατιωτικών αγίων και στην εμφάνιση του «ευγενή πολεμιστή»²⁴⁷.

Η αρρενωπότητα των στρατιωτών έπρεπε να είναι έκδηλη στο σώμα και την εμφάνισή τους²⁴⁸. Οι στρατιώτες στο Βυζάντιο όφειλαν να διατηρούν μία λεπτή ισορροπία σε ό,τι αφορά την ομορφιά και την αρρενωπότητα, καθώς έπρεπε μεν να είναι ευπαρουσίαστοι, αλλά από την άλλη υπήρχε ο φόβος ότι η υπερβολική φροντίδα για την εξωτερική εμφάνιση οδηγούσε στην εκθήλυνση και τελικά στην «πτώση», η οποία φυσικά δεν ταίριαζε στους άνδρες και ειδικά σε στρατιώτες· θα έπρεπε, δηλαδή,

²⁴² Hatzaki, *Beauty and the male body*, σ. 42, 46, 48-49, 129

²⁴³ Hatzaki, *Beauty and the male body*, σ. 4, 135. Σημειώνουμε ότι στην κλασική αρχαιότητα εντοπίζουμε το πρότυπο της καλοκαγαθίας, σύμφωνα με το οποίο η εξωτερική ομορφιά αντανάκλούσε την εσωτερική (Hatzaki, *Beauty and the male body*, σ. 39.)

²⁴⁴ Hatzaki, *Beauty and the male body*, σ. 59-60, 65

²⁴⁵ Hatzaki, *Beauty and the male body*, σ. 29, 32

²⁴⁶ Hatzaki, *Beauty and the male body*, σ. 21, 31-32

²⁴⁷ Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Γ', σ. 330· Hatzaki, *Beauty and the male body*, σ. 117, 119-120

²⁴⁸ Gleason, *The semiotics of gender*, σ. 402· Hatzaki, *Beauty and the male body*, σ. 126

τόσο να φροντίζουν την εμφάνισή τους όσο και να αδιαφορούν για την ομορφιά ... ταυτοχρόνως²⁴⁹!

Ο Χωνιάτης, λοιπόν, εμφανίζει τον Μανουήλ ως όμορφο, χωρίς όμως αυτό να μειώνει την αρρενωπότητά του· το αντίθετο θα λέγαμε, καθώς τονίζει την ανδρεία, την αποφασιστικότητα και την ορμή του στις μάχες, όπως και τις ικανότητές του ως στρατιώτη²⁵⁰!

2. Εκφράσεις προσώπου

Ο Χωνιάτης στο έργο του μας προσφέρει ορισμένες πληροφορίες για τις εκφράσεις του προσώπου του Μανουήλ σε διάφορες στιγμές έντασης και έντονων συναισθημάτων. Ωστόσο οι πληροφορίες αυτές είναι αρκετές περιορισμένες και επικεντρώνονται σε δύο μόνο σημεία του προσώπου, τα χείλη και τα μάτια. Σε ό,τι αφορά τα χείλη εντοπίζουμε περιγραφές δύο διαφορετικών εκφράσεων, ενώ οι πληροφορίες μας για τα μάτια περιορίζονται μόνο σε περιπτώσεις κατά τις οποίες ο Μανουήλ δάκρυσε.

Ο Μανουήλ εμφανίζεται στο κείμενο να μειδιά ελάχιστες φορές· ωστόσο, καθώς ο αφηγητής αποφάσισε να συμπεριλάβει αυτό το στοιχείο στην πρώτη περιγραφή του Μανουήλ στο κείμενο και να το παρουσιάσει ως ένα σχεδόν μόνιμο χαρακτηριστικό του²⁵¹, συμπεραίνουμε ότι το μειδίαμα ήταν μία συνήθεια του συγκεκριμένου αυτοκράτορα. Στο συμπέρασμα αυτό μας οδηγεί και ένα ακόμη σχόλιο του αφηγητή, για την εμφάνιση του Μανουήλ στο τουρνουά στην Αντιόχεια: «*ὕποσσηρῶς βραχὺ καὶ πρὸς τὸ σύνηθες μειδίαμα ὕγραινόμενος*»²⁵².

Υπάρχει, όμως, μία ακόμη περίπτωση στην οποία ο Μανουήλ εμφανίζεται να μειδιά και η οποία, εκτός από το ότι περιγράφεται με εντελώς διαφορετικό τρόπο, λαμβάνει χώρα και κάτω από εξαιρετικά διαφορετικές συνθήκες. Συγκεκριμένα, μετά από την καταστροφική για τους Βυζαντινούς μάχη στο Μυριοκέφαλο, ο Μανουήλ συνομιλεί με τον Γαβρά, πρέσβη του σουλτάνου, και ο δεύτερο σχολιάζει ότι το χρώμα του μανδύα

²⁴⁹ Hatzaki, *Beauty and the male body*, σ. 5-6, 116, 126-127, 129-130, 131, 133, 135. Προσθέτουμε ότι στα βυζαντινά κείμενα επευφημείται κυρίως η ομορφιά των νέων ηλικιακά ανδρών (Hatzaki, *Beauty and the male body*, σ. 103)

²⁵⁰ Hatzaki, *Beauty and the male body*, σ. 133-134

²⁵¹ van Dieten, *Historia*, σ. 51, στ. 75-76: «*καὶ τῶ τῆς ὄψεως ὑπομειδιῶντι τὸ ἐπαγωγὸν ἐπεσύρετο*»

²⁵² van Dieten, *Historia*, σ. 108, στ. 58-59

του αυτοκράτορα δεν είναι ευνοϊκό για νίκη, ο Μανουήλ τότε, πριν δώσει στον Γαβρά τον μανδύα του, εμφανίζεται «*βραχὺ καὶ βεβιασμένον μειδιάσας*»²⁵³.

Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι στο κείμενο το μειδίαμα χρησιμοποιείται για να εκφραστούν διάφορα συναισθήματα²⁵⁴. Στην Αντιόχεια υποθέτουμε ότι θα ένιωθε προσμονή, ανυπομονησία, επιθυμία για μάχη, αποφασιστικότητα, ίσως ακόμη και σιγουριά για το αποτέλεσμα. Μετά όμως από τη μάχη στο Μυριοκέφαλο, μετά τον θάνατο τόσων στρατιωτών, όταν ακόμη και ο ίδιος σε μία στιγμή αδυναμίας σκέφτηκε να εγκαταλείψει τους στρατιώτες του²⁵⁵, το πιθανότερο είναι ότι αισθανόταν ανασφάλεια, φόβο, ανησυχία, ενώ τα λόγια του Γαβρά σε μια στιγμή σαν αυτή που υπόθηκαν και για ένα μανδύα ο οποίος περιγράφεται ως «*πορφύρα καὶ χρυσῶ διηνητισμένην*»²⁵⁶, στολισμένος δηλαδή με τα σύμβολα της αυτοκρατορικής εξουσίας, μάλλον τον διασκέδασε – όσο ήταν δυνατό – και του έδωσε την ευκαιρία να παραχωρήσει στον αντιπρόσωπο των εχθρών του το κακότυχο ένδυμα²⁵⁷.

Ωστόσο, αν τα παραπάνω συνδυαστούν με την άποψη που εκφράστηκε ανωτέρω, ότι δηλαδή το μειδίαμα ήταν μία συνήθης έκφραση του Μανουήλ, μπορούμε ίσως να υποθέσουμε ότι εμφανίζεται στο κείμενο ως η «ασπίδα» του αυτοκράτορα μέσω της οποίας ελέγχει την εξωτερίκευση των συναισθημάτων του²⁵⁸, αλλά και ότι είχε την ικανότητα να βλέπει την αστεία πλευρά της ζωής ακόμη και σε απελπιστικές καταστάσεις.

Σημειώνουμε ότι υπήρχαν Βυζαντινοί, όπως ο Ιωάννης Χρυσόστομος, οι οποίοι συνέδεαν το γέλιο με την κακία και την έλλειψη ηθικής ή ορίων στη συμπεριφορά των ατόμων και θεωρούσαν ότι απομάκρυνε από τη σωτηρία της ψυχής. Όμως και η

²⁵³ van Dieten, *Historia*, σ. 189, στ. 60-61

²⁵⁴ Hinterberger, 'Messages of the soul', σ. 139-141, όπου γίνεται αναφορά στα διαφορετικά συναισθήματα που μπορούν να εκφραστούν με το γέλιο

²⁵⁵ van Dieten, *Historia*, σ. 187, στ. 93-96: «*Αὐτὸς δὲ ὁ κρατῶν ἀγενεστάτας βουλὰς ᾔδινεν. ὡς δὲ ταύτας ἀποτεκὼν εἰς ἀκοήν τῶν σὺν ἐκείνῳ ἐξέφερε καὶ ἦν τὸ ὑφηγούμενον λαθραία φυγὴ καὶ τῶν τοσοῦτων ψυχῶν εἰς αἰχμαλωσίαν καὶ θάνατον ἔκδοσις, ἐκπλήττει τοὺς ἀκροωμένους*»

²⁵⁶ van Dieten, *Historia*, σ. 189, στ. 62

²⁵⁷ van Dieten, *Historia*, σ. 189, στ. 57-62

²⁵⁸ Σε ό,τι αφορά πηγές που θα μπορούσαν να μας προσφέρουν πληροφορίες για τις απόψεις της συγκεκριμένης εποχής σχετικά με το μειδίαμα, μπορούμε να αναφέρουμε τα εξής χωρία, από τα οποία μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι τουλάχιστον το δεύτερο ήταν γνωστό στον συγγραφέα: Foerster, *Scriptores Physiognomonici*, σ. 231 (Anonymi Byzantini Physiognomonica, παρ. 25): «*άνηρ μειδιῶν ἐν γέλωτι ἐχέφων*» και *Παλαιά Διαθήκη*, Σοφία Σειράχ, κεφ. ΚΑ΄.20: «*άνηρ δὲ πανοῦργος μόλις ἤσυχῃ μειδιάσει*».

παντελής έλλειψη του γέλιου θεωρούνταν ύποπτη, καθώς συνδέθηκε με την έλλειψη καλοσύνης²⁵⁹.

Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι στο Βυζάντιο, όπως και σε κάθε κοινωνία, είχε εξαλειφθεί το γέλιο και το χιούμορ²⁶⁰, καθώς και τα δύο επιτελούν σημαντικό ρόλο στην αποφόρτιση και στην εκμάθηση των ταμπού και των κανόνων των κοινωνιών²⁶¹.

Αντιθέτως το χαμόγελο, ως κάτι ξεχωριστό από το γέλιο, έτυχε πιο «θετικής» αντιμετώπισης από τους Βυζαντινούς, καθώς συνδέθηκε με αγίους και τον έλεγχο των έντονων συναισθημάτων και, επομένως, απομακρύνθηκε από το ηθικά αμφισβητήσιμο γέλιο²⁶².

²⁵⁹ Stenger, *Staging laughter and tears*, σ. 176-177· Hinterberger, 'Messages of the soul', σ. 137-139, 170· Webb, *Mime*, σ. 220-221, 223 (όπου αναφέρεται ότι οι Πατέρες, για να δικαιολογήσουν τις θέσεις τους, χρησιμοποίησαν απόσπασμα από την επιστολή *Πρὸς Ἐφεσίους* του αποστόλου Παύλου, ε' 3-4 – «πορνεία δὲ καὶ πᾶσα ἀκαθαρσία ἢ πλεονεξία μηδὲ ὀνομαζέσθω ἐν ὑμῖν, καθὼς πρέπει ἀγίοις, καὶ αἰσχρότης καὶ μωρολογία ἢ εὐτραπελία, τὰ οὐκ ἀνήκοντα, ἀλλὰ μᾶλλον εὐχαριστήρια.»), 227 (όπου υποστηρίζεται ότι το γέλιο εθεωρείτο επικίνδυνο λόγω της ικανότητάς του να «ενώνει» τους ανθρώπους)· Marciniak, *Laughter on display*, σ. 242, όπου γίνεται αναφορά στο σχετικά μικρό αριθμό ατόμων στα οποία έφταναν τα σχόλια και οι απαγορεύσεις των κληρικών, αλλά βλ. και σ. 239, όπου αναφέρεται ότι αυτό που κατέκριναν ήταν το ανεξέλεγκτο γέλιο και όχι τη διασκέδαση αυτή καθαυτή

²⁶⁰ Pizzone, *Towards a Byzantine theory of the comic?*, σ. 146, 150, 153, 165· Halliwell, *Imagining divine laughter*, σ. 36-37· Hinterberger, 'Messages of the soul', σ. 126, 136 (σχόλιο για τη σχετικά σπάνια εμφάνιση του γέλιου στα βυζαντινά κείμενα)· Alexiou / Cairns, *Introduction*, σ. 4, 8, 5

Marciniak, *Laughter on display*, σ. 237, όπου η στάση των Βυζαντινών απέναντι στο γέλιο διακρίνεται σε δύο κατηγορίες: από τη μία οι κληρικοί και οι αξιωματούχοι καταδίκασαν το γέλιο, ενώ άλλα κείμενα, πιο ευρείας θα λέγαμε κυκλοφορίας, μας επιτρέπουν να «δούμε» το σημαντικό ρόλο του γέλιο στην κοινωνία τους

²⁶¹ Walker, *Laughing at Eros and Aphrodite*, σ. 263, 266, όπου σημειώνεται ότι, αν και το γέλιο μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την άσκηση κοινωνικής κριτικής, αυτή η κριτική σταματά, όταν σταματήσει και το γέλιο, οπότε εντοπίζεται μία επιστροφή στην κανονικότητα: μία ακόμη κοινωνική χρήση του γέλιου είναι η εξερεύνηση των ταμπού και γενικά συμπεριφορών οι οποίες θεωρούνται ως μη αποδεκτές, ενώ ταυτοχρόνως καθίσταται κατανοητή η (αρνητική) στάση της κοινωνίας απέναντι σε αυτή τη συμπεριφορά

²⁶² Hinterberger, 'Messages of the soul', σ. 142-145, (σ. 143-144: «*More often than not, smiling has positive connotations. Frequently a smile is characterized as serious, noble, sweet, joyful, calm* (σεμνόν, γλυκό, ήλαρόν, ήσυχον). ***Often it expresses joy, but exceptionally also contempt.*** *While laughter in hagiographical texts is usually linked to villainous characters and particularly to the opponent of the saint (only Fools in Christ are laughing, smiling is almost exclusively associated with the saint. His or her smile expresses a constant calm attitude, a tranquility of mind which cannot be perturbed by the vicissitudes of life, particularly not by attacks of the devil or his ministers, the demons (who laugh at the saint). Sometimes this firm saintly attitude is presented as a permanent state of calm joy. Therefore smiling is related not so much to emotions as to their absence. It is indicative of the state of perfection expressed by the saintly smile that several saints are described as dying with a smile on their lips.*»)

Bremmer, *Walking, standing, and sitting*, σ. 20 («*In fact, in late antiquity an orderly (kosmos), quiet (hemeron, hesychon) and leisurely (scholaion) but no sluggish gait is the cultural ideal of pagans and Christians alike.*»)

Τα χείλη χρησιμοποιούνται επίσης για να εκφράσουν αμιγώς αρνητικά συναισθήματα, όπως τον θρήνο, την απογοήτευση και τον θυμό, ίσως και οι τύψεις ή ντροπή²⁶³.

Σε αυτή την κατηγορία έγκειται το χωρίο στο οποίο εμφανίζεται ο Μανουήλ να σουφρώνει τα χείλη²⁶⁴ μπροστά στο πλήθος των νεκρών στρατιωτών του, για τον θάνατο των οποίων ο αφηγητής κατηγορεί εμμέσως πλην σαφώς τον ίδιο τον αυτοκράτορα²⁶⁵.

Τα χείλη επίσης χρησιμοποιούνται για να εκφράσουν τη δυσαρέσκεια και ίσως τη δυσπιστία που αισθάνεται ο Μανουήλ ο οποίος εμφανίζεται με ένα χλευαστικό, περιφρονητικό χαμόγελο²⁶⁶, καθώς διαβάζει το περιεχόμενο μιας επιστολής του σουλτάνου, την αλήθεια του περιεχομένου της οποίας αμφισβητεί.

Από την άλλη, ο Μανουήλ εμφανίζεται να δακρύζει τρεις φορές μέσα στο κείμενο και οι δύο από αυτές παρουσιάζουν σημαντικές ομοιότητες ως προς τις συνθήκες, καθώς και στις δύο ο Μανουήλ είναι υπεύθυνος για τον θάνατο των στρατιωτών του. Συγκεκριμένα στην πρώτη περίπτωση, όταν ο αυτοκράτορας διέλυσε το στρατό του επιστρέφοντας από την Αντιόχεια με αποτέλεσμα μεγάλο μέρος των στρατιωτών να σκοτωθεί από επιθέσεις, μία από τις αντιδράσεις του ήταν να δακρύσει²⁶⁷. Στη δεύτερη περίπτωση, στο Μυριοκέφαλο, έχοντας συνειδητοποιήσει τον κίνδυνο στον οποίο είχε οδηγήσει το στρατό του και αφού είχε δει τον ανεψιό του να σκοτώνεται, βιώνει τέτοιον πόνο και σύγχυση, ώστε τα συναισθήματά του εκδηλώνονται με «*κωφοῖς, ὃ λέγεται, δάκρυσιν*»²⁶⁸. Γίνεται, επομένως, φανερό ότι σε αυτές τις περιπτώσεις τα δάκρυα

²⁶³ van Dieten, *Niketas Choniates*, σ. 110, στ. 17: «*καὶ ὀρμῆσαι μὲν τὸ ἐν ὀφθαλμοῖς ἀναμαχέσασθαι ὄνειδος*»

²⁶⁴ van Dieten, *Historia*, σ. 110, στ. 14 (*καὶ περιψοφήσαι τὰ χείλη πυκνά*): σχετικά με το *περιψοφήσαι* θα υιοθετήσουμε την ερμηνεία του LBG (λήμμα: «*περιψοφήσις*, ή *Schnalzen*, *Schmatzen*: χειλέων [NChon Or](#) 207,13. id. [NChon Hi](#) 506,13; 524,78.», όπου, σημειώνουμε, ότι ως παράδειγμα αυτής της χρήσης της λέξης παρατίθενται χωρία από έργα του Νικήτα Χωνιάτη), και όχι του LSJ (λήμμα: «*περιψοφ-έω*, *sound loudly around*, in Pass., τοῖς κυμβάλοις [J.AJ11.3.9](#); πατάγω [Plu.2.266d](#).»), καθώς αμέσως μετά από αυτή τη φράση ακολουθεί η εξής: «*καὶ ἀνοιμῶσαι βύθιον*».

²⁶⁵ van Dieten, *Historia*, σ. 110, στ. 2-10: «*ἢ γὰρ πρὸς πορείαν ὄξεϊα τούτου ῥοπή καὶ ἢ πρὸς τὰ οἰκεία ἦθη τῶν στρατιωτῶν ἀχαλίνωτος ἄπαρσις καὶ ἀλόγιστος οὐκ ὀλίγα τῶν ταγμάτων διαλυθέντα παρελυμῖνατο, τῶν Τούρκων ἐπεισεσόντων ἀθρόως αὐτοῖς, ὡς πείρα γνῶναι τῷ τότε πολλούς, οἷον ἀγαθὸν ἢ προμήθεια, τὴν δ' ὑστεροβουλίαν πρᾶγμα ἀνόνητον καὶ ἀξύμφορον, καὶ ὡς κρεῖσσον τὸ μεθ' ἡμέραν, εἰ σώζει καὶ δίδωσιν εὐκλειαν, τοῦ κατασπόντος αὐτίκα εἰς θάνατον, κἂν ὑποσαίνῃ χρηστότητι. τάχα δ' ἂν καὶ εἰς χεῖριστον προέβη τὰ οἰκτίστα, εἰ μὴ βασιλεὺς ἐπαναστραφεῖς [...]*»

²⁶⁶ van Dieten, *Historia*, σ. 176, στ. 52-53 (*ὁ δὲ κέρταμόν τι καὶ σεσηρὸς ἐνορῶν οἷς τὰ τοῦ σουλτᾶν γράμματα [...]*)

²⁶⁷ van Dieten, *Historia*, σ. 110, στ. 15: «*καὶ δακρῦσαι*»

²⁶⁸ van Dieten, *Historia*, σ. 182, στ. 43-58: «*Φήμαις τοίνυν τοιαύταις ὁ βασιλεὺς καὶ ἀπευκταίους τοιοῦδε θεάμασι τὸ λογιζόμενον συγγυθεῖς καὶ τὴν τοῦ ἀνεψιοῦ προτεινομένην ὀρῶν κεφαλὴν καὶ τὸ τοῦ*

χρησιμοποιούνται για να δηλωθεί η ένταση των συναισθημάτων που βιώνει ο ήρωας, συναισθήματα τα οποία ίσως δεν μπορούν – τουλάχιστον ικανοποιητικά – να εκφραστούν μόνο με λόγια.

Όμως η τελευταία περίπτωση στην οποία ο Μανουήλ εμφανίζεται να δακρύζει παρουσιάζει κάποιες ιδιαιτερότητες, που την κάνουν να ξεχωρίζει από αυτές που προηγήθηκαν. Ο Μανουήλ, δηλαδή, κατά την έκκληση της ανεψιάς του για τον σύζυγό της, ο οποίος είχε συλληφθεί, αναφέρεται ότι συγκινήθηκε «*ἕως δακρῶν*»²⁶⁹ από την κατάσταση στην οποία εκείνη βρισκόταν. Ωστόσο το ενδιαφέρον στην προκειμένη περίπτωση είναι ότι ήταν ο ίδιος ο Μανουήλ που είχε δώσει την εντολή για τη σύλληψη του συζύγου της ανεψιάς του με βάση ψευδείς κατηγορίες και υποθέσεις, επειδή ο ίδιος, όπως – σύμφωνα με τον αφηγητή – και όλοι όσοι έχουν εξουσία²⁷⁰, φοβόταν τη δημοφιλία του άλλου άνδρα, από ζήλια και ίσως επειδή επιθυμούσε τα πλούτη του²⁷¹, ενώ αξίζει να σημειώσουμε ότι τελικά δεν ανέκρινε το αίτημα της ανεψιάς του²⁷². Εύλογα, λοιπόν, αναρωτιέται κανείς αν στην προκειμένη περίπτωση τα δάκρυα του αυτοκράτορα είναι «κροκοδείλια»: άλλωστε σε άλλο σημείο του έργου ο αφηγητής δηλώνει ρητά ότι ο Μανουήλ προσποιούταν συναισθήματα τα οποία δεν αισθανόταν

κινδύνου, ἐν ᾧ συνείληπτο, προορώμενος μέγεθος ἀθυμία συνείχετο καὶ ἀφασία πέσσων τὸ ἄλγος καὶ κωφοῖς, ὃ λέγεται, δάκρυσι τὸ πένθος ἀφοσιούμενος τὸ μέλλον ἐκαραδόκει καὶ τὴν γνώμην ἀμφιρρεπῆς ἐδείκνυτο.»

²⁶⁹ van Dieten, *Historia*, σ. 145, στ. 7

²⁷⁰ van Dieten, *Historia*, σ. 143, στ. 43-64: «περιδεῖς ἅπας κρατῶν καὶ καχύποπτος καὶ χαίρει διαπραττόμενος ὅσα Θάνατος καὶ Χάος καὶ Ἑρεβος ἐν τῷ τοῦς εὐπατρίδας ἀκροτομεῖν καὶ ἐκποδῶν τιθεῖν πάντα ὑψηλὸν καὶ μετέωρον καὶ ἀποσκυβαλίζειν σύμβουλον ἀγαθὸν καὶ θερίζειν γενναῖον στρατηγὸν καὶ εὐπάλαμον. καὶ εἰσέκασιν ἀτεχνῶς οἱ τῆς γῆς δυναστεύοντες ὑψιτενεσί καὶ ἀκροκόμοις πίτυσιν· ὡς γὰρ αὐταὶ καὶ βραχείαις ἀνέμων πνοαῖς τὰς τῶν κλάδων βελόνας διατινασόμεναι ψιθυρίζουσιν, οὕτω δὴ καὶ οὗτοι καὶ τὸν πλοῦτῳ κομῶντα ὑποβλέπονται καὶ τὸν ἐπ' ἀνδρεία τῶν πολλῶν διαφέροντα κατεπτήχασιν. κἂν εἴη τις τὸ κάλλος ἀγαλματίας καὶ τὴν γλῶτταν ὡς ὄρνις μουσηγέτης ἐστόμωται, κἂν τὸ ἦθος ὀρθῶ εὐτράπελος, οὐκ ἔῃ καθέυδειν τὸν ἐπὶ τοῦ στέφους οὐδ' ἠρεμεῖν, ἀλλὰ γίνεται τοῦτω τῶν ὑπῶν ἐγκοπή, τῆς τρυφῆς ἀνατροπή, ἡδονῆς ὑφαίρεσις, φροντίδων ὑπόθεσις· καὶ κακῶς λέγων εὐλογεῖ τὴν φύσιν τὴν πλάστριαν, ὅτι καὶ ἑτέρους εἰς τὸ ἄρχεῖν ἐπιδόξους ἐπαλαμῆσατο καὶ μὴ πρῶτον αὐτὸν καὶ ὕστατον κάλλιστον ἀνθρώπων ἐφύτευσε. οὐκοῦν καὶ ἀντιστρατεύονται τὰ πολλὰ τῆ προνοία καὶ τῷ θεῷ ὑπέροπλοι γίνονται, πάντα ἀγαθὸν ἐκ τοῦ πλείονος ἐκχορδεύοντες καὶ ὡς θύματα σφαγιάζοντες, ὡς ἔχοιεν εφ' ἡσυχίας δῆπουθεν οὗτοι σπαθᾶν καὶ ὡς πατρῶον κληρὸν καθηδουπαθεῖν μονώτατοι τὰ δημόσια καὶ ὡς ἀνδραπόδοις χρᾶσθαι τοῖς ἐλευθέροις καὶ ὡς ὠνητοῖς τοῖς ἀξιώτεροις ἐνίστε ἄρχεῖν προσφέρεσθαι, κακῶς εἰδότες καὶ τὸ φρονεῖν ὑπὸ τῆς ἐξουσίας ἀφρηρημένοι καὶ κακοβούλως τῶν πρότρητα λαθάνομενοι.»

Hatzaki, *Beauty and the male body*, σ. 51-52

²⁷¹ van Dieten, *Historia*, σ. 144, στ. 69-73: «ἐξ ὑπονοίας δὲ μόνης ὀρμώμενος καὶ κακοσχόλων τινῶν ὑψηλῆσαι ἐκ τοῦ ἀνδρα ὄρᾶν καὶ στρατηγούς καὶ στρατιώταις ἐρώμενον καὶ φιλοτίμῳ γνώμῃ καὶ χειρὶ φιλοδώρῳ πρὸς ἅπαντας χρώμενον, ἴσως δὲ καὶ τοῦ προσόντος αὐτῷ πλοῦτου υποτόφρων ἔφεισιν, συλλαμβάνει τοῦτον [...]»

²⁷² van Dieten, *Historia*, σ. 145, στ. 5-9: «ἀλλ' οὐκ ἴσχυσε μεταθέσθαι τὴν γνώμην τοῦ ἀυτοκράτορος, οὐδ' ἀναλῦσαι ὄλως ἅπερ ἐκείνῳ ἤδη κεκύρωτό πως καὶ δέδοκτο, καὶ ταῦτα ἕως δακρῶν αὐτὸν καὶ θέα ἐλεεινῆ καὶ σχήμασιν ἰλασίμοις καὶ ῥήμασιν οἰκτροῖς ἐκθηλύνασα.»

Urbainczyk, *The History of Niketas Choniates*, σ. 46

πραγματικά, σε περίπτωση που πίστευε ότι ανταποκρίνονταν στις απαιτήσεις των περιστάσεων και των συνομιλητών του²⁷³!

Ο θρήνος εμφανίζεται σε σημαντικό αριθμό ελληνικών έργων ανά τους αιώνες²⁷⁴, ενώ αρκετά παραδείγματα μπορούν να εντοπιστούν και σε έργα τέχνης που σχετίζονται με τη θρησκεία²⁷⁵. Και τα δάκρυα συνδέονται συνήθως με τη λύπη, τη θλίψη και το πένθος²⁷⁶, αλλά και με την κατάνυξη και τη μετάνοια και θεωρούνται ως μέσο των πνευματικών μας μαχών και δώρο και όπλο των αγίων²⁷⁷, ενώ και σε εικόνες στους ναούς συχνά εμφανίζονταν άγιοι οι οποίοι δάκρυζαν²⁷⁸. Ασκητές διαχώριζαν τα δάκρυα σε ψεύτικα, σε αυτά που προκαλούνταν από τα συναισθήματα ή συνθήκες «περιβαλλοντικές» και σε αυτά που αποτελούν δώρο από τον Θεό²⁷⁹. Τα τελευταία συνδέονται με την ευλάβεια²⁸⁰.

Ωστόσο, στην προκειμένη περίπτωση αυτός που δακρύζει είναι ο αυτοκράτορας και δη ένας αυτοκράτορας συνηθισμένος σε μάχες και πολέμους. Η Margaret Mullett²⁸¹ αναφέρει ότι οι αυτοκράτορες έκλαιγαν «*theatrically*» – σε αντίθεση με τους αγίους, οι οποίοι έκλαιγαν «*heroically*» –, ενώ Alexander Kazhdan, έχοντας ως παράδειγμα τον αυτοκράτορα Λέοντα Σ', σημειώνει ότι «*The image of the weeping emperor is one of the greatest innovations of Byzantine literature of the early tenth century.*»²⁸².

Υπάρχει η άποψη ότι οι άνδρες και οι αυτοκράτορες δάκρυζαν, ώστε να εκφράσουν τα συναισθήματά τους και τα δάκρυα αποτελούσαν τον κομψό τρόπο με τον οποίο εξωτερικευαν αυτά τα συναισθήματα²⁸³. Έχουν, όμως, εκφραστεί αμφιβολίες για το αν

²⁷³ van Diemen, *Historia*, σ. 61, στ. 69-73: «ὁ δὲ βασιλεύς, ὡς εἰκός, ἐκ τοῦ παραχρῆμα διαταραχθεὶς τὴν ψυχὴν τῷ ἀέλιπῳ τοῦ πράγματος οὐκ ἀνήκεν ὁμῶς τῶν συνοισόντων ἐπιμελόμενος· τοῖς τε πρέσβεσι διειλέχθη μετὰ προσηνείας τὰ πρόσφορα καὶ ἐπαινεῖν ὑπερβαλλόντως τὸ δρώμενον ὑπεκρίνετο καὶ ἄγασθαι αὐτοὺς τῆς εὐσεβοῦς προσποιεῖτο προθέσεως.»

²⁷⁴ Beaton, Afterword, σ. 408-409· Kazhdan, *Literature*, σ. 331, όπου σημειώνεται η σημαντική θέση που κατείχαν τα δάκρυα κατά τον 8^ο και μέχρι τον 10^ο αιώνα

²⁷⁵ Mullett, Do brothers weep?, σ. 328

²⁷⁶ Hinterberger, 'Messages of the soul', σ. 132

Harvey, Guiding grief, σ. 199, όπου αναφέρονται οι τάσεις απέναντι στις εκδηλώσεις της θλίψης και του πένθους σε πρώιμα βυζαντινά λειτουργικά κείμενα και κυρίως η επιθυμία για αυτοέλεγχο, στην οποία μολιάστηκαν προ-χριστιανικές και χριστιανικές απόψεις, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι ο θρήνος δεν ἄρμοζε σε ἕναν πιστό χριστιανό, ο οποίος θα ἔπρεπε να ἐλπίζει στὴν ἀνάσταση τῶν νεκρῶν

²⁷⁷ Hinterberger, 'Messages of the soul', σ. 134· Kazhdan, *Literature*, σ. 109· Stenger, Staging laughter and tears, σ. 186

²⁷⁸ Mullett, Do brothers weep?, σ. 328

²⁷⁹ Mullett, Do brothers weep?, σ. 316· Hinterberger, 'Messages of the soul', σ. 128-129

²⁸⁰ Kazhdan, *Literature*, σ. 92

²⁸¹ Mullett, Do brothers weep?, σ. 317

²⁸² Kazhdan, *Literature*, σ. 109

²⁸³ Mullett, Do brothers weep?, σ. 314

πράγματι οι άνδρες στο Βυζάντιο έκλαιγαν τόσο συχνά όσο εμφανίζονται στα διάφορα κείμενα και για το κατά πόσο θεωρείτο σωστό να κλαίνε οι αυτοκράτορες²⁸⁴. Βασικά, ήδη από το Βυζάντιο εκφράστηκαν αντιρρήσεις ως προς την υπερβολή στις αντιδράσεις των ανδρών και ειδικά σε ό,τι αφορά τον θρήνο και σε αρκετές περιπτώσεις τονίστηκε ότι ήταν απαραίτητος ο έλεγχος των συναισθημάτων ή τουλάχιστον των αντιδράσεων των ατόμων²⁸⁵.

Οι αυτοκράτορες στο Βυζάντιο φαίνεται ότι δάκρυζαν κυρίως για τους εξής λόγους: 1) όταν έρχονταν σε επαφή με το θείο, 2) όταν θρηνούσαν, 3) για να εκφράσουν μεταμέλεια ή 4) συμπόνοια και συμπάρασταση, αλλά 5) και όταν προσποιούνταν²⁸⁶.

Συνδυάζοντας τις δύο κατηγορίες δακρύων που αναφέρθηκαν ανωτέρω, θα κατατάξουμε τα δάκρυα του Μανουήλ σε ψεύτικα ή προσποιητά, σε αυτά που προκλήθηκαν από συναισθήματα ή περιστάσεις που βίωσε λόγω πένθους και θρήνου ή μεταμέλειας.

Δεν πρέπει, επίσης, να ξεχνάμε ότι το γέλιο και τα δάκρυα δεν αποτελούν συναισθήματα²⁸⁷, αλλά απλώς εκδηλώσεις ορισμένων συναισθημάτων ή κοινωνικές απαιτήσεις²⁸⁸, και, καθώς πολλές φορές είναι εύκολο να προσποιηθούμε τις εκδηλώσεις των συναισθημάτων²⁸⁹, δεν είμαστε σε θέση να αποφανθούμε με απόλυτη βεβαιότητα για τα συναισθήματα του Μανουήλ ή ακόμη και για την ειλικρίνεια του.²⁹⁰

²⁸⁴ Mullett, *Do brothers weep?*, σ. 313-314, 317

²⁸⁵ Mullett, *Do brothers weep?*, σ. 313· Angold, *Laments by Nicetas Choniates*, σ. 340-341

²⁸⁶ Mullett, *Do brothers weep?*, σ. 317

²⁸⁷ Σημειώνουμε ότι τα δάκρυα μπορούν να προκαλέσουν συναισθήματα στους γύρω μας (βλ. Hinterberger, *Messages of the soul*, σ. 135 και van Dielen, *Historia*, σ. 590, στ. 88-91: «*τοῖς αὐτῶν οὖν ὑμῶν νόμοις καὶ τοῖς ἐν χερσὶν ἡμῶν ἐπαμύνατε, μαλαχθέντες τούτοις τοῖς δάκρυσιν, ἃ καὶ θεὸς προσίεται καὶ ἡμῶν ἢ φύσις ἐς τὸν πρὸς ἀλλήλους οἶκτον βοήθημα μέγιστον τοῖς ὀφθαλμοῖς ἐπωχέτευσεν.*»)

²⁸⁸ Beaton, *Afterword*, σ. 404· Alexiou / Cairns, *Introduction*, σ. 5· Nilsson, *Comforting tears and suggestive smiles*, σ. 305-308· Hinterberger, *Messages of the soul*, σ. 131

²⁸⁹ Alexiou / Cairns, *Introduction*, σ. 6

Σημειώνουμε ότι οι εκδηλώσεις συγκεκριμένων συναισθημάτων μπορούν να έχουν και διδακτικό σκοπό (βλ. Stenger, *Staging laughter and tears*, σ. 179).

²⁹⁰ Mullett, *Do brothers weep?*, σ. 315-316, όπου αναφέρεται ο σημαντικός αριθμός συναισθημάτων τα οποία μπορούν να εκφραστούν μέσα από τα δάκρυα, τα οποία οι Βυζαντινοί τα αντιμετώπιζαν ως διαφορετικά το ένα είδος από το άλλο, ενώ σημειώνεται ότι οι επιστήμονες, ακόμη και σήμερα, δεν γνωρίζουν γιατί δακρύζουμε, αν και όλοι συμφωνούν ότι τα δάκρυα συνδέονται με τα συναισθήματα και αποτελεί ένα ανθρώπινο χαρακτηριστικό, το οποίο εντοπίζεται και στη λογοτεχνία από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα

Ακόμη προσθέτουμε ότι, στο τμήμα του κειμένου που μελετήσαμε, το γέλιο και τα δάκρυα δεν συνυπάρχουν, όπως συχνά συμβαίνει σε άλλα λογοτεχνικά είδη²⁹¹.

3. Κινήσεις

Το κείμενο το οποίο μελετούμε περιέχει σημαντικό αριθμό σκηνών μαχών αλλά και από την καθημερινή ζωή. Γνωρίζοντας, επομένως, ότι η κίνηση αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητας των ανθρώπων, είναι λογικό να περιμένουμε έναν εξίσου σημαντικό αριθμό περιγραφών κινήσεων μέσα στο κείμενο, όπως και πράγματι συμβαίνει.

Θα ξεκινήσουμε την εξέταση αυτού του θέματος σημειώνοντας ότι ο αφηγητής αφιερώνει ένα σημαντικό κομμάτι του κειμένου στην περιγραφή του Μανουήλ κατά τη διάρκεια μαχών στις οποίες έλαβε μέρος. Ακόμη και κατά τη διάρκεια της μάχης στο Μυριοκέφαλο, η οποία αποδείχθηκε ολέθρια για τους Βυζαντινούς και παρά την προχωρημένη ηλικία του Μανουήλ και τα τραύματα που είχε δεχθεί, ο αυτοκράτορας εμφανίζεται να μάχεται και να αντιστέκεται σθεναρά στις επιθέσεις των αντιπάλων του χρησιμοποιώντας με επιδεξιότητα τα όπλα του²⁹².

Ο αφηγητής, επιπλέον, μας προσφέρει και λεπτομέρειες σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο μαχόταν ο Μανουήλ και συγκεκριμένα για τα όπλα²⁹³ τα οποία προτιμούσε να χρησιμοποιεί και, με βάση τις προσφερόμενες πληροφορίες, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι έδειχνε μία ιδιαίτερη προτίμηση στο δόρυ ήδη από νεαρή ηλικία²⁹⁴,

²⁹¹ Nilsson, *Comforting tears and suggestive smiles*, σ. 292, 296· Holton, *The tragic, the comic and the tragicomic*, σ. 387, 389· Beaton, *Afterword*, σ. 410-411· Seaford, *Laughter and tears*, σ. 27· Hinterberger, *‘Messages of the soul’*, σ. 134, 141

²⁹² Π.χ. van Dieten, *Historia*, σ. 184, στ. 16-23

²⁹³ Grotowski, *Arms and Armour of the Warrior Saints*, σ. 376-378, 399-404

²⁹⁴ van Dieten, *Historia*, σ. 35 – στ. 30 (*δόρυ διαβαστάσας*), 53 – στ. 37 ([...] *Πέρσου τινός καταβληθέντος μὲν ὑπὸ βασιλέως τῷ δόρατι*), 108 – στ. 60 (*τὸ δόρυ μετεωρίζων*), 110 – στ. 89-91 (*Βασιλεὺς δὲ αὐτὸς σύνδου ἵπποτας προσούδισε, καθ’ ἑνὸς μὲν ἐπελάσας τὸν ἵππον καὶ τὸ δόρυ κραδάνας, ἐκείνου δὲ συγκαταβαλόντος τὸν σύνεγγυς τῆ ρύμη τοῦ διακοντίζοντος*), 134 – στ. 74-75 (*καὶ μέσον αὐτῶν [πυλῶν] τὸ δόρυ ἤλασεν*), 184 – στ. 18-22 (*ὁ δὲ πλήξας αὐτὸν κατὰ κεφαλῆς τῷ τοῦ δόρατος τμήματι, ὃ εἶχεν ἔτι ἐν ταῖν χεροῖν, εἰς γῆν ἔβαλε. μετ’ οὐ πολὺ δ’ ἕτεροι Πέρσαι ζωγρίαν ἐλεῖν ὀριγνώμενοι ἐπ’ αὐτὸν ἴενται, ραδίως δὲ καὶ τούτους ἐώσατο· βασιλεὺς μὲν γὰρ τὸ τοῦ συνεστῶτος ἵπποτου δόρυ ἀγκοινησάμενος διαπεῖρει ἕνα τῶν ἐπιόντων ἕως καὶ εἰς αὐτὸν θάνατον*).

Παρατηρούμε ότι τα χωρία στα οποία γίνεται αναφορά στη χρήση δόρατος από τον Μανουήλ βρίσκονται διάσπαρτα στο κείμενο και, επομένως, στον χρόνο και αναφέρονται σε διάφορες μάχες εναντίον διάφορων εχθρών.

Grotowski, *Arms and Armour of the Warrior Saints*, σ. 313-319, 323-334

Hatzaki, *Beauty and the male body*, σ. 54, όπου αναφέρεται ότι αγάλματα τα οποία εμφανίζονταν να κρατούν δόρυ, ήταν γνωστά στο Βυζάντιο είτε λόγω των αγαλμάτων των Ρωμαίων αυτοκρατόρων είτε μέσω της απεικόνισης των στρατιωτικών αγίων.

καθώς τα σχετικά χωρία είναι υπερπολλαπλάσια των χωρίων στα οποία εμφανίζεται ο Μανουήλ να χρησιμοποιεί ξίφος²⁹⁵.

Συγκεκριμένα ο Μανουήλ εμφανίζεται τόσο να κραδαίνει το δόρυ του καθώς προωθείται προς τους αντιπάλους όσο και να επιτίθεται και να τους σκοτώνει, κάποτε και με τρόπο που μας προκαλεί την εντύπωση ότι ο αφηγητής προσπαθεί να υπογραμμίσει τις ικανότητες του αυτοκράτορα είτε τονίζοντας τη δυσχερή θέση στην οποία βρισκόταν είτε απλώς περιγράφοντας λεπτομερώς την αποτελεσματικότητά του. Σε ό,τι αφορά το ξίφος, οι αναφορές περιορίζονται στην αποτελεσματική του χρήση είτε για τον ακρωτηριασμό είτε για τη θανάτωση των αντιπάλων του Μανουήλ, καθώς στη μία περίπτωση ο Μανουήλ χρησιμοποίησε το ξίφος του για να κόψει το χέρι του αντιπάλου και στη δεύτερη πληροφορούμαστε ότι διαπέρασε με αυτό το μάτι του εχθρού του.

Παρατηρούμε, επιπρόσθετα, ότι σε όλες αυτές τις «μονομαχίες» ο Μανουήλ επικράτησε επί των αντιπάλων του, είτε σκοτώνοντάς τους είτε απλώς τραυματίζοντάς τους, ακόμη και όταν οι Βυζαντινοί έχασαν τη μάχη.

Ο αφηγητής, μάλιστα, παρομοιάζει τον Μανουήλ σχετικά με τον τρόπο που πολεμούσε και κατέτρεχε τους αντιπάλους του, με λιοντάρι²⁹⁶! Ο λέων αναφέρεται αρκετές φορές και σε έργα των φυσιογνωμιστών, οι οποίοι προσπαθούν να βρουν τις

Για τη συσχέτιση της ομορφιά και της δύναμης με τα αγάλματα, βλ. Hatzaki, *Beauty and the male body*, σ. 52-53, 55-57

²⁹⁵ van Diemen, *Historia*, σ. 92 – στ. 40-41 (ὁ δὲ τὴν χεῖρα τούτου τῷ ξίφει διήλασε καὶ ἀπόλεμον ἔδειξε καὶ ζωγρίαν ἐκ τοῦδε συνείληφεν), 93 – στ. 56-57 (ἐς τὸν ὀφθαλμὸν τὸ ξίφος διεῖλε καὶ ἀφίστησι τῆς ζωῆς).

Και τα δύο χωρία προέρχονται από την περιγραφή της ίδιας μάχης, αυτής των Βυζαντινών εναντίον των Ούγγρων.

Grotowski, *Arms and Armour of the Warrior Saints*, σ. 342-366

²⁹⁶ van Diemen, *Historia*, σ. 90, στ. 93-95: «βασιλεὺς δὲ ὡς λέων ἀλκῆ πίσινος βουκόλια βοῶν ἢ αἰγῶν αἰπόλια τὰ τῶν βαρβάρων κείρας συστήματα».

Kazhdan / Franklin, *Studies on Byzantine Literature*, σ. 267: «Choniates makes figurative use of a large menagerie of wild animals [...]»

ομοιότητες ανάμεσα στο συγκεκριμένο ζώο και σε ανθρώπους των οποίων η εμφάνιση θυμίζει λιοντάρι²⁹⁷. Κάποτε το λιοντάρι συνδέεται και με το αυτοκρατορικό αξίωμα²⁹⁸.

Μάλιστα η ορμή του κατά τη διάρκεια των μαχών ήταν τέτοια που ο αφηγητής αναφέρει ότι σε μία μάχη εναντίον των Ούγγρων, η οποία είχε ήδη λίγο-πολύ νικηθεί, ο Μανουήλ αποφασισμένος να συντρίψει οποιαδήποτε μορφή αντίστασης εκ μέρους των αντιπάλων του, όρμησε στη μάχη χωρίς να καθαρίσει τη σκόνη από το πρόσωπό του και ενώ έσταζε ήδη ιδρώτα²⁹⁹.

Ο Μανουήλ εμφανίζεται τόσο να ενδύεται όσο και να απεκδύεται, όμως αυτές οι αναφορές – όταν αναφέρονται σε ένα συγκεκριμένο περιστατικό³⁰⁰ – αφορούν τον στρατιωτικό εξοπλισμό του. Συγκεκριμένα έχουμε την περιγραφή της άμεσης αντίδρασης του αυτοκράτορα κατά τη διάρκεια μιας επίθεσης, όπου εμφανίζεται να δρα σχεδόν ενστικτωδώς μετά από την περιγραφή μίας στιγμής ανάπαυσης και να αρπάζει και να φορά το σπαθί και τον θώρακά του³⁰¹. Εμφανίζεται, επίσης, να απεκδύεται τον πολύτιμο μανδύα³⁰² του μετά από το σχόλιο του Γαβρά όπου συνέδεσε την ήττα των Βυζαντινών στη μάχη στο Μυριοκέφαλο με το χρώμα του συγκεκριμένου μανδύα, τον οποίο, μάλιστα, ο Μανουήλ στη συνέχεια δώρισε στον Γαβρά, αντιπρόσωπο των αντιπάλων του³⁰³!

²⁹⁷ Ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα: Aristotle, *Minor Works*, «Φυσιογνωμονικά», σ. 110, στ. 14-16: «*Τούτων οὕτως ἐχόντων, φαίνεται τῶν ζώων ἀπάντων λέων τελεώτατα μετελιηφέναι τῆς τοῦ ἄρρενος ιδέας.*» Foerster, *Scriptores Physiognomonici*, σ. 257, στ. 5-10 (Aristotelis, *Analyt. Prior II*, 27 p. 70^b7): «*εἰ δὲ δύο ἔχει ἴδια ὄλον τὸ γένος, οἷον ὁ λέων ἀνδρεῖον καὶ μεταδοτικόν [...]*», σ. 258, στ. 11-12 (Aristotelis, *Hist. Anim. I*, 1 p. 488^b12): «*[...] τὰ δὲ ἐλευθέρια καὶ ἀνδρεῖα καὶ εὐγενῆ, οἷον λέων [...]*», σ. 290, στ. 10-11 (Galenī, *De usu part. corp. hum. I, 2 – t. III p. 2 K.*): «*λέοντι δέ, θυμικὸν γὰρ καὶ ἄλκιμον, ὁδοῦσί τε καὶ ὄνυξι ἰσχυρόν.*»

²⁹⁸ Barton, *Power and Knowledge*, σ. 127). Επίσης, στην *Παλαιά Διαθήκη*, στο βιβλίο Σοφία Σειράχ, κεφ. ΚΖ'.28, αναφέρεται το εξής: «*[...] καὶ ἡ ἐκδίκησις ὡς λέων ἐνεδρεύσει αὐτόν.*»

²⁹⁹ van Diēten, *Historia*, σ. 92, στ. 45-47: «*κατὰ τῶν Οὐγγρων ὀρμᾶ, μήπω τὴν τῆς μάχης κόνιν ἐκ τῶν προσώπων ἀπομορξάμενος, ἀλλ' ἔτι θερμοῖς ἰδρωδὶ σταζόμενος*»

³⁰⁰ Υπάρχει περιγραφή του Μανουήλ να φορά την αυτοκρατορική του περιβολή, αλλά πρόκειται για περίπτωση θαμιστικής αφήγησης (βλ. υποσημείωση 298).

³⁰¹ van Diēten, *Historia*, σ. 177, στ. 75-77: «*[...] αὐτίκα καὶ τὸν ἀκινάκην περιζωσάμενος καὶ περιδὺς τὸν θώρακα [...] ἐξώρμησε.*»

³⁰² Grotowski, *Arms and Armour of the Warrior Saints*, σ. 254

³⁰³ van Diēten, *Historia*, σ. 189, στ. 57-63: «*θεασάμενος δὲ Γαβρᾶς ἦν εἶχε στολάδα* ἐπὶ τοῦ θώρακος** βασιλεῦς, τὴν χοιρῶν χολοβάφινον, οὐκ εὐσύμβολον τὸ χρώμα τοῦτό» φησιν «ὦ βασιλεῦ, ἀλλὰ καὶ λίαν κατὰ τὴν ὥρα τοῦ πολέμου ταῖς ἀγαθαῖς τύχαις ἀντιπράττον.» αὐτὸς δ' ἐπὶ τοῖς εἰρημένοις βραχὺ καὶ βεβιασμένον μειδιάσας τὴν ἐπιθωράκιον στολὴν ἀποδὺς ἐκείνῳ δίδωσι πορφύρα*** καὶ χρυσῶ διηνησιμένην.»*

* Cleland / Davies / Llewellyn-Jones, *Greek and roman dress*, σ. 182 (stola, stolis).

** Grotowski, *Arms and Armour of the Warrior Saints*, σ. 154-183

*** Cleland / Davies / Llewellyn-Jones, *Greek and roman dress*, σ. 150

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί η πρωτότυπη χρήση των «αυτοκρατορικών» χρωμάτων από τον Χωνιάτη, η οποία φτάνει ίσως μέχρι το σημείο της διαστρέβλωσης! Η πορφύρα και ο χρυσός, σύμβολα της εξουσίας του Ρωμαίου αυτοκράτορα για αιώνες³⁰⁴, πλέον αντιμετωπίζονται ως σύμβολα της ήττας και της καταστροφής, απομακρυνόμενα από την αρχική τους σημασία και συνδεδεμένα με τα κακά του πολέμου· και όλη αυτή η αλλαγή βρίσκεται στα λόγια ενός ξένου³⁰⁵. Αλλά και σε άλλα σημεία του κειμένου γίνεται φανερή μία υποβάθμιση της σημασίας της πορφύρας, είτε μέσω της χρήσης της από άτομα πέραν του αυτοκράτορα είτε μέσω της σύνδεσής της με τη βαναυσότητα και το αίμα³⁰⁶.

Ο Kazhdan θεωρεί τον Χωνιάτη ως έναν από τους Βυζαντινούς συγγραφείς, οι οποίοι μπορούσαν να χειριστούν με πρωτότυπο και καλλιτεχνικό τρόπο τα περιορισμένα χρώματα που χρησιμοποιούνταν για τις περιγραφές στα λογοτεχνικά κείμενα, αν και χωρίς να ξεφεύγει εντελώς από τα παραδεδομένα πρότυπα³⁰⁷. Σημειώνουμε ότι η πολυχρωμία στο Βυζάντιο μπορούσε να θεωρηθεί ένδειξη «επικίνδυνης αστάθειας»³⁰⁸.

Τα χρώματα στο Βυζάντιο λειτουργούσαν ως σύμβολα και κυρίως τα «αυτοκρατορικά» χρώματα, το πορφυρό και το χρυσό, πρακτική που εντοπίζεται και στον συγγραφέα μας³⁰⁹. Ο Χωνιάτης, πιστός στη μεσαιωνική πρακτική, χρησιμοποιεί τα χρώματα και ως ηθικά σύμβολα και ως μέσο κοινωνικής κριτικής, καθιστώντας έτσι φανερή τη στάση και την άποψή του για το αντικείμενο της περιγραφής του³¹⁰.

Όπως θα αναφερθεί και στη συνέχεια³¹¹, ο Μανουήλ εμφανίζεται αρκετές φορές έφιππος. Στο σημείο αυτό, ωστόσο, θα ασχοληθούμε μόνο με κινήσεις οι οποίες σχετίζονται με το άλογο. Υπάρχουν δύο περιπτώσεις στις οποίες ο Μανουήλ καθοδηγεί το άλογό του μέσω της χρήσης των χαλιναριών, στη μία μάλιστα από αυτές αλλάζει

³⁰⁴ Hatzaki, *Beauty and the male body*, σ. 61-62

³⁰⁵ Kazhdan / Franklin, *Studies on Byzantine Literature*, σ. 260, 262

³⁰⁶ Kazhdan / Franklin, *Studies on Byzantine Literature*, σ. 261 («Disaster, in Choniates, is usually red.»)

³⁰⁷ Kazhdan / Franklin, *Studies on Byzantine Literature*, σ. 258, 260-263 (σ. 262: «This typical of Choniates. He sticks to cliché and stereotype, soothing the reader with conventional images; the suddenly he presents the image in a new and strange light, startling the reader with his unconventional interpretation.»)

³⁰⁸ Kazhdan / Franklin, *Studies on Byzantine Literature*, σ. 258-259

³⁰⁹ Kazhdan / Franklin, *Studies on Byzantine Literature*, σ. 260

³¹⁰ Kazhdan / Franklin, *Studies on Byzantine Literature*, σ. 263

³¹¹ Βλ. παρακάτω, σ. 67

την κατεύθυνση του αλόγου³¹². Εντοπίζουμε επίσης αναφορές σε περιπτώσεις κατά τις οποίες ο Μανουήλ ιππεύει το άλογο. Οι δύο περιπτώσεις θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως θαμιστική αφήγηση, καθώς ο αφηγητής αναφέρεται σε συνήθειες του αυτοκράτορα. Η πρώτη αφορά την άμεση αντίδρασή του και την προθυμία που έδειχνε σε περίπτωση μάχης, καθώς αναφέρεται ότι πρώτος αυτός ανέβαινε στο άλογό του, ενώ η δεύτερη αφορά πιο ήρεμες περιόδους, όταν ίππευε το στολισμένο του άλογο³¹³. Η τρίτη περίπτωση, όμως, παρουσιάζει μεγαλύτερο ενδιαφέρον, επειδή, πέρα από το ότι αποτελεί περιγραφή ενός συγκεκριμένου περιστατικού, απεικονίζει τον Μανουήλ να περνά – αστραπιαία θα λέγαμε – από μία στιγμή χαλάρωσης και ηρεμίας σε ετοιμοπόλεμη κατάσταση λόγω μίας ξαφνικής επίθεσης, καθώς, αφού συγκέντρωσε τον εξοπλισμό του, ανέβηκε αμέσως στο άλογό του³¹⁴.

Άλλες περιπτώσεις κατά τις οποίες ο Μανουήλ βρίσκεται σε κίνηση είναι, όταν σε περίπτωση κινδύνου, χωρίς να αναμείνει την ανακοίνωση της καταστροφής, «σηκώνεται» και ετοιμάζεται για εκστρατεία³¹⁵. Όταν, κουρασμένος από τη μάχη στο Μυριοκέφαλο, πηγαίνει κάτω από τη σκιά ενός δένδρου για να ξεκουραστεί³¹⁶. Τέλος, όταν ανεβαίνει σε πλοίο για να κάνει το γύρο της Κέρκυρας³¹⁷.

Κατά την εξέταση των ισχυρισμών του Γαβρά σχετικά με την ανδρεία που έδειξε στη μάχη, αφού ο μάρτυρας, ο Βρανάς, είχε δώσει όρκο σχετικά με την ειλικρίνεια των όσων είπε και θα έλεγε και χωρίς προφανώς ο αυτοκράτορας να έχει πειστεί, ο αφηγητής περιγράφει τον Μανουήλ να στρέφεται προς τον Γαβρά³¹⁸.

Ένα ακόμη στοιχείο που προκαλεί εντύπωση είναι ότι ο Μανουήλ εμφανίζεται σε δύο ξεχωριστές περιπτώσεις να μεταφέρει αντικείμενα με σχετικά μεγάλο βάρος. Αρχικά, έχοντας ως στόχο τη γρήγορη ανοικοδόμηση του τείχους στο Δορύλεο, ο αυτοκράτορας αποφάσισε να βοηθήσει συμμετέχοντας προσωπικά στη μεταφορά των

³¹² van Dieten, *Historia*, σ. 103 – στ. 5 (τὰ χαλινὰ μεταστρέψας), 134 – στ. 73-74 (Πρῶτος τοίνυν ὁ βασιλεὺς τῷ τῆς μιμήσεως ὁμοίῳ διερεθίζων τοὺς ὑπ' ἐκεῖνον κατὰ τῶν τῆς πόλεως πυλῶν τὸν ἵππον ἐφήσει [...])

³¹³ van Dieten, *Historia*, σ. 176 – στ. 47-48 (πρῶτος ἐκεῖνος τὸν ἵππον ἀνέβαινε), 198 – στ. 30-31 (καὶ τὸν ἵππον ἀνέβαινε τὸν χρυσοφάλαρον)

³¹⁴ van Dieten, *Historia*, σ. 177, στ. 76-77: «καὶ τὸν ἵππον ἀναβάς»

³¹⁵ van Dieten, *Historia*, σ. 197, στ. 14-15: «ὁ Μανουὴλ ἀναστὰς τὴν ὑστεραίαν ἤ τάχους εἶχεν ἐπὶ τὴν Κλαυδίου»

³¹⁶ van Dieten, *Historia*, σ. 184, στ. 9-10: «Ὁ δὲ Μανουὴλ σκιὰν ὑπελθὼν ἀχλαδηφοροῦντος δένδρου ἀνελάμβανεν ἑαυτὸν καὶ καμοῦσαν συνέλεγε τὴν ἰσχύν»

³¹⁷ van Dieten, *Historia*, σ. 82, στ. 57-61: «Ὁ δὲ βασιλεὺς κατατρίβειν ἐπιεικῶς τὸν καιρὸν εἰκῆ ἐν δεινῷ τιθέμενος καὶ τὰς ἡμέρας εἰς οὐδὲν ἀγαθὸν ἀναλίσκειν οὐκ οὖν βουλόμενος [...] εἰς νῆα ἐνέβη τὴν στρατηγίδα καὶ κύκλω τὴν Κερκυραίων πᾶσαν κατοπτεικῶς»

³¹⁸ van Dieten, *Historia*, σ. 132, στ. 41-42: «πρὸς δὲ τὸν Γαβρᾶν στραφεὶς ἤρετο τοῦτον»

οικοδομικών υλικών, δίνοντας ταυτοχρόνως θάρρος στους υπηκόους τους, με αποτέλεσμα να ακολουθήσουν το παράδειγμα του αυτοκράτορα, κάτι που οδήγησε στην έγκαιρη επίτευξη του στόχου³¹⁹. Στο τέλος επίσης της αφήγησης της βασιλείας του Μανουήλ, έχουμε την περιγραφή της μεταφοράς ενός ιερού λίθου, τον οποίο ο ίδιος ο αυτοκράτορας, πλήρης – υποθέτουμε – θρησκευτικού ζήλου, κουβάλησε από το λιμάνι μέχρι τον ναό³²⁰.

Σημειώνουμε στο σημείο αυτό τη σημασία που κατείχε η αφή στο Βυζάντιο, αφού θεωρούσαν ότι μέσω των αισθήσεων ο υλικός κόσμος μπορούσε να αγγίξει την ψυχή και κάποτε να την μολύνει, κυρίως μέσω της όρασης και της αφής, με αποτέλεσμα να εντοπίζουμε και προειδοποιήσεις εκ μέρους των θεολόγων³²¹.

Σε μία σπάνια απεικόνιση της καθημερινότητας του Μανουήλ, εμφανίζεται ο αυτοκράτορας, σε μία σύντομη όπως αποδείχθηκε στιγμή χαλάρωσης, να καθαρίζει μόνος του ένα ροδάκινο χρησιμοποιώντας ένα μαχαίρι³²².

Ο Μανουήλ χρησιμοποιεί τα χέρια του μετά τη μάχη στο Μυριοκέφαλο, όταν επικυρώνει τη συνθήκη³²³, κίνηση η οποία θεωρούμε ότι μπορεί να χαρακτηριστεί τυπική και ότι μάλλον αποτελούσε κομμάτι της παράδοσης.

³¹⁹ van Dieten, *Historia*, σ. 176, στ. 55-59: «ἐπεὶ δὲ καὶ τὴν πόλιν ἀνοικοδομεῖν ἐπεβάλετο, νωτοφορεῖν τοὺς λίθους ἀρξάμενος οὕτω καὶ τοὺς ἄλλους ἠρρένωσεν, ὡς ἀπτέρῳ τάχει τὸ τεῖχος ἀνεγερθῆναι καὶ προσεπιβληθῆναι οἱ χαράκωμα ἔξωθεν καὶ ἀνορυχθῆναι φρεάτια ἔσωθεν εἰς πλείονας ὑδάτων ἀντλήσεις.»

³²⁰ van Dieten, *Historia*, σ. 222, στ. 79-82: «ὁ δὲ βασιλεὺς οὗτος ἐκεῖθεν μετακομίσας καὶ οἱ τὸν νῶτον ὑποστρώσας ὡς ὀμόθεον σῶμα καὶ γεγονὸς ὅπερ τὸ χρῖσαν βαστάσαντι ἐκ τοῦ κατὰ τὸν Βουκολέοντα λιμένος εἰς τὸν ἐν τῷ φάρῳ τοῦ παλατίου νεῶν ἀνήγαγε.»

Η αφή, δεν πρέπει να ξεχνάμε, παρά το ότι θεωρείται κάτι πολύ καθημερινό με αποτέλεσμα να μην θεωρείται συχνά άξια να ανφερθεί, διαδραματίζει ωστόσο σημαντικό ρόλο στην κατανόηση της κοινωνίας και των κανόνων που τη διέπουν και τη διαμορφώνουν (James, *Touch and the meaning of Byzantine art*, π.χ. σ. 11: «*Touch was a means of possessing the relic and thus the holy. Questions about who might want to touch the relic, who could touch it, who controls the touch, what could its touch do for the toucher – the difference between access to the imperial collection of relics and the relics of a saint in his own public church – all these issues combine to built up a 'social history' of touching which, for Byzantium, remains unwritten. [...] Furthermore, relics are corporeal, sharing the paradox of icons: both displayed and verified God's corporeality, using materials to reveal the reality of the divine.*»)

³²¹ Hatzaki, *Beauty and the male body*, σ. 112

³²² van Dieten, *Historia*, σ. 177, στ. 73-74: «μῆλόν τε περσικὸν μαχαιρίῳ ἀπολεπίζοντος»

Στους επτά τόμους που αφιερώνονται στον Μανουήλ, εμφανίζονται διάφοροι χαρακτήρες οι οποίοι γευματίζουν, αλλά σε αυτές τις περιπτώσεις τονίζεται η μεγάλη ποσότητα και η πολυτέλεια του γεύματος (van Dieten, *Historia*, σ. 114-115 – στ. 29-37, σ. 145 – στ. 16-27). Άλλωστε σε άλλο σημείο και ο ίδιος ο Μναουήλ εμφανίζεται να απολαμβάνει πλούσια γεύματα (van Dieten, *Historia*, σ. 206, στ. 60-63: «εἰ τοίνυν περιεργότερον τοῦτον ἠθρήσκει τις, ὅπως ἔχαυρε καρυκείαις βρωμάτων καὶ τοῖς πρὸς λύριον καὶ κιθάραν καὶ συμφωνίαν ψάδων ἔχουσιν οὐκ ἀπηχθάνετο, εἶπεν ἂν ὡς μόνοις ἐννεάσας ἔχει τοῖς τοιούτοις καὶ ἡδονὴν τὸ πέρασ ἦγηται τῆς ζωῆς»)

³²³ van Dieten, *Historia*, σ. 189, στ. 63: «ἐγγράφους τίθεται τὰς σπανδὰς καὶ τὴν χεῖρα τοῦτοις βραβεύει»

Επίσης, ο Μανουήλ εμφανίζεται σε δύο περιπτώσεις να χτυπά το μηρό του με το χέρι του³²⁴: στην πρώτη περίπτωση βρίσκεται αντιμέτωπος, μετά από μία λανθασμένη απόφαση που ο ίδιος πήρε, με τον θάνατο μεγάλου μέρους τους στρατού του³²⁵, ενώ στη δεύτερη έρχεται αντιμέτωπος με τον δικό του θάνατο, τον οποίο πια καταλαβαίνει ότι πρέπει να αποδεχθεί, καθώς βρίσκεται πολύ κοντά³²⁶. Σημειώνουμε ότι πριν προβεί σε αυτή την τελευταία ενέργεια, η κίνηση που τον οδήγησε ίσως να αποδεχθεί τον επικείμενο θάνατό του ήταν ότι μέτρησε ο ίδιος τον σφυγμό του³²⁷.

Έχουμε επίσης δύο αναφορές σε πράγματα που έριξε, αν και κάτω από διαφορετικές συνθήκες. Στην πρώτη περίπτωση, ο Μανουήλ έριξε το ροδάκινο που έτρωγε λόγω μίας ξαφνικής επίθεσης³²⁸, ενώ στη δεύτερη έχυσε το νερό που θα έπινε, γιατί συνειδητοποίησε ότι ήταν ανακατεμένο με αίμα³²⁹. Στην τελευταία περίπτωση, μάλιστα, πληροφορούμαστε ότι είχε πει λίγο από το νερό πριν το χύσει³³⁰.

Σε ό,τι αφορά το νερό, φαίνεται να εκφράζεται η απέχθεια³³¹ – σε αυτή τη περίπτωση – εκ μέρους του αυτοκράτορα-«ήρωα» της ιστορίας, η οποία αποτελεί ξανά

³²⁴ Graf, *Gestures and conventions*, σ. 50, όπου το χτύπημα του μηρού αποδίδεται στον «*χυδαίο Αθηναίο πολιτικό και ρήτορα Κλέων*» και σημειώνεται ότι εκφράζει την αγανάκτηση και προσελκύει το ενδιαφέρον του κοινού

³²⁵ van Dieten, *Historia*, σ. 110, στ. 12-15: «*ὄτε καὶ λέγεται τοῖς τῶν πεσόντων ἐπιστάνα πτόμασι καὶ τὸ πλῆθος τῶν διαφθαρέντων ὅσον κατανοήσαντα πλήζαι τε τῇ χειρὶ τὸν μηρὸν ἀχθόμενον καὶ περιποφῆσαι τὰ χεῖλη πικνὰ καὶ ἀνοιμῶζαι βύθιον καὶ δακρῦσαι*»

³²⁶ van Dieten, *Historia*, σ. 221, στ. 53-54: «*καὶ πλήζας τῇ χειρὶ τὸν μηρὸν τὸ μοναδικὸν σχῆμα ἤτησε*»

³²⁷ van Dieten, *Historia*, σ. 221, στ. 52-53: «*Τέλος δὲ καὶ αὐτὸς τῇ ἀρτηρίᾳ προσάγων τὴν χεῖρα καὶ τὰς κινήσεις τοῦ σφυγμοῦ γνωματεύων*»

³²⁸ van Dieten, *Historia*, σ. 177, στ. 74-75: «*ἐπιδρομὴ τις ἀγγέλεται Περσικῇ κατὰ τῶν τὰ βιώσιμα συλλεγόντων, καὶ ρίψας τὴν ὀπώραν αὐτίκα*»

³²⁹ van Dieten, *Historia*, σ. 185-186, στ. 55-59: «*σπάσας τοίνυν τοῦ ὕδατος ὅσον ἂν τὴν ἐκείνου ἐδίανεν ὑπερῶν τὸ λοιπὸν ἐξέχεεν, οἶα μὴ τοῦ ποθέντος ἠδέως διὰ τοῦ οἰσοφάγου κατολισθαίνοντος. πολυπραγμονήσας δὲ τὸ ποτὸν καὶ λυθρῶδες τοῦτο κατανοήσας ὤμωξε καὶ εἶπε μὴ εὐτυχῶς ἀπογεύσασθαι τοῦ τῶν Χριστιανῶν αἵματος*»

³³⁰ van Dieten, *Historia*, σ. 185, στ. 55: «*σπάσας τοίνυν τοῦ ὕδατος ὅσον ἂν τὴν ἐκείνου ἐδίανεν ὑπερῶν*»

Υπάρχει μία ακόμη περιγραφή κατάποση ύδατος στους τόμους που αναφέρονται στον Μανουήλ. Ωστόσο, παρόλο που και σε αυτή την περίπτωση η αποδοκιμασία του αφηγητή είναι έντονη, αν και για διαφορετικό λόγο, η εικόνα εδώ καταντά μάλλον κωμική (van Dieten, *Historia*, σ. 114, στ. 15-28: «*συνέθετό ποτε τῷ βασιλεῖ Μανουήλ ὕδατος πλησθεῖσαν διεκροφῆσαι τὴν πορφύρεον λεκανίδα, ἣν εἶχε μὲν πρότερον ἢ αἰθριώδης τοῦ κοιτῶνος αὐλεις τοῦ βασιλέως Νικηφόρου τοῦ Φωκά, ἢ καὶ ἄνωθεν τοῦ Βουκολέοντος ὑπτιάζουσα, νυνὶ δὲ ὁ παρὰ τοῦ εἰς ἱστορίαν προκειμένου βασιλέως οἰκοδομηθεῖς χρυσόπαστος μέγιστος ἀνδρῶν. βασιλεὺς δ' ἐν θαύματι θέμενος τὸ λεχθὲν καὶ πρὸς αὐτὸν, ὑπέρευγε, λογοθέτα" φάμενος, ὀθόνας εὐανθεῖς καὶ χρυσοῦ μνάς ἰκανὰς ζυνέθετό οἱ καταβαλέσθαι δρῶντι ὡς ἔφησεν, ἢ μὴν ταῦτα τοῦτον καταθέσθαι μὴ περατοῦντα τὰ ζυγκείμενα. ὡς δὲ τὸν λόγον ἀσμένως ὁ Καματηρὸς ἠνωτίσατο, ἢ μὲν λεκανὶς ἦν ὑπερχειλῆς ὕδατος, κεχαδύια περὶ χόας δύο, ὁ δὲ κύψας ὡς βοῦς τὸ ἄγρος ἐκένωσεν, ἅπαζ ἀνακόμας τὸ συνεχὲς τῆς πόσεως καὶ τότε ὡς τὸ πνεῦμα πλεῖον συλλέξειε, καὶ εἶχεν εὐθὺς τὰ ἐκ συμφώνου πρὸς βασιλέως ἀποδιδόμενα.*»).

³³¹ Βλ. παραπάνω σ. 38-42

συνδυασμό των δύο κατηγοριών του συγκεκριμένου συναισθήματος³³², καθώς το αίμα είναι λογικό να προκαλέσει την απέχθεια του Μανουήλ για διάφορους λόγους οι οποίοι προκαλούν την υλική αποστροφή, αλλά το γεγονός ότι το αίμα ανήκει στους στρατιώτες του και ότι ο ίδιος είναι σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνος για τον θάνατό τους είναι πιθανό να προκαλέσει και ηθική αποστροφή.

Υπάρχουν επίσης κάποιες κινήσεις για τις οποίες δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν πραγματοποιήθηκαν από τον ίδιο τον αυτοκράτορα, αν και φαίνεται ότι ο αφηγητής του τις αποδίδει, καθώς υπάρχει η πιθανότητα να ήθελε απλώς να του αποδώσει την πρωτοβουλία και όχι την ενέργεια αυτή καθαυτή. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οι αναφορές στη συγγραφική επιστολών³³³.

Σε δύο περιπτώσεις έχουμε ακόμη και περιγραφές κινήσεων οι οποίες δεν πραγματοποιήθηκαν ποτέ, καθώς η μία αναφέρεται σε ένα προειδοποιητικό όνειρο του Μανουήλ πριν από τη μάχη στο Μυριοκέφαλο, στο οποίο είδε τον εαυτό του να ανεβαίνει σε πλοίο και στη συνέχεια να κολυμπά³³⁴, και η άλλη στην επιθυμία του και στο τι σκόπευε να κάνει σε περίπτωση που η εκστρατεία του εναντίον των Τούρκων ήταν επιτυχής: συγκεκριμένα σχεδίαζε να πατήσει τον τράχηλο του σουλτάνου, ώστε να δηλωθεί η υποταγή του δεύτερου στον αυτοκράτορα³³⁵.

Θα ολοκληρώσουμε αυτή την ενότητα με αναφορά στις ποικίλες μεταφορικές χρήσεις διαφόρων κινήσεων:

- ο «καὶ οὐ μόνον τῶν ὄντων ἀπάντων ἀπογυμνοῖ, ἀλλὰ καὶ εἰς μοναχὸν ἀποκείρας ἐν ἐνὶ τῶν κατὰ τὸ Παπύκιον τὸ ὄρος φροντιστηρίων **παραρριπτεῖ**»³³⁶: Η φράση αυτή αναφέρεται στη σύλληψη του συζύγου της

³³² Βλ. παραπάνω σ. 39-40

³³³ van Dieten, *Historia*, σ. 200, στ. 72, 83-84: «[...] **γράφων τῷ πάπῃ** [...] μὴν τὸν Μόντης Φεράντης μαρκέσιον [...] εἰς φίλον Ῥωμαίοις ἐγγράφας [...]»

³³⁴ van Dieten, *Historia*, σ. 190, στ. 87-92: «**βασιλεὺς μὲν γὰρ ἠνίκα ἦν κατὰ Περσῶν ἐκστρατεύειν προθέμενος, ἐδόκει καθ' ὕπνους ὄρᾶν ὡς εἰς στρατηγίδα νῆα ἐμβὰς αὐτός τε καὶ συγχοὶ τῶν ἐπιτηδείων τὴν Προποντίδα ἀνελέγετο, αἴφνης δὲ συμπεσεῖν τὰ ἐξ Εὐρώπης καὶ Ἀσίας ὄρη, ὡς ἀφανισθῆναι μὲν τῆς νηὸς θραυσθείσης τὸ ἐμπλέον ἅπαν, αὐτὸν δὲ μόλις ἐκδοθῆναι τῇ χέρσῳ ταῖς χερσὶ νηχόμενον**»

³³⁵ van Dieten, *Historia*, σ. 178, στ. 9-12: «**ὡς ἀφανίσων ἐπήει τὸ Περσικὸν καὶ αὐτοῖς ἀναρπάσων τείχεσι τὸ Ἰκόνιον καὶ τὸν σουλτὰν ληψόμενος ὑποχείριον καὶ κατὰ τοῦ τραχήλου τοῦτον πατήσων ἐν τῷ ὑποθεῖναι δίκην θρανίδος ταῖς βάσεσιν**»

Η κίνηση αποτελεί μάλλον μέρος του «τυπικού», καθώς εμφανίζεται σε ανάλογες περιπτώσεις και σε άλλα κείμενα, π.χ. Ioannis Zonarae, *Annales* (ex recensione Mauricii Pinderi), [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae], τόμος Α', σ. 238 – στ. 13-14: «[...] **ρίφεντας ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ κατὰ τῶν τραχήλων πεπάτηκε** [...]», απόσπασμα το οποίο αναφέρεται στη συμπεριφορά του Ιουστινιανού Β', κατά τη δεύτερη άνοδό του στον θρόνο, απέναντι στους ταυτοκρόνως διαδόχους και προκατόχους του.

³³⁶ van Dieten, *Historia*, σ. 144, στ. 74-76

ανεπιθύμητος του Μανουήλ, του οποίου η περιουσία, σύμφωνα με όσα λέει το κείμενο, δημεύθηκε και ο ίδιος αναγκάστηκε να καρεί μοναχός.

ο «ἔγνω ἐν θαλάσῃ θέσθαι χεῖρα αὐτοῦ καὶ ἐν ποταμοῖς δεξιὰν αὐτοῦ [...] θείη ληπτὰ ταῖς χερσίν»³³⁷: Το απόσπασμα αποτελεί τμήμα μίας πολύ παραστατικής απεικόνισης της επιθυμίας του αυτοκράτορα να κατακτήσει την Αίγυπτο.

ο «τῶν ἀζόνων βάλλοντι πόρρωθεν»³³⁸, «τῷ ἑαυτοῦ ἀρότρῳ διασχίζειν αὐλάκας»³³⁹, «ἐσκόρπιζε καὶ ἀνήλισκεν ἅπερ ἀμφοτέραις ξυνέλεγε»³⁴⁰: Οι φράσεις αυτές αποτελούν σχόλια και κριτικές από τους υπηκόους της αυτοκρατορίας και από τον ίδιο τον αφηγητή σχετικά με τη δημοσιονομική πολιτική που ακολούθησε ο αυτοκράτορας Μανουήλ.

ο «χρημάτων ἀβύσσους εἰς ἀργὰς γαστέρας ὀχετηγήσας»³⁴¹: Σχόλιο του αφηγητή για τη λανθασμένη κατά την άποψη του διαχείριση εκ μέρους του αυτοκράτορα των στρατιωτικών πόρων της αυτοκρατορίας.

4. Τραυματισμοί

Ο Μανουήλ, ιδιαίτερα στους πρώτους τόμους που τον αφορούν, εμφανίζεται αρκετά συχνά να συμμετέχει σε μάχες και να μονομαχεί, επομένως είναι λογικό να περιμένουμε αναφορές σε τραύματα που δέχθηκε σε αυτές τις περιπτώσεις. Σε δύο περιπτώσεις, μάλιστα, η περιγραφή των τραυμάτων που δέχθηκε είναι ιδιαίτερος λεπτομερής. Στην πρώτη περιγράφεται ο τραυματισμός που υπέστη ο Μανουήλ στον τارسό από βέλος, το οποίο μάλιστα κατά τη διάρκεια της μάχης μετακινήθηκε με αποτέλεσμα το τραύμα να επεκταθεί και στο πέλμα³⁴². Η δεύτερη μάς πληροφορεί ότι κατά τη διάρκεια μιας μονομαχίας ο αντίπαλος του Μανουήλ τον χτύπησε στο πρόσωπο με αποτέλεσμα να προκληθεί ζημιά στο κράνος του αυτοκράτορα³⁴³.

³³⁷ van Dieten, *Historia*, σ. 159-160, στ. 20-21, 22-23

³³⁸ van Dieten, *Historia*, σ. 203, στ. 61

³³⁹ van Dieten, *Historia*, σ. 204, στ. 81-82

³⁴⁰ van Dieten, *Historia*, σ. 204, στ. 88-89

³⁴¹ van Dieten, *Historia*, σ. 208, στ. 27

³⁴² van Dieten, *Historia*, σ. 53, στ. 36-38 (ἐνθα καὶ τὸν τοῦ ποδὸς ἐτοξεύθη ταρσὸν παρὰ Πέρσου τινὸς καταβλήθέντος μὲν ὑπὸ βασιλέως τῷ δόρατι, ἐν δὲ τῷ ἀνατραπήναι τὸ βέλος ἐπαφέντος κατὰ τοῦ πέλματος)

³⁴³ van Dieten, *Historia*, σ. 92, στ. 36-42 (καὶ βασιλεὺς δὲ αὐτὸς κατὰ μονομαχίαν τῷ ἀρχιζουπάνῳ Βακχίνῳ προσέμιξε, ἡρωϊκὸν προφαίνοντι σῶμα καὶ αὐτουργοὺς χεῖρας ἐξ ὄμων φύοντι· καὶ ὁ μὲν κατὰ τῶν προσώπων πλήττει τὸν βασιλέα καὶ διαθλά τὸ ἐκ τοῦ κράνου κατακεχυμένον τῶν ὄψεων ἐκείνου σιδήρεον παραπέτασμα, ὁ δὲ τὴν χεῖρα τούτου τῷ ζῖφει διήλασε καὶ ἀπόλεμον ἔδειξε καὶ ζωγρίαν ἐκ τοῦδε συνείληφεν)

Αξίζει να σημειώσουμε ότι και από τις δύο αυτές μονομαχίες ο αυτοκράτορας εξήλθε νικητής.

Περιγραφή των τραυμάτων που δέχθηκε ο αυτοκράτορας υπάρχει στην αφήγηση της μάχης στο Μυριοκέφαλο, αλλά εντοπίζουμε ορισμένες διαφορές σε σχέση με τα ανωτέρω. Συγκεκριμένα δεν έχουμε περιγραφή του τρόπου με τον οποίο ο Μανουήλ απέκτησε αυτά τα τραύματα, αλλά αντίθετα απλώς αναφέρεται το πλήθος των πληγών και των μωλώπων που απέκτησε ο αυτοκράτορας στη διάρκεια της μάχης³⁴⁴.

Βέβαια οι διαφορές αυτές που εντοπίζονται ανάμεσα στις δύο κατηγορίες μπορεί να οφείλονται απλώς στο γεγονός ότι στο Μυριοκέφαλο ο Μανουήλ πολέμησε με μεγάλο αριθμό αντιπάλων και δέχθηκε έναν τόσο μεγάλο αριθμό τραυμάτων που θα ήταν ασύμφορο για την αφήγηση να περιγραφεί η κάθε μονομαχία ξεχωριστά. Επίσης, στα δύο πρώτα χωρία ο Μανουήλ, ο οποίος τότε ήταν και σχετικά νεαρής ηλικίας, τελικά ξεπέρασε τα τραύματα που δέχθηκε και νίκησε όχι μόνο τον εχθρό με τον οποίο σε κάθε περίπτωση μονομαχούσε, αλλά και τη μάχη στο σύνολό της.

Στην αφήγηση της περιόδου της βασιλείας του Ιωάννη Κομνηνού αναφέρεται ένας ακόμη τραυματισμός τον οποίο δέχθηκε ο Μανουήλ. Συγκεκριμένα πρόκειται για τιμωρία την οποία του επέβαλε ο πατέρας του³⁴⁵, όταν ο Μανουήλ, χωρίς να ενημερώσει τον αυτοκράτορα, όρμησε εναντίον των αντιπάλων. Βέβαια το παράδειγμα του νεαρού τότε Μανουήλ έδωσε θάρρος στους στρατιώτες και ο αυτοκράτορας τον επαίνεσε για την απόφασή του μπροστά στο στράτευμα. Ωστόσο, όταν βρέθηκαν στο εσωτερικό της σκηνής, τον τιμώρησε. Περιγράφεται, δηλαδή, ο Μανουήλ, ο μικρότερος γιος του αυτοκράτορα, να γονατίζει και στη συνέχεια ο πατέρας του, ο αυτοκράτορας, τον χτυπά με ένα ξύλο λυγαριάς³⁴⁶. Ωστόσο οφείλουμε να

³⁴⁴ van Dieten, *Historia*, σ. 183, στ. 66-73: «[...] μετὰ τραύματα πολλὰ καὶ μώλωπας συνεχεῖς, οὓς ἀπὸ ξιφῶν ἐπλήγη καὶ κορυνῶν ὑπὸ τῶν περιστάσεων αὐτὸν Περσῶν, ἐπεὶ καὶ οὕτω δι' ὅλου τοῦ σώματος τετραμαίτιστο, ὡς τὸν μὲν θυρεὸν περὶ τοὺς τριάκοντα ἔχειν ἐμπεπηγὸτας διητητικούς αἵματος δίστους, αὐτὸν δὲ μηδ' ἀνορθῶσαι ὅλως δύνασθαι περιτραπεῖσαν τὴν κόρυθα. πλὴν καὶ οὕτω παρὰ δόξαν τὰς τῶν βαρβάρων διέδρα λαβὰς, ὑπὸ θεοῦ φρουρηθεὶς [...]» σ. 191, στ. 23-25: « εἰς Φιλαδέλφειαν ἡμέρας τινὰς ἐκεῖσε διέτριψε τὴν τοῦ σώματος διάθεσιν ἀνακτώμενος καθηρημένην οἷς ἐπεπόνθει κατὰ τὸν πόλεμον »

³⁴⁵ Στη Σοφία Σειράζ, βιβλίο της *Παλαιᾶς Διαθήκης*, ο συγγραφέας προτρέπει τους γονεῖς να τιμωροῦν τα παιδιά τους, θεωρώντας ότι το αποτέλεσμα τελικά θα χαροποιούσε και τα δύο μέρη (κεφ. Λ', 1-2: Ὁ ἀγαπῶν τὸν υἱὸν αὐτοῦ ἐνδελεχῆσει μάλιστα αὐτῷ, ἵνα εὐφρανθῆ ἔπ' ἐσχάτῳ αὐτοῦ. ὁ παιδεύων τὸν υἱὸν αὐτοῦ ὀνήσεται ἐπ' αὐτῷ καὶ ἀνὰ μέσον γνωρίμων ἐπ' αὐτῷ καυχῆσεται.). Παραπέμπουμε, επιπρόσθετα, και στον αξιοσημειώμενο τίτλο ταινίας του 1959 «*Το ξύλο βγήκε από τον παράδεισο*». Βλ. και Feldman, *Εξελικτική ψυχολογία. Διαβίωση ανάπτυξη*, σ. 343-346, όπου γίνεται λόγος για την επιβολή σωματικών τιμωριῶν ακόμη και σήμερα.

³⁴⁶ van Dieten, *Historia*, σ. 35, στ. 29-38: «καὶ τῶν τοῦ βασιλέως υἱῶν ὁ νεώτερος (Μανουήλ ὄνομα τούτω) δόρυ διαβαστάσας καὶ ἱκανῶς προελθὼν, τοῦ πατρὸς εἰδότης μηδὲν, τοῖς πολεμίοις ἐνέβαλε· καὶ τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ μείρακος παρωρμήκει σχεδὸν ἅπαν τὸ στράτευμα καὶ ὑπὲρ ἰσχὺν ἀγωνίσασθαι, τινῶν

σημειώσουμε ότι εκείνη την περίοδο ο Μανουήλ δεν είχε ακόμη ανακηρυχθεί διάδοχος του θρόνου³⁴⁷.

Παρά τους πολυάριθμους και – σε ορισμένες περιπτώσεις – σοβαρούς τραυματισμούς του, σε κανένα σημείο του κειμένου δεν γίνεται αναφορά στις μακροχρόνιες επιπτώσεις τους· σε κανένα σημείο του κειμένου δεν εμφανίζεται ο Μανουήλ να έχει ουλές ή σημάδια που να οφείλονται σε τραυματισμούς.

Θα μπορούσαμε να συμπληρώσουμε ότι ο αφηγητής χρησιμοποιεί το «θέμα» του τραυματισμού και μεταφορικά: η συμπεριφορά δηλαδή του εξαδέλφου του αυτοκράτορα, Ανδρονίκου, αποτελεί σύμφωνα με τον αφηγητή πληγή για τον Μανουήλ³⁴⁸, καθώς μάλιστα, όπως αναφέρεται και σε άλλο σημείο του κειμένου, ο τελευταίος ήταν αρκετά ευαίσθητος και υποχωρητικός σε ό,τι αφορούσε την οικογένειά του³⁴⁹.

5. Απτική συμπεριφορά

Η αφή έχει ένα πολύ σημαντικό ρόλο στην κοινωνία, καθορίζοντας, προσδιορίζοντας και φανερώνοντας κοινωνικές σχέσεις και τους κανόνες που διέπουν την εκάστοτε κοινωνία³⁵⁰.

Ο αυτοκράτορας, τον οποίο μελετούμε, εμφανίζεται σε διάφορα σημεία του κειμένου και για διάφορους λόγους να αγγίζει και να αγγίζεται από διάφορα άτομα, ανάλογα με τις απαιτήσεις της εκάστοτε περίπτωσης. Σε αρκετά από αυτά τα χωρία έχει ήδη γίνει αναφορά σε κατηγορίες που προηγήθηκαν, όπως, για παράδειγμα, στις κινήσεις και ιδιαίτερα στις σκηνές με τις μάχες στις οποίες έλαβε μέρος ο Μανουήλ,

μὲν ἐς τὸν ὅμοιον ζῆλον διαναστάντων, τῶν δ' ἄλλων ἀπάντων δεισάντων περὶ τῶ παιδὶ καὶ βασιλεῖ χαριεῖσθαι τὰ μέγιστα οἰηθέντων, εἰ συναραμένων αὐτῶν οὐδαμῶς τι πρὸς τῶν πολεμίων ἐσεῖται πεπονθῶς ἀηδές. ἀλλὰ τότε μὲν ὁ πατὴρ ἐπαίνοις τὸν παῖδα προδήλως ἡμείψατο· ὕστερον δὲ τὴν σκηνὴν εἰσιὼν πρηνῆ ταθέντα διὰ λόγου ἔτυψεν ὡς θρασύτερον μᾶλλον ἢ εὐτολμότερον, μηδ' ἐπιτρέψαντος αὐτοῦ συμπλακέντα τοῖς ἐναντίοις.»

³⁴⁷ Το συγκεκριμένο περιστατικό πρέπει να έλαβε χώρα κατά το έτος 1139, ενώ ο λόγος του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού, με τον οποίο ανακήρυξε τον Μανουήλ ως διάδοχό του, εκφωνήθηκε το 1143 (*O City of Byzantium. Annals of Niketas Choniates* (μτφ. Η. J. Magoulias.), σ. 20-21, 24-26).

³⁴⁸ van Dieten, *Historia*, σ. 141, στ. 93-94: «ἐτέραν ἐπὶ τούτοις πληγὴν ὁ βασιλεὺς δέχεται Μανουήλ»

³⁴⁹ van Dieten, *Historia*, σ. 196, στ. 70-71: «φιλοικεῖος δ' ὢν καὶ ἀεὶ ἐνδιδοὺς πρὸς τὸ αἶμα»
Mullett, *Do brothers weep?*, σ. 324-325, όπου σημειώνεται η ύπαρξη στοιχείων που υποδεικνύουν ὅτι η σχέση ανάμεσα στους αδελφούς κατά την περίοδο των Κομνηνῶν ήταν ιδιαίτερα στενή

³⁵⁰ James, *Touch and the meaning of Byzantine art*, σ. 5-6, 14

όπως και στους τραυματισμούς που κατά καιρούς δέχθηκε, καθώς θεωρήθηκε ότι με αυτόν τον τρόπο θα είχαμε μία πιο ολοκληρωμένη εικόνα των εκάστοτε θεμάτων.

Υπάρχουν, όμως, και περιπτώσεις κατά τις οποίες ο Μανουήλ δεν είναι σε θέση – λόγω αδυναμίας; – να φροντίσει για τον ρουχισμό και τον εξοπλισμό του. Αρχικά στο Μυριοκέφαλο ο αυτοκράτορας, κουρασμένος από τη δύσκολη μάχη, η οποία δεν έχει καν τελειώσει ακόμη, δεν είναι σε θέση να διορθώσει το κράνος του, καθώς μάλιστα είχε απομονωθεί από τους φρουρούς και τους στρατιώτες που συνήθως τον συντρόφευαν στη μάχη, οπότε αναγκάζεται να δεχθεί τη βοήθεια ενός απλού στρατιώτη, ο οποίος διόρθωσε το κράνος του Μανουήλ³⁵¹. Επίσης στο τέλος της αφήγησης για την περίοδο της βασιλείας του Μανουήλ, λίγο πριν από τον θάνατό του, οι ακόλουθοί του του αφαίρεσαν του αρχικά – λογικά τα αυτοκρατορικά – ενδύματα και τα αντικατέστησαν με το μοναχικό ένδυμα, όπως είχε ζητήσει ο ίδιος ο αυτοκράτορας, όταν συνειδητοποίησε ότι έφτανε πια το τέλος του³⁵².

Η απτική επαφή μπορούσε να έχει και τυπικό ρόλο, όπως γίνεται φανερό από την περιγραφή της εξέτασης του «ηρωισμού» που έδειξε ο Μιχαήλ Γραβάς στη μάχη, οπότε ζητήθηκε από τον μάρτυρα, Μιχαήλ Βρανά, να δώσει όρκο αγγίζοντας το κεφάλι του αυτοκράτορα, κάτι που από τα σχόλια του αφηγητή φαίνεται ότι είχε ιδιαίτερη βαρύτητα, αφού ο όρκος αυτός εμφανίζεται ως η αιτία που οδήγησε τον Βρανά να ομολογήσει την αλήθεια σχετικά με τους ψευδείς ισχυρισμούς του Γαβρά και των συγγενών του³⁵³. Τυπικό, λογικά, ρόλο θα είχε και ο ασπασμός³⁵⁴ του *τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης προέδρου*³⁵⁵. 38

³⁵¹ van Dieten, *Historia*, σ. 184, στ. 9-15: « Ὁ δὲ Μανουὴλ σκιὰν ὑπελθὼν ἀχλαδηφοροῦντος δένδρου ἀνελάμβανεν ἑαυτὸν καὶ καμοῦσαν συνέλεγε τὴν ἰσχύν, μὴ ἔχων ὑπασπιστὴν συνιστάμενον, μὴ δορυφόρον ἐπισπόμενον, μὴ σωματοφύλακα ἐφεπόμενον. ἰδὼν δὲ τις αὐτὸν καὶ οἰκτεῖρας ἐκ τοῦ τῶν ἱππέων τάγματος, καὶ οὗτος τῶν ἀφανῶν καὶ πολλῶν Ῥωμαίων, ἐφίσταται οἱ προθύμως κατὰ προαίρεσιν καὶ διακονεῖν αἰρεῖται τὰ δυνατά, ὅθεν καὶ τὴν κυνέην ἐτέρωσε βαλλομένην τῇ ἐκείνου ἐφήρμοσε κεφαλῇ.»

³⁵² van Dieten, *Historia*, σ. 221-222, στ. 54, 56-59: «[...] τὸ μοναδικὸν σχῆμα ἤτησε. [...] τριβωνίου μέλανος οἱ περὶ τὸν βασιλέα ὄθενοῦν εὐπορήσαντες περιδύουσι μὲν αὐτὸν τὰ μαλακὰ καὶ ἀρχικὰ ἄμφια, ἐπενδύουσι δὲ τὸ τραχὺ τῆς κατὰ θεὸν πολιτείας ἐνδύμα, εἰς ὀπίτην μετημειφότες πνευματικὸν κράνει τε θειοτέρῳ καὶ θώρακι σεμνοτέρῳ [...]»

³⁵³ van Dieten, *Historia*, σ. 132-133, στ. 39-42, 44-49: « ὁ δὲ [Μιχαήλ Βρανάς] πρὸς τοῦ βασιλέως ἐπιταχθεὶς, ὄρκον τὴν οἰκείαν κεφαλὴν ἐπαγαγόντος, ἀληθῶς εἶπεν ὁ περὶ τοῦ Γαβρᾶ γενναῖον σύννοιδεν ἔργον, τῷ τέως μὲν ὑπερέθετο τὸν ἀπόλογον, πρὸς δὲ τὸν Γαβρᾶν στραφεὶς ἤρετο τοῦτον [...] καὶ ταῦτα κατομολογοῦντα σχῶν τὸν Γαβρᾶν καὶ ὡς οὐκ ἄλλον ὄντως τῷ τότε αὐτὸν ἀνδρῖσασθαι μαρτυροῦντα ἐπήγαγεν ὡς οὐκ ἔχων βασιλέως ἐνώπιον παρανοσφίζεσθαι τὴν ἀλήθειαν, εἰς τὴν οἰκείαν κεφαλὴν αὐτὸν ἐξορκίζοντος, φησὶ μηδαμῶς ὑποστῆναι τὴν τῶν ἐναντίων ἐμβολὴν τὸν Γαβρᾶν [...]»

³⁵⁴ ODB, τ. Α', σ. 230, λήμμα «body language»: «[...] kissing signified greeting and respect» Frijhoff, *The kiss sacred and profane*, σ. 210-236 (κυρίως 210-231)

³⁵⁵ van Dieten, *Historia*, σ. 97, στ. 61-63: «τοῖνον» δεξάμενος οὐκ ἀηδῶς τὴν τοῦτο ἐπισκῆπτουσαν πρεσβείαν τοῦ τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης προέδρου καὶ ὡς ἄγγελον εὐζύμβολον ἀσπασάμενος»

Εντοπίζουμε, επίσης, εκδηλώσεις συμπάθειας, συγχώρησης, ακόμη και αγάπης ή εμπιστοσύνης, όπως στην περίπτωση του Ανδρονίκου, εξαδέλφου του αυτοκράτορα, τον οποίο, παρά τις τεταμένες κατά καιρούς σχέσεις του, αγκάλιασε ο Μανουήλ³⁵⁶, αν και μάλλον ο αφηγητής, όπως φαίνεται από τον χαρακτηρισμό που χρησιμοποιεί, δεν θα συμφωνούσε με αυτή την τόσο φιλική συμπεριφορά του Μανουήλ προς τον Ανδρόνικο³⁵⁷.

Γίνονται, επιπρόσθετα, αναφορές στις ερωτικές σχέσεις, τις εξωσυζυγικές, που διατηρούσε ο Μανουήλ και κυρίως στη σχέση του με την κόρη του αδελφού του Θεοδώρα, σχέση την οποία ο αφηγητής καθαρά κατακρίνει³⁵⁸.

6. Συμπεριφορά στον χώρο

Η κατηγορία αυτή αναφέρεται στη θέση και τη στάση που εμφανίζεται να τηρεί ο Μανουήλ σε συνάρτηση με τα άτομα που βρίσκονται γύρω του αλλά και το περιβάλλον στο οποίο βρίσκεται, κάτι βέβαια που εξαρτάται και από τις επιταγές της εκάστοτε περίπτωσης.

Σε αρκετά σημεία ο Μανουήλ εμφανίζεται να βρίσκεται σε κίνηση³⁵⁹ και ιδιαίτερος συχνά εμφανίζεται έφιππος³⁶⁰, εικόνα που δεν εκπλήσσει αν αναλογιστούμε ότι σε ένα μεγάλο κομμάτι του σχετικού με αυτόν κειμένου ο Μανουήλ εμφανίζεται να

³⁵⁶ ODB, τ. Α', σ. 230, λήμμα «body language»: «*embraces [...] signified greeting and respect*»

³⁵⁷ van Dieten, *Historia*, σ. 132, στ. 27-29: «*οὐκοῦν μετάπεμπτον ἐκεῖθεν ποιεῖται, πίστεις δοῦς καὶ λαβῶν, καὶ τοῦ πλάνου τοῦτον ἐναγκαλίζεται*»

³⁵⁸ van Dieten, *Historia*, σ. 54 – στ. 71-72 (καὶ δι' ὁμογνίου τρυμαλιᾶς ἀθεμίτως ἐμπερονῶν), 104 – στ. 35 (ὁ μὲν ἀδελφοῦ θυγατρὶ συνουσίαζεν), 204 – στ. 91-92 (τοῖνυν ἢ ἀνεπιὰ Θεοδώρα, ἢ καὶ, ὡς ἔφημεν, ἐπλησίαζε)

Προσθέτουμε ότι με την έλευση του χριστιανισμού, δημιουργήθηκε μία νέα ηθική, που προπαγάνδιζε όχι μόνο τη μονογαμία αλλά ακόμη και την αγαμία εν αναμονή της επερχόμενης ανάστασης, βλ. ενδεικτικά: Brown, *Men, women and renunciation*, σ. 64, 23 (οι ανώτεροι κληρικοί της ύστερης αρχαιότητας καταδίκασαν εξίσου την απιστία και των δύο συζύγων, σε αντίθεση με την πρακτική των Ρωμαίων, οι οποίοι τιμωρούσαν μόνο η σύζυγο), 32-34 (όπου η αρχή αυτών των απόψεων τοποθετείται σε ορισμένες ακραίες ιουδαϊκές θεωρίες), 432· Turner, *The Body & Society*, σ. 21· Brown, *Bodies and Minds*, σ. 479-493. Από την άλλη, ο αυτοκράτορας εθεωρείτο ότι έπρεπε να αποτελεί παράδειγμα προς μίμηση ακόμη και στο θέμα του γάμου και με τη συμπεριφορά του μέσα σε αυτό το πλαίσιο (Brown, *Men, women and renunciation*, σ. 16).

³⁵⁹ Βλ., π.χ., van Dieten, *Historia*, σ. 110, στ. 17: «*καὶ ὀρμηῆσαι μὲν τὸ ἐν ὀφθαλμοῖς ἀναμαχέσασθαι ὄνειδος*»

³⁶⁰ Στη συγκεκριμένη κατηγορία δεν συμπεριλάβαμε τις περιπτώσεις κατά τις οποίες εμφανίζεται ο Μανουήλ να ανεβαίνει ή να κατεβαίνει από το άλογο ή γενικά να κάνει οτιδήποτε. Αναφέρονται εδώ μόνο τα χωρία στα οποία περιγράφεται απλώς ως έφιππος.

van Dieten, *Historia*, σ. 51 – στ. 84-85 (ἐν δὲ τῷ παριέναι μεθ' ἵππου Ἀραβος ἐριαύχενος τὰ ἀνάκτορα καὶ μέλλειν εἰσέναι διὰ τῆς πύλης), 109 – στ. 62 (ᾧχει δὲ αὐτὸν ἵππος), 158 – στ. 75-76 (ἵππῳ ὑψαύχενι ἔποχος), 185 – στ. 29-31 (μόλις δὲ τὰ ἐκεῖ δυσπόρευτα χωρία καὶ τὸν ἐγγύς που παραρρέοντα χεῖμαρρον διελθῶν, ἐνιαχοῦ τῶν θνησιμαίων ἐπιβαίνων καὶ τούτων ὑπερθεν ἵπαζόμενος)

συμμετέχει σε εκστρατεία εναντίον των διάφορων εξωτερικών εχθρών της αυτοκρατορίας³⁶¹. Επίσης εμφανίζεται δύο φορές να συμμετέχει σε θρίαμβο έφιππος και με στάση και αμφίεση που αρμόζει σε αυτοκράτορα³⁶² που έλαβε χώρα στην Κωνσταντινούπολη μετά από κάποια εκστρατεία³⁶³. Επιπρόσθετα υπάρχουν σκηνές κατά τις οποίες ο Μανουήλ εμφανίζεται, κατά τη διάρκεια «μονομαχιών» εν μέσω μαχών, να εμμένει στη θέση του ακόμη και όταν το πλεονέκτημα φαίνεται να ανήκει στον αντίπαλο ή στους αντιπάλους του³⁶⁴.

Πέρα όμως από τέτοιου είδους σκηνές, εντοπίζουμε και σημεία όπου περιγράφονται στιγμές ξεκούρασης· όχι μόνο μία φορά ο αφηγητής μάς περιγράφει το όνειρο που είδε ο Μανουήλ ενώ κοιμόταν³⁶⁵ – η χαλάρωση είναι συζητήσιμη σε αυτή την περίπτωση – , αλλά ακόμη και κατά τη διάρκεια της μάχης στο Μυριοκέφαλο ο Μανουήλ εμφανίζεται να αναζητεί λίγη ξεκούραση και χαλάρωση στη σκιά ενός δένδρου³⁶⁶.

Στη διάρκεια της αφήγησης της βασιλείας του Μανουήλ, ο εν λόγω αυτοκράτορας εμφανίζεται με διάφορα ενδύματα ανάλογα με την εκάστοτε περίπτωση. Επομένως, πέρα από τα σύμβολα της εξουσίας του και τα αυτοκρατορικά ενδύματα, γίνονται αναφορές και στην εμφάνισή του κατά τη διάρκεια μαχών³⁶⁷. Ουσιαστικά ο Μανουήλ

³⁶¹ Υπάρχει, επιπρόσθετα, και μία άκρως λεπτομερής περιγραφή των δοκιμασιών στις οποίες ο Μανουήλ ήταν πρόθυμος να υποβάλλει τον εαυτό του κατά τη διάρκεια εκστρατειών, αν πίστευε ότι με αυτόν τον τρόπο θα αύξανε τις πιθανότητες επιτυχίας του στρατού του (van Dieten, *Historia*, σ. 198, στ. 19-22,24-29: «*τοσοῦτον δ' ἦν ἐκείνῳ τὸ πρόθυμον φθάσαι τοὺς πολιορκοῦντας ποθοῦντι πρὸ τοῦ παθεῖν τι τοὺς ἔνδον δεινόν, ὅποιον οὐκ ἔστι λόγῳ περιηγήσασθαι. οὐκοῦν τὰς νύκτας ἴαυεν ἄπνους καὶ πρὸς τὴν πορείαν ἐχρᾶτο φωτὶ ποιητῶ βαδίζων διὰ τῆς Βιθυνῶν· [...] εἰ δέ που καὶ χρείας ἰκανούσης ἐδεῖτο διαναπαύεσθαι, γῆϊνον εἶχε τὴν καθέδραν καὶ κάρφη ὑποβεβλημένη καὶ φορτυὸς ὑποκείμενος ἐκείνῳ τὴν στρωμνὴν ἐσχεδίαζεν· ὅτε δὲ ὑετοῦ κατενεχθέντος καὶ τοῦ σταθμοῦ γενομένου κατὰ φάραγγα τεναγώδη ἄνωθεν τε ταῖς σταγόνιν ἐτέγγετο καὶ τὸν ὕπνον διεσπάτο τῶ τὴν στιβάδα ὑποτρέχοντι νόματι.»).*

³⁶² Κουκουλές, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμὸς*, τ. Β' Ι, σ. 56-60

³⁶³ van Dieten, *Historia*, σ. 93 – στ. 60-61 (*Ἐς δ' ὅσον πλεῖστον ἀπομηκύνας τὸν θρίαμβον λαμπρότατα ὡς ἐνῆν διὰ τῶν τῆς πόλεως ἀμφοδῶν ἐπόμπευσεν*), 158 – στ. 75- (*ἔπειτα δ' ὁ κρατῶν προῆει αὐτὸς ἵππῳ ὑψαύχενι ἔποχος, κύνιστος, μέγιστος, καὶ κόσμους τοὺς βασιλικούς περικείμενος*)

³⁶⁴ van Dieten, *Historia*, σ. 93 – στ. 55-56 (*ἐς αὐτὸν βασιλέα θυμῶ φέρεται, ὁ δὲ τοῦτον ὑποστάς*), 184 – στ. 19-21 (*μετ' οὐ πολὺ δ' ἕτεροι Πέρσαι ζωγρίαν ἐλεῖν ὀριγνώμενοι ἐπ' αὐτὸν ἴενται, ραδίως δὲ καὶ τούτους ἐώσατο*)

³⁶⁵ van Dieten, *Historia*, σ. 190, στ. 87-92: «*βασιλεὺς μὲν γὰρ ἠνίκα ἦν κατὰ Περσῶν ἐκστρατεύειν προθέμενος, ἐδόκει καθ' ὕπνου ὄραν ὡς εἰς στρατηγίδα νῆα ἐμβὰς αὐτὸς τε καὶ συχοὶ τῶν ἐπιτηδείων τὴν Προποντίδα ἀνελέγετο, αἴφνης δὲ συμπεσεῖν τὰ ἐξ Εὐρώπης καὶ Ἀσίας ὄρη, ὡς ἀφανισθῆναι μὲν τῆς νηὸς θραυσθεῖσης τὸ ἐμπλέον ἅπαν, αὐτὸν δὲ μόλις ἐκδοθῆναι τῇ χέρσῳ ταῖς χερσὶ νηχόμενον.»*

³⁶⁶ van Dieten, *Historia*, σ. 184, στ. 9-10, 16: «*Ὁ δὲ Μανουήλ σκίαν ὑπελθὼν ἀχλαδηφοροῦντος δένδρου ἀνελάμβανεν ἐαυτὸν καὶ καμοῦσαν συνέλεγε τὴν ἰσχύν [...] Ἐν ᾧ δὲ καθ' ὃ εἰρήκειμεν δένδρον ὁ βασιλεὺς ἀνεκώχευεν [...]*»

³⁶⁷ Ο αφηγητής, ἄλλωστε, αναφέρει ότι ο Μανουήλ αγαπήθηκε από τους υπηκόους του, επειδή, όταν το απαιτούσαν οι περιστάσεις, άφηγε στην άκρη τα βασιλικά του ενδύματα και τις ανέσεις και έκανε ό,τι ήταν απαραίτητο, υποβάλλοντας τον εαυτό του σε διάφορων ειδών κακουχίες (van Dieten, *Historia*, σ. 198, στ. 29-31: «*κάπι τοῖς τοιοῦτοις ἡγαπᾶτο μᾶλλον καὶ ἡᾶτο ἢ ὅτε διαδήματι* ἔταινιοῦτο καὶ περιέκειτο τὴν ἀλουργίδα*² καὶ τὸν ἵππον ἀνέβαινε τὸν χρυσοφάλαρον.»*)

εμφανίζεται με ενδύματα που καλύπτουν όλες τις πιθανές κατηγορίες των Βυζαντινών: δηλαδή με κοσμικά ενδύματα, με στρατιωτική αμφίεση, αλλά και με μοναστικό ρουχισμό.

Σχετικά με ό,τι αφορά τις κινήσεις που σχετίζονται με τα ενδύματα του αυτοκράτορα δεν έχουμε να προσθέσουμε κάτι παραπάνω, όμως υπάρχουν δύο σχετικά λεπτομερείς περιγραφές αυτών των ενδυμάτων που παρουσιάζουν κάποιο ενδιαφέρον. Η πρώτη βρίσκεται στην περιγραφή του τουρνουά³⁶⁸ στην Αντιόχεια, όπου ο αφηγητής δεν μας αφήνει καμιά αμφιβολία ως προς τον στόχο αυτής της «μάχης» και από τις δύο πλευρές, που ήταν ο εντυπωσιασμός της αντίπαλης «παράταξης», όχι μόνο μέσω της απόδοσης των πολεμιστών κατά τη διάρκεια της «μάχης», αλλά και μέσω της εμφάνισης, σωματικής και ενδυματολογικής, των αντιπροσώπων τους³⁶⁹. Η δεύτερη περίπτωση είναι η περιγραφή του Μανουήλ με το μοναχικό ένδυμα, το οποίο, αντί να προσθέσει κύρος στον ετοιμοθάνατο αυτοκράτορα και να τον ομοιάσει με τους αγίους, κατόρθωσε απλώς να κάνει πιο αισθητή σε όλους την αδυναμία που προκάλεσαν τα γηρατιά και να προσκαλέσει τους παρευρισκομένους να αναλογιστούν τη ματαιότητα της ανθρώπινης φύσης³⁷⁰.

* Cleland / Davies / Llewellyn-Jones, *Greek and roman dress*, σ. 47· Grotowski, *Arms and Armour of the Warrior Saints*, σ. 284-294

Γενικά για τα ενδύματα, βλ. και τα αντίστοιχα λήμματα σε *LSJ* και *LBG*.

³⁶⁸ Κουκουλές, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμὸς*, τ.Γ', σ. 144-147

³⁶⁹ van Dieten, *Historia*, σ. 108-109, στ. 56-71: «Ὡς οὖν ἡ προθεσμία ἐνειστήκει, ἀριστίνδην τῶν Ρωμαϊκῶν ἐξάγει καταλόγων τοὺς περὶ τὸ κραδαίνειν δόρατα εὐφνεῖς καὶ ὅσοι πρὸς αὐτὸν τὸ γένος ἀνέφερον. ἔξεισι δὲ καὶ αὐτός, ὑποσεσηρῶς βραχὺ καὶ πρὸς τὸ σύνηθες μειδίωμα ὑγραινόμενος, ἐς πεδίον ὑπτιάζον καὶ ἱκανὸν ἀντιτάξαι δισχιδεῖς ἰππόδας φάλαγγας, τὸ δόρυ μετεωρίζων, χλαμύδα* ἡσθημένος ἀστειότεραν περὶ τὸν δεξιὸν ὄμον περονουμένην** καὶ ἀφιεῖσαν ἐλευθέραν τὴν χεῖρα κατὰ τὸ πόρπημα. ὦχει δὲ αὐτὸν ἵππος πολεμιστήριος καλλίθριξ καὶ χρυσοφάλαρος, ὃς ἡρέμα ὑπογυρῶν τὸν αὐχένα καὶ ὑποσκαίρων τῷ πόδε, ὡς δρόμων ἐρωτιῶν, οἷον ἀνθημιλλᾶτο τῇ τοῦ ἵππου λαμπρότητι. καὶ ἐκάστῳ δὲ τῶν συγγενῶν καὶ ὅσοι διαγωνίζεσθαι ἄλλοι τοῖς Ἰταλοῖς ἐπεκρίθησαν λαμπροφορεῖν ἐπέταξεν ὡς ἐνήν.

Ἐξῆλθε δὲ καὶ ὁ πρίγκιψ Γεράλδος λευκοτέρῳ χιόνος ἔποχος ἵππῳ, ἀμπισχόμενος χιτῶνα διάσχιστον ποδηγετικῆ καὶ πῖλον ἀνέχων ἐπὶ κεφαλῆς κατὰ τῆσαν ἐπικλινῆ χρυσῶν κατάπαστον. συνεξίασι δὲ καὶ οἱ ἄμφ' αὐτὸν ἰππῶται, πάντες ἀρεῖκοι τὴν ἰσχύν, εὐμήκεις τὰ σώματα.»

* Cleland / Davies / Llewellyn-Jones, *Greek and roman dress*, σ. 34· Grotowski, *Arms and Armour of the Warrior Saints*, σ. 255-271

** Cleland / Davies / Llewellyn-Jones, *Greek and roman dress*, σ. 145

Hatzaki, *Beauty and the male body*, σ. 124-125

³⁷⁰ van Dieten, *Historia*, σ. 222, στ. 60-64: «τὸ δὲ ῥάκος μὴ ποδιῆρες ὄν μῆτε μὴν δι' ὄλου τοῦ ἡρωϊκοῦ ἐκείνου καταβαῖνον σώματος εἶα τὰς κνήμας ἀκαλυφτεῖς, ὡς μηδένα τῶν ὀρώντων εἶναι ἀδάκρυτον, ἐν νῶ βαλλόμενον τὴν ἀνθρώπινην ἀσθένειαν καὶ τὴν ἐν τῷ τελευτᾶν τὸν βίον τοῦ σώματος ἀχρειότητα, ὅπερ ἡμῖν ὡς ὄστρεον περιπλάττεται καὶ συμφύεται τῇ ψυχῇ.»

Βλ. καὶ Foerster, *Scriptores Physiognomici*, σ. 248, στ. 13-15 (Hippocratis et Hippocraticorum, Aphorism. 2, 54): «μεγέθει δὲ σώματος ἐννεάσαι μὲν ἐλευθέριον καὶ οὐκ ἀηδὲς, ἐγγηρᾶσαι δὲ δύσχηστον καὶ χειρὸν τῶν ἐλλασσόνων»

Hinterberger, 'Messages of the soul', σ. 134, ο οποίος αναφέρεται στο συγκεκριμένο περιστατικό: «Were these tears of grief or compassion? I believe they were neither. What the bystanders saw – the erstwhile almighty emperor and splendid warrior reduced to his emaciated and frail body, dressed in

Σε συνέχεια και όσων αναφέραμε σχετικά με τα αυτοκρατορικά χρώματα, προσθέτουμε ότι η εμφάνιση του αυτοκράτορα στους υπηκόους του αλλά και σε απεσταλμένους άλλων εθνών όφειλε να είναι μεγαλοπρεπής και να προκαλεί δέος, ίσως για να καταστήσει σαφές την απόσταση που τον χώριζε από αυτούς (σύμφωνα με τη βυζαντινή ιδεολογία)³⁷¹, ενώ συχνά χαρακτηρίζεται από αρμονία και συμμετρία³⁷², στοιχεία βασικά για την έννοια της ομορφιάς στο Βυζάντιο³⁷³. Άλλωστε η προνομιακή σχέση του αυτοκράτορα με τον Θεό³⁷⁴ θα έπρεπε να δηλωθεί και στην απεικόνισή του³⁷⁵!

Η εικόνα, ωστόσο, που παρουσιάζει ο Χωνιάτης για τον Μανουήλ δεν είναι πάντα σύμφωνη με αυτή την ιδεολογία, καθώς συχνά ο αυτοκράτορας εμφανίζεται, όχι απλώς χωρίς το μεγαλείο που θα έπρεπε να τον περιβάλλει, αλλά ακόμη και ως ένας ακόμη απλός άνθρωπος. Συγκεκριμένα ο Μανουήλ εμφανίζεται στο τέλος της ζωής του να «επιλέγει» - σύμφωνα με τη βυζαντινή συνήθεια - το μοναχικό ένδυμα. Ωστόσο πιο χαρακτηριστικές είναι οι στιγμές που εμφανίζεται κουρασμένος και έχοντας ανάγκη για ανάπαυση κατά τη διάρκεια μαχών και κυρίως όταν αναγκάζεται να δεχθεί βοήθεια.

7. Ομιλία

Ο αφηγητής εκθειάζει τις ρητορικές ικανότητες του αυτοκράτορα³⁷⁶! Ορισμένες συνθήκες βέβαια κάτω από τις οποίες εμφανίζεται ο Μανουήλ να μιλά διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους, ενώ άλλες παρουσιάζουν ευδιάκριτες ομοιότητες και, για αυτό, μπορούν να κατηγοριοποιηθούν.

Συγκεκριμένα, ενώ ο Μανουήλ εμφανίζεται να ομιλεί σχετικά σπάνια κατά τη διάρκεια της αφήγησης της βασιλείας του, αρχικά θα σημειώσουμε ότι σε αρκετές από

too short a monastic habit – induced thoughts about the instability of life and the corruptibility of the human body, and consequently of death and the afterlife.»

Grotowski, *Arms and Armour of the Warrior Saints*, σ. 183

³⁷¹ Hatzaki, *Beauty and the male body*, σ. 61-62, όπου γίνεται αναφορά στον τρόπο με τον οποίο εμφανιζόταν ο αυτοκράτορας στους υπηκόους του υπό φυσιολογικές συνθήκες και ο οποίος θα έπρεπε να είναι μεγαλοπρεπής και ανώτερος των συνηθισμένων ανθρώπων.

³⁷² Hatzaki, *Beauty and the male body*, σ. 64

³⁷³ Βλ. παραπάνω σ. 43

³⁷⁴ Καραγιαννόπουλος, *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, σ. 13-22· Dagron, *Emperor and Priest*, σ. 3-219

³⁷⁵ Hatzaki, *Beauty and the male body*, σ. 61

³⁷⁶ van Dieten, *Historia*, σ. 210, στ. 72-75: «Καὶ ὁ βασιλεὺς τοιγαροῦν οὗτος εὐγλωττίαν εὐτυχικῶς καὶ λόγου ἔμφυτον χάριν πεπλουτηκῶς οὐ λαμυρῶς ἐπέστελλε μόνον, ἀλλὰ καὶ κατηχητήριους ᾧδινε λόγους, οὓς φασὶ σελένια, καὶ εἰς κοινὴν ἀνέπτυσσεν ἀκοήν.»

αυτές τις περιπτώσεις ο λόγος του αυτοκράτορα περιγράφεται «ουδέτερα». Αν και είναι σχετικά εύκολο σε αρκετές περιπτώσεις να καταλάβουμε τα συναισθήματα του Μανουήλ, καθώς μιλούσε, ο αφηγητής δεν μας προσφέρει πληροφορίες σχετικά με τη χροιά ή το ύφος της ομιλίας του πέρα από τα όποια συμπεράσματα στα οποία μπορούμε να καταλήξουμε μέσα από την εξέταση των λόγων του που παρατίθενται σε άμεσο λόγο, όπως για παράδειγμα ότι εμφανίζεται ενθαρρυντικός και σίγουρος όταν απευθύνεται στο στράτευμα.

Συνήθως γίνεται χρήση τύπων του ρήματος λέγω ή του φημί. Βέβαια τα ρήματα αυτά αναφέρονται σε αρκετά διαφορετικές καταστάσεις: θέσπιση στοιχήματος³⁷⁷, προσφορά συμφωνίας σε ξένο λαό³⁷⁸, λόγια που εκφράζουν την ανακούφιση του Μανουήλ επειδή δεν γεύτηκε το αίμα χριστιανών³⁷⁹, σχόλια για τις πραγματικές ανάγκες μιας εκστρατείας³⁸⁰, περιγραφή των σχεδίων του για την προώθηση των θεολογικών του απόψεων³⁸¹ και απάντηση του αυτοκράτορα στους κληρικούς³⁸². Υπάρχουν επίσης και περιπτώσεις κατά τις οποίες είναι λίγο-πολύ ξεκάθαρο ότι ο Μανουήλ συμμετέχει σε κάποια συζήτηση³⁸³.

³⁷⁷ van Dieten, *Historia*, σ. 114, στ. 15-17, 20-24, 27-28: «συνέθετό ποτε τῷ βασιλεῖ Μανουήλ ὕδατος πλησθεῖσαν διεκροφήσαι τὴν πορφύρεον λεκανίδα [...] βασιλεὺς δ' ἐν θαύματι θέμενος τὸ λεχθέν και πρὸς αὐτὸν, ὑπέρευγε, λογοθέτα" **φάμενος**, ὀθόνας εὐανθεῖς και χρυσίου μνᾶς ἰκανὰς ζηνέθετό οἱ καταβαλέσθαι δρῶντι ὡς ἔφησεν, ἢ μὴν ταῦτα τοῦτον καταθέσθαι μὴ περατοῦντα τὰ ζυγκείμενα. [...] και εἶχεν εὐθὺς τὰ ἐκ συμφώνου πρὸς βασιλέως ἀποδιδόμενα.»

³⁷⁸ van Dieten, *Historia*, σ. 121, στ. 15-17: «„φιλοτιμοῦμαι σε τούτοις πᾶσί" **φησι βασιλεὺς**, „ἵνα και τοῦμὸν εἰδείης φιλόδωρόν τε ἅμα και μεγαλόδωρον και ὅσων ἐστὶ κύριος χρημάτων ὁ τόσοις ἕνα δωρούμενος."»

³⁷⁹ van Dieten, *Historia*, σ. 185-186, στ. 53-59: «και δὴ αἰτεῖται τῶν παρεστώτων τινὰ λαβόντα ὕδρειον ὕδωρ ἀρύσασθαι και αὐτῷ ἀποκομίσει πιεῖν. σπάσας τοῖνον τοῦ ὕδατος ὅσων ἂν τὴν ἐκείνου ἐδιάνεν ὑπερῶν τὸ λοιπὸν ἐζέχεεν, οἷα μὴ τοῦ ποθέντος ἡδέως διὰ τοῦ οἰσοφάγου κατολισθαίνοντος. πολυπραγμονήσας δὲ τὸ ποτὸν και λυθρῶδες τοῦτο κατανοήσας ὤμωξε και **εἶπε** μὴ εὐτυχῶς ἀπογεύσασθαι τοῦ τῶν Χριστιανῶν αἵματος.»

³⁸⁰ van Dieten, *Historia*, σ. 192, στ. 56-60: «Βασιλεὺς δὲ ταῦτα ἐνωτισάμενος ἄλλαις τε πλείσταις μεθόδοις ἐχρήσατο και δὴ και τῷ μὴ ἐπὶ βυκάναις και σάλπιγγι τῆς σκηνῆς παρῖναι «οὐ χρεῖα» **λέγων** «τοιούτων ἄρτι τινῶν, ἀλλὰ τόζων και δωράτων, ἵνα τοὺς μισούντας ἡμᾶς, οἱ (κατὰ Δαυὶδ εἶπεῖν) ἤχησαν και ἦσαν κεφαλὰς, τῶν Ῥωμαϊκῶν ἀποπεμψόμεθα χώρων.»»

³⁸¹ van Dieten, *Historia*, σ. 216, στ. 21-24: «„ἀγνώμων γὰρ ἂν εἶην" **ἔλεγε**, „και ἀλόγιστος, εἰ μὴ πολλοστὸν ἀντιδοίην μέρος τῷ ἐμῷ βασιλευτῇ και βασιλεῖ τῶν ὄλων θεῶ, ὃν ἐκεῖθεν κρειττόνως ἔσχηκα, πᾶσαν σπουδὴν εἰσενεγκόν, ὥστε μὴ τοῦτον ἀναθέματι καθυποβάλλεσθαι ἀληθινὸν ὄντα θεόν."»

³⁸² van Dieten, *Historia*, σ. 217, στ. 36-46: «και ὃς τὰ λαληθέντα ἐνωτισάμενος και οἷον περιψοφηθεῖς ποικίλος ἦν τὸν ἀπόλογον, τὸ μακρόθυμον ἐπηνεκῶς ὡς οὐδέποτε. και ἑαυτὸν γὰρ τοῖς ἄγαν ὀρθοδοξοῦσι Χριστιανοῖς ἐνέταττε και πατέρων ὠμολόγει πανευσεβῶν προελθεῖν, τοὺς φιλαίτους ἐκκλίνων και φιλοσκώμμονας. και τὴν μετὰ τοῦ Θεσσαλονίκης κρίσιν πολλὸς ἐνέκειτο ἐξαιτούμενος ἢ γὰρ, **φησί**, δικαιωθεῖς ὡς μὴ θεῶ πιστεύων παιδεραστὴ μηδὲ εἰσάγων παραχάραγμα πίστεως δικαίαν ἐπιθήσει δίκην τῷ κατὰ χριστοῦ Κυρίου ἐργυγάνοντι βλάβσημα, ἢ κατακριθεῖς ὡς ἕτερον δοξάζων θεόν παρ' ὃν οἱ ἐκ Χριστοῦ καλούμενοι σέβονται μεταμαθήσεται τὴν ἀλήθειαν και χάριν εἴσεται οὐ μικρὰν τῷ τῆς χείρονος αὐτὸν μεταστήσαντι δόξης και μνήσαντι τὴν ἀλήθειαν.»

³⁸³ van Dieten, *Historia*, σ. 187 – στ. 93-96 (ὡς δὲ ταύτας ἀποτεκὼν εἰς ἀκοὴν **τῶν σὺν ἐκείνῳ ἐξέφερε** και ἦν τὸ ὑψηγόμενον λαθραία φυγὴ και τῶν τοσοῦτων ψυχῶν εἰς αἰχμαλωσίαν και θάνατον ἔκδοσις, ἐκπλήττει τοὺς ἀκροωμένους), 221 – στ. 47-49 (ὀλίγα περὶ τοῦ παιδὸς Ἀλεξίου **τοῖς περιεστῶσι**

Ο αυτοκράτορας εμφανίζεται ακόμη να εκτοξεύει προσβολές³⁸⁴ και απειλές³⁸⁵. Εμφανίζεται επίσης να απευθύνεται άμεσα στο στράτευμα σε διάφορες περιπτώσεις, είτε παροτρύνοντας είτε συμβουλευοντας τους στρατηγούς και τους στρατιώτες του³⁸⁶. Σημειώνουμε ότι οι απειλές και οι συμβουλές δεν συνυπάρχουν, ενώ σε καμία περίπτωση δεν εμφανίζεται να απειλεί το στράτευμα. Υπάρχουν επίσης περιπτώσεις κατά τις οποίες ο αφηγητής τον εμφανίζει να ζητά κάτι³⁸⁷, αλλά και να ρωτά³⁸⁸.

διείλεκται κεράσας οίμωγαῖς τὰ ρήματα ἐκ τοῦ προορᾶν οἶον τὰ μετὰ τὴν ἐκείνου συμβησόμενα ἔξοδον.). Και στις δύο περιπτώσεις ο Μανουήλ βρίσκεται υπό τεράστια ψυχολογική πίεση και αφήνεται να κυριευθεί σχεδόν από τους φόβους του· στην μεν πρώτη, προσπαθεί να βγει – έστω και μόνος του και χωρίς τιμή – από την δύσκολη κατάσταση στην οποία βρέθηκε και, στη δεύτερη, έχοντας πια αποδεχτεί ότι το τέλος πλησιάζει και κατανοώντας ότι η αναβολή στην ταχτοποίηση των υποθέσεων του μπορεί να αποβεί καταστροφική, προσπαθεί να διορθώσει τα σφάλματά του.

³⁸⁴ van Dieten, *Historia*, σ. 215 – στ. 92 (καὶ μωρὰ τοῦ κόσμου τούτους ὠνόμαζεν), 218 – στ. 65-67 (καὶ ὡς ἀνοηταῖνοισι καθαρῶς ἐπεγκαλῶν τὸ τῆς γνώμης ἄστατον καὶ ἀγχίστροφον)

³⁸⁵ van Dieten, *Historia*, σ. 88, στ. 37-39: «πρὸ δὲ τοῦ τὰς ἀποκρίσεις ἰλαρὰς ἀποδοῦναι ἑαυτὸν εἰδωλοποιεῖ τραχὺν καὶ ὑπερορίους ἀπειλαῖς ἐκέχρητο»

³⁸⁶ van Dieten, *Historia*, σ. 83 – στ. 78-79 (βασιλεὺς αὐτὸς προεκήρυττεν), 83 – στ. 90-93 (πολλὰ πρότερον ἐς ἀνδρείαν παρακαλοῦντα τούτοις διαλεχθεῖς καὶ αὐτοῖς καὶ τέκνοις αὐτῶν ἀδρὰ γέρα καὶ ἀμοιβαίαν ἐπαγγειλάμενος εὖνοιαν. [...] φησι [...]), 152 – στ. 85-87 (Ἐν δὲ τῷ μέλλειν ἀπαίρειν τῆς Σαρδικῆς τὰ στρατόπεδα ἐν ἐπηκόῳ στὰς βασιλεὺς γίνεται γενναίων καὶ καλῶν λόγων καὶ πολὺ τὸ πιθανὸν ἐχόντων ἀγορητής.), 153 – στ. 15-16 (καὶ θαρρεῖν παρεκελεύετο πᾶσιν, τὸ μέλλον ἐντεῦθεν οἰωνιζόμενος, καὶ χαίρειν ἐνήγεν ὡς ἐπὶ δεξιᾷ ἤδη τοῦ πολέμου τῆ τελευταῖῃ), 153 – στ. 17-18 (Καὶ ὁ μὲν ἐν τούτοις ἦν θεὸν σωτήρα προηγὸν ἐπικαλούμενος τοῖς στρατεύμασι), 160 – στ. 46-48 (καὶ παρὰ τοῦ βασιλέως ἐκεῖσε ἀφιγμένου θεατοῦ τοῦ στόλου τὰ πρὸς τὸ ἔργον ὑφηγηθεῖς), 193 – στ. 65 (παραινέσας).

Σε χωρίο από την αφήγηση της μάχης στο Μυριοκέφαλο, ο Μανουήλ εμφανίζεται να προτρέπει τους στρατιώτες που είχε καταφέρει να συγκεντρώσει γύρω του να μην αφήσουν τους Τούρκους να φύγουν με τον χρυσό που είχε μαζί του ο βυζαντινός στρατός, αλλά να τον πάρουν οι ίδιοι οι Βυζαντινοί, γιατί έχουν περισσότερα δικαιώματα πάνω του (van Dieten, *Historia*, σ. 186, στ. 66-69: «Ὅρῶν δὲ καὶ τοὺς θησαυροφύλακας θυλάκους διασπομένους ὑπὸ Περσῶν καὶ κατὰ γῆς χεόμενον καὶ ἀρπαζόμενον τὸν εἰς νόμισμα κεκομμένον χρυσόν τε καὶ ἄργυρον ἐνήγε τοὺς συνόντας Ῥωμαίους ἐπεισεπεσεῖν τοῖς βαρβάροις καὶ κτήσασθαι τὰ χρήματα Περσῶν δικαιότερον.»).

³⁸⁷ van Dieten, *Historia*, σ. 185 – στ. 52-55 (ἔνθα ποταμὸν παραρρέειν ὁ λόγος εἶρηκε, δίψει συνέχεται· καὶ δὴ αἰτεῖται τῶν παρεστώτων τινὰ λαβόντα ὕδρευον ὕδωρ ἀρύσασθαι καὶ αὐτῷ ἀποκομίσει πιεῖν.), 189-190 – στ. 68-70 (αἰτεῖται δι' ἄλλης ὁδοῦ πορευθῆναι καὶ μὴ τὴν αὐτὴν ἀναμετρήσειν αὐθις, ἦν ἐβάδισε πρότερον, ἐκκλίνει τοὺς πεσόντας βουλόμενος), 221 – στ. 52-54 (Τέλος δὲ καὶ αὐτὸς τῆ ἀρτηρία προσάγων τὴν χεῖρα καὶ τὰς κινήσεις τοῦ σφυγμοῦ γνωματεύων βύθιον τι στενάζας καὶ πλήζας τῆ χειρὶ τὸν μηρὸν τὸ μοναδικὸν σχῆμα ἤτησε.).

Παρατηρούμε ότι στις περιπτώσεις κατά τις οποίες ο Μανουήλ φαίνεται να ζητά κάτι από άλλους, ο ίδιος βρίσκεται σε δυσχερή θέση, σωματικά και ψυχικά. Τα δύο πρώτα χωρία ανήκουν στο κομμάτι της αφήγησης που αναφέρεται στο Μυριοκέφαλο, όπου ο Μανουήλ όχι μόνο είχε δεχθεί πολλά τραύματα αλλά και μία ταπεινωτική ήττα κατά την οποία σκοτώθηκε μεγάλο μέρος του στρατού του. Το τρίτο χωρίο αναφέρεται στον Μανουήλ όταν έχει πια αποδεχθεί τον επικείμενο θάνατό του και, σύμφωνα με τη συνήθεια πολλών Βυζαντινών, θέλησε να ενταχθεί στην τάξη των μοναχών (Beck, *Ἡ βυζαντινὴ χιλιετία*, σ. 286-287, κυρίως «Ἀριθμητικὰ σημαντικὴ πρέπει νὰ ἦταν ἐπίσης ἡ κατηγορία τῶν Βυζαντινῶν ποὺ καλογέρεψαν λίγο πρὶν πεθάνουν, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν τελευταία στιγμή τὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς τους.»).

³⁸⁸ van Dieten, *Historia*, σ. 121 – στ. 8-13 (καὶ τὸν σουλτὰν ἐκεῖσε μεταπεμψάμενος ἤρητο, εἰ δωρηθῆναι οἱ τοῦ παρόντος βούλοιο θησαυροῦ. τοῦ δὲ εἰπόντος ὡς αἰρεῖται ὅσοις αὐτὸν δωρήσεται βασιλεὺς, αὐθις ἐπήγαγεν, εἴ τις τῶν ἀνιπάλων Ῥωμαίοις, αὐτοῦ ταῦτα κενωσαμένους εἰς ζενικὸν καὶ ἐνδοπὸν στράτευμα, ὑπενέγκοι ἂν ὅλως τὴν κατ' ἐκείνου τῶν Ῥωμαίων ὁρμήν.), 132 – στ. 39-42 (ὁ δὲ [Μιχαὴλ Βρανάς] πρὸς τοῦ βασιλέως ἐπιταχθεῖς, ὄρκον τὴν οἰκείαν κεφαλὴν ἐπαγαγόντος, ἀληθῶς εἰπεῖν ὁ περὶ τοῦ Γαβρᾶ γενναῖον σύνοιδεν ἔργον, τῷ τέως μὲν ὑπερέθετο τὸν ἀπόλογον, πρὸς δὲ τὸν Γαβρᾶν στραφεῖς ἤρητο τοῦτο.)

Από την άλλη, εντοπίζουμε και χωρία κατά τα οποία δηλώνεται ότι ο Μανουήλ είναι σιωπηλός. Συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι, μετά από συμβουλές που έδωσε στους στρατιώτες, «ἐπαύσατο τοῦ λέγειν» και συνεχίζει με λεπτομερή σχετικά αναφορά στις επιδοκιμασία των στρατιωτών και στον τρόπο με τον οποίο την εξέφρασαν³⁸⁹. Οι άλλες δύο περιπτώσεις στις οποίες τονίζεται ότι ο Μανουήλ παραμένει σιωπηλός, εντοπίζονται στην αφήγηση της μάχης στο Μυριοκέφαλο, μετά την οποία ο Μανουήλ όχι μόνο δεν αντιδρά στις προσβολές που του απευθύνονται, αλλά κάνει σαν να μην έχει καν ακούσει τα αναιδή, σύμφωνα και με τον αφηγητή, λόγια· ίσως, όπως έχει ήδη αναφερθεί, η αντίδρασή του να εξηγείται από την ντροπή και τις ενοχές που θα αισθανόταν και από την αδυναμία του να βρει κάτι που να δικαιολογεί τις αποφάσεις και τις πράξεις του³⁹⁰.

Προσθέτουμε, ωστόσο, ότι, σύμφωνα με τον Stephanos Efthymiades, ο Χωνιάτης εμφανίζει ελάχιστες φορές τον Μανουήλ να μιλά και αυτό οφείλεται σε μία προσπάθεια του αφηγητή να υπονομεύσει τον αυτοκράτορα και να τον καταστήσει σαφώς κατώτερο των δύο προκατόχων του Κομνηνών. Σημειώνει μάλιστα ότι η σιωπή του Μανουήλ απέναντι στα κακεντρεχή σχόλια απλών στρατιωτών εναντίον του στο

Στο πρώτο χωρίο ο Μανουήλ μέσω ερωτήσεων – σχεδόν ρητορικών, καθώς οι απαντήσεις που μπορεί κανείς να προσφέρει σε αυτές τις ερωτήσεις είναι περιορισμένες – προσπαθεί να κάνει τον σουλτάνο να παραδεχθεί την υπεροπλία και τη σε όλα τα επίπεδα ανώτερη θέση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και ίσως να του προκαλέσει αρκετό φόβο ώστε ο σουλτάνος να μην επιχειρήσει επιθέσεις εναντίον της. Στο δεύτερο χωρίο, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η όλη κατάσταση με την έλλειψη επιπλέον μαρτύρων και την απροθυμία του κυρίως μάρτυρα να επιβεβαιώσει τα «γεγονότα» προκάλεσαν υποψίες στον αυτοκράτορα σχετικά με την ειλικρίνεια των ισχυρισμών του Γαβρά και των συγγενών του.

³⁸⁹ van Dieten, *Historia*, σ. 152, στ. 2-10: «Οἱ δὲ καί, ὅτε μὲν ἤδετο ταῦτα πρὸς τοῦ κρατοῦντος, τὸ ἠδέως ἀκούειν καὶ παραδέχεσθαι προθύμως ὑπέφαινον ἐξ ὧν τὰς ἀκοὰς ὑπέκλινον καὶ σιγὴν ἐπὶ τοῖς λεγομένοις ἠσπάζοντο· ἐπεὶ δ' ἐπαύσατο τοῦ λέγειν, ἔτι μᾶλλον τὴν ἔνδον διάθεσιν ὑπεσήμαινον καὶ ὃν εἶχον γάρφαλον ἐν ψυχῇ τῷ μέλιτι τοῦ λόγου κατακλυόμενοι, ὑφ' οὗ καὶ ἐφύκεσαν ἀτεχνῶς ἀποκλύσασθαι, εἴ τι πού τούτοις εἰσήρρηκεν ἀηδὲς ἀπὸ τῆς μνήμης τῶν προτέρων πολέμων· βασιλέα τε γὰρ εὐφήμεοις ἐκρότουον φωναῖς καὶ τὸ πρόθυμον καὶ ὑπὲρ ἰσχύον ἐνδείξασθαι ἰσχυρίζοντο. ἀμέλει μὴδὲ μέλλειν ἐβόων τὸν στρατηγόν, ἀλλὰ τὴν ἐπὶ τοὺς πολεμίους ἄγειν αὐτούς.»

³⁹⁰ van Dieten, *Historia*, σ. 186, στ. 59-65, 70-78: «παρεστῶς δὲ τις ἀνὴρ ἰταμὸς καὶ θρασύς, ὡς ἔδειξε, καὶ τοῦ τότε καιροῦ δυσκολώτερος ἀνερευθριάστως ἔφησεν «ἄπαγε, βασιλεῦ, οὐκ οὐκ οὐκ ταῦτα, οὐχί· οὐ γὰρ νῦν πρῶτως, ἀλλὰ πάλαι καὶ πολλάκις καὶ εἰς κραιπάλην καὶ ἄγαν ἀκραιφνῆς Χριστιανικῶν αἱμάτων κρατήρ ἐκεράσθη σοι, καλαμωμένῳ τε καὶ ἐπιφυλλίζοντι τὸ ὑπήκοον.» οὕτω δ' ἰλαρῶς τὸν κακήγορον ἐκείνον καὶ λοῖδορον ὑπήνεγκεν ἄνθρωπον, ὡς εἰ μὴ ἦν ἀκούων μὴδ' ἔχων ἐλεγμοὺς ἐν τῷ στόματι. [...] συστάς δὲ αὐθις ἐκεῖνος ἀνὴρ διελοιδορεῖτο ἀναιδῶς βασιλεῖ τοιαῦτα κελεύοντι «ἐχρήν» λέγων «ἐκουσίως καὶ πρότερον δίδοναι Ῥωμαίοις ταυτί, οὐχὶ δὲ πάντως νυνί, ὅτε ἡ κτήσις δυσχερῆς καὶ μεθ' αἵματος. Εἰ δ' αὐτός ἐστιν ἰσχύος ἀνὴρ, ὅποιος εὐχεται εἶναι, ἢ γοῦν ἀναξυρίδα περικείται, τοῖς χρυσοσύλαις συρραγεῖς Πέρσαις καὶ συγκόψας τούτους θαρραλεώτερον ἐπανασωσάτω Ῥωμαίοις τὰ ἀρπαζόμενα». εἰσὶὼπα δὲ κάπυ τούτοις τοῖς ῥήμασι μὴ ὑπ' ὀδόντα γρύζοντα μὴ τονθορύζων, ἀλλὰ φέρων τὴν τοῦ κερτόμου προπέτειαν ὡς Δαυὶδ πάλαι Σεμεὶ τὴν αὐθάδειαν.»

Σχετικά με τη σύγκριση του Μανουήλ με τον Δαβίδ, ο οποίος αποτελούσε πρότυπο βασιλέως, έχει υποστηριχθεί ότι αποσκοπεί στο να κάνει την κριτική εναντίον του βυζαντινού αυτοκράτορα ακόμη πιο έντονη και να να υποδείξει ότι ο Μανουήλ δεν «ήταν» ο Δαβίδ (Urbainczyk, *The History of Niketas Choniates*, σ. 74).

Μυριοκέφαλο, αλλά και το περιστατικό με τον Γαβρά λίγο αργότερα, αποτελούν την κορύφωση της κριτικής του Χωνιάτη εναντίον του και καθιστούν ακόμη πιο έντονη την καταστροφή που επέφερε η εκστρατεία και οι λανθασμένες αποφάσεις του αυτοκράτορα.³⁹¹

8. Μη λεκτικά στοιχεία/ήχοι

Υπάρχουν στιγμές που τα συναισθήματά μας είναι τόσο έντονα που οι λέξεις απλώς δεν αρκούν για να εκφράσουν τον πόνο ή τη χαρά που αισθανόμαστε. Σε αυτές τις περιπτώσεις συχνά γίνεται χρήση κάποιων ήχων οι οποίοι, αν και δεν αποτελούν λέξεις, έχουν μία λίγο ή πολύ σαφή σημασία και είναι σε θέση να εκφράσουν τη συναισθηματική μας κατάσταση για μία δεδομένη στιγμή³⁹². Προφανώς αυτού του είδους η συμπεριφορά είχε παρατηρηθεί από τον Χωνιάτη, καθώς σε στιγμές μεγάλης έντασης ο Μανουήλ εμφανίζεται να βγάζει άναρθρους ήχους διαφορετικής έντασης ανάλογα με την εκάστοτε περίπτωση.

Χαρακτηριστικά εμφανίζεται να θρηνεί σπαραχτικά και με φωνές σε διάφορες περιπτώσεις θανάτων. Συγκεκριμένα σε αυτές τις έντονες αντιδράσεις τον οδηγούν οι δύο περιπτώσεις κατά τις οποίες μεγάλο μέρος του στρατού του χάθηκε λόγω των λανθασμένων αποφάσεων του ίδιου του Μανουήλ. Την πρώτη φορά βρίσκεται αντιμέτωπος με τον μεγάλο αριθμό των νεκρών στρατιωτών, οι οποίοι έπεσαν στα χέρια των εχθρών της αυτοκρατορίας, αφού ο αυτοκράτορας αποφάσισε να διαλύσει το στράτευμα θεωρώντας ότι δεν υπήρχαν πια κίνδυνοι στην περιοχή όπου βρίσκονταν³⁹³. Στη δεύτερη περίπτωση, ο Μανουήλ αντιλαμβάνεται ότι το νερό που επιθυμούσε να γευτεί είχε ανακατευτεί με το αίμα των στρατιωτών που πέθαναν και πληγώθηκαν στη διάρκεια της μάχης στο Μυριοκέφαλο^{394, 395}.

³⁹¹ Efthymiadis, Niketas Choniates: The Writer, σ. 39-41. Ανάλογη άποψη και στο Urbainczyk, *The History of Niketas Choniates*, σ. 71-72, 74

³⁹² Wyatt, *Gesture*, σ. 152-153

³⁹³ van Dieten, *Historia*, σ. 110, στ. 12-15: «ὅτε καὶ λέγεται τοῖς τῶν πεσόντων ἐπιστάντα πτόμασι καὶ τὸ πλῆθος τῶν διαφθαρέντων ὅσον κατανοήσαντα πληξαί τε τῇ χειρὶ τὸν μηρὸν ἀχθόμενον καὶ περιποφῆσαι τὰ χεῖλη πυκνὰ καὶ ἀνοιμῶξαι βόθιον καὶ δακρῦσαι»

³⁹⁴ van Dieten, *Historia*, σ. 185-186, στ. 55-59: «σπάσας τῶν τῶν τοῦ ὕδατος ὅσον ἂν τὴν ἐκείνου ἐδίανεν ὑπερῶν τὸ λοιπὸν ἐξέχεεν, οἷα μὴ τοῦ ποθέντος ἠδέως διὰ τοῦ οἰσοφάγου κατολισθαίνοντος. πολυπραγμονήσας δὲ τὸ ποτὸν καὶ λυθρῶδες τοῦτο κατανοήσας ὤμωξε καὶ εἶπε μὴ εὐτυχῶς ἀπογεύσασθαι τοῦ τῶν Χριστιανῶν αἵματος.»

³⁹⁵ Στο σημείο αυτό μπορούμε να σημειώσουμε ότι, όταν ένας άγνωστος και ανώνυμος «περαστικός» κατηγορεί τον Μανουήλ τόσο, την πρώτη φορά, για τις αποφάσεις του κατά την μάχη στο Μυριοκέφαλο οι οποίες οδήγησαν μεγάλο αριθμό Βυζαντινών στον θάνατο όσο και, τη δεύτερη φορά,

Μία ακόμη περίπτωση κατά την οποία ο Μανουήλ φαίνεται να εκφράζει έντονα τον ψυχικό του πόνο είναι μετά τον θάνατο της πρώτης συζύγου του, όπου αναφέρεται ότι «ὡς λέων³⁹⁶ θρηνῶδες ἠρεύζατο»³⁹⁷. Ωστόσο η συμπεριφορά αυτή ξενίζει και ίσως προκαλεί και κάποιες αμφιβολίες³⁹⁸ ως προς την ειλικρίνεια της αντίδρασής του λόγω των πληροφοριών που προηγήθηκαν σχετικά με τη σχέση του Μανουήλ με την πρώτη σύζυγό του³⁹⁹, αλλά και όσων ακολουθούν ακριβώς μετά⁴⁰⁰.

Ο Μανουήλ εμφανίζεται επίσης να θρηνεί με τον συγκεκριμένο τρόπο και λίγο πριν τον θάνατό του. Αρχικά πληροφορούμαστε ότι, όταν σκέφτηκε την κατάσταση στην οποία άφηγε τον νεαρό γιο του, καθώς έχουμε ήδη πληροφορεί ότι δεν είχε φροντίσει για τη διαδοχή του στον θρόνο, ο Μανουήλ αναμειγνύει «οἰμωγαῖς τὰ ῥήματα»⁴⁰¹, ενώ στη συνέχεια ελάχιστα πριν τον θάνατό του, όταν καταλαβαίνει και ο ίδιος ότι έφτασε πια το τέλος, αναστενάζει⁴⁰².

Παρατηρούμε ότι, από τις πέντε φορές κατά τις οποίες ο Μανουήλ εμφανίζεται να αναστενάζει, στις τρεις ο αναστεναγμός και τα συναισθήματα που τον προκάλεσαν,

για τον τρόπο διοίκησής τους και κυρίως για τη διαχείριση των οικονομικών, ο Μανουήλ δεν ανταποκρίνεται με κανένα τρόπο – ίσως γιατί δεν έχει κάτι να πει; ίσως δεν μπορεί να σκεφτεί κάτι που να δικαιολογεί τις αποφάσεις του; – κάτι που ο αφηγητής τονίζει και στις δύο περιπτώσεις και μάλιστα στη δεύτερη αναφέρει το εξής: «ἐσιώπα δὲ κάπὶ τούτοις τοῖς ῥήμασι μὴ ὑπ’ ὀδόντα γρύζων μὴ τονθορύζων, ἀλλὰ φέρων τὴν τοῦ κερτόμου προπέτειαν ὡς Δαυὶδ πάλαι Σεμεεὶ τὴν ἀυθάδειαν.» (van Dieten, *Historia*, σ. 186, στ. 75-78). Θα μπορούσε, λοιπόν, αυτή η έλλειψη αντίδρασης εκ μέρους του αυτοκράτορα να αποτελεί μία δήλωση της κατανόησης των λαθών του ίδιου αλλά και των συναισθημάτων του κατηγορού του και της αποδοχής των ευθυνών του τις οποίες δεν προσπαθεί να αποποιηθεί, μία «εκδήλωση» των ενοχών που αισθάνεται ή απλώς εκδήλωση της καρτερίας που τον χαρακτήριζε;

³⁹⁶ «*The lion's repertoire of vocalisations is large; variations in intensity and pitch appear to be central to communication. Most lion vocalisations are variations of growling, snarling, meowing and roaring. Other sounds produced include purring, puffing, bleating and humming. Roaring is used to advertise its presence. Lions most often roar at night, a sound that can be heard from a distance of 8 kilometres (5.0 mi). They tend to roar in a very characteristic manner starting with a few deep, long roars that subside into a series of shorter ones.*»

(πηγή: https://en.wikipedia.org/wiki/Lion#Behaviour_and_ecology)

³⁹⁷ van Dieten, *Historia*, σ. 115, στ. 48-49

³⁹⁸ Urbainczyk, *The History of Niketas Choniates*, σ. 43-44

³⁹⁹ van Dieten, *Historia*, σ. 54, στ. 65-70: «ὄθεν οὐδ' ὁ βασιλεὺς προσεῖχεν αὐτῇ τὰ πολλά, ἀλλὰ τιμῆς μὲν καὶ δορυφορίας καὶ τῆς λοιπῆς λαμπροφορίας βασιλικωτάτης μετεῖχε, τὰ δ' ἐς τὴν κοίτην ἠδίκητο. νέος γὰρ ὢν ὁ Μανουήλ καὶ ἐρωτικός τῶ τε ἀνειμένῳ βίῳ καὶ ταῖς τρυφαῖς προσανέκειτο καὶ συσσιτίων καὶ κόμων ἐξείχετο καὶ ὅσα τὸ νεοτήσιον ἄνθος ὑπέβαλλε καὶ ἐμῶν οἱ πάνδημοι ἐρωτες διεπράττετο.»

⁴⁰⁰ van Dieten, *Historia*, σ. 115, στ. 50-52: «[...] καὶ καιρὸν ὃν ἐδοκίμασε παριπεύσας ἡμυθανῆς καὶ ἡμίτονος πρὸς μνήστρα δεύτερα ἔβλεψε, πατὴρ ἀκοῦσαι παιδὸς γλιχόμενος ἄρρενος.»

⁴⁰¹ van Dieten, *Historia*, σ. 221, στ. 47-49: «[...] ὀλίγα περὶ τοῦ παιδὸς Ἀλεξίου τοῖς περιεστῶσι διείλεκται κέρασας οἰμωγαῖς τὰ ῥήματα ἐκ τοῦ προορᾶν οἶον τὰ μετὰ τὴν ἐκείνου συμβησόμενα ἐξοδον.»

⁴⁰² van Dieten, *Historia*, σ. 221, στ. 52-53: «Τέλος δὲ καὶ αὐτὸς τῇ ἀρτηρίᾳ προσάγων τὴν χεῖρα καὶ τὰς κινήσεις τοῦ σφυμοῦ γνωματεύων βύθιον τι στενάξας [...]»

προκλήθηκαν από προβλήματα που προκάλεσαν οι αποφάσεις του Μανουήλ σε άτομα για τα οποία ήταν ο ίδιος υπεύθυνος, όπως οι στρατιώτες και ο γιος του.

9. Ακοή

Σε ορισμένες περιπτώσεις ο αφηγητής εμφανίζει τον Μανουήλ να ακούει κάτι, είτε πρόκειται για λόγια άλλων ατόμων είτε για μια αξιοσημείωτη βροντή η οποία ερμηνεύτηκε ως θεϊκό σημάδι⁴⁰³. Σε κάθε περίπτωση, η περιγραφή διατηρεί έναν ουδέτερο τόνο, αφού σε κανένα σημείο του κειμένου δεν προστίθεται κάποιος χαρακτηρισμός.

Σε μία περίπτωση τα λόγια που ακούει προκαλούν την οργή του αυτοκράτορα, επειδή πληροφορήθηκε από τη σύζυγό του ότι ένας αξιωματούχος προσπάθησε να πάει κόντρα στις επιθυμίες του αυτοκράτορα και να βοηθήσει τους ξένους συνομιλητές να επιτύχουν καλύτερη συμφωνία σε βάρος της αυτοκρατορίας⁴⁰⁴, ενώ σε άλλη ο αυτοκράτορας φαίνεται ότι κατορθώνει να ελέγξει τα συναισθήματά του και προχωρά σε μία αξιολογη υπεράσπιση των θεολογικών του θέσεων⁴⁰⁵. Επίσης βλέπουμε ότι υπήρξαν και πληροφορίες οι οποίες τον παρακίνησαν να αναλάβει άμεση δράση και να δώσει έμφαση στις πρακτικές ανάγκες της στιγμής και όχι στις ανέσεις και στους συμβολισμούς⁴⁰⁶.

⁴⁰³ van Dieten, *Historia*, σ. 211, στ. 4-5: «βροντήν ἐξαισίαν, ὕφ' ἧς καὶ περικτυπηθῆναι τὰς ἀκοὰς τὸ συνὸν ἅπαν τῶ βασιλεῖ»

⁴⁰⁴ van Dieten, *Historia*, σ. 147, στ. 61-66: «κατὰ μόνας δὲ τὰ προβληθέντα τῶν ζητημάτων ἡ βασιλὶς ἀναπεμπάξει φρενί, Λατινὶς οὖσα τὸ γένος καὶ τῶν λεγομένων ἀκριβῶς συνιεῖσα, καὶ ἀνακαλύπτει πάντα τῶ ἀνακτι. ὁ δ' ἐπὶ τοῖς ἡκουτισμένοις ἀγανακτήσας κακῶς τὸν Ἀαρὼν τίθησι τῶν τε ὀφθαλμῶν τὸ φῶς ἀμαυρώσας καὶ τῆς οὐσίας πάσης ἀποστερήσας.»

⁴⁰⁵ van Dieten, *Historia*, σ. 217, στ. 35-38: «ὁ δὲ τοῦ γράμματος ὑπαγορευτῆς ἐκπλαγεὶς παλίμπους εἰς τὸν αὐτοκράτορα εἴσεισι. καὶ ὃς τὰ λαληθέντα ἐνωτισάμενος καὶ οἶον περιμοφθηθεὶς ποικίλος ἦν τὸν ἀπόλογον, τὸ μακρόθυμον ἐπηνεκῶς ὡς οὐδέποτε.»

⁴⁰⁶ van Dieten, *Historia*, σ. 192, στ. 56-60: «Βασιλεὺς δὲ ταῦτα ἐνωτισάμενος ἄλλαις τε πλείσταις μεθόδοις ἐχρήσατο καὶ δὴ καὶ τῶ μὴ ἐπὶ βυκάναις καὶ σάλπιγγι τῆς σκηνῆς παριέναι «οὐ χρεία» λέγων «τοιούτων ἄρτι τινῶν, ἀλλὰ τόξων καὶ δοράτων, ἵνα τοὺς μισούντας ἡμᾶς, οἱ (κατὰ Δαυὶδ εἶπεῖν) ἤχησαν καὶ ἦσαν κεφαλὰς, τῶν Ῥωμαϊκῶν ἀποπεμνώμεθα χώρων.»».

Ωστόσο εντοπίζουμε και μία περίπτωση κατά την οποία έδρασε όπως και στην προαναφερθείσα περίπτωση πριν ακόμη λάβει πληροφορίες – αφού είχαν κιόλας προηγηθεί κάποιες σημαντικές και καταστροφικές ήττες, όπως στο Μυριοκέφαλο – που θα δικαιολογούσαν την εκστρατεία και όλες τις κακουχίες που τη συνόδευσαν, καθώς δεν ήθελε – και ίσως φοβόταν – να περιμένει μέχρι να είναι πια αργά και έτσι να μην προλάβει την καταστροφή (van Dieten, *Historia*, σ. 197-198, στ. 14-29: «Μὴ ἀναμείνας οὖν τὴν τελείαν τοῦ κακοῦ ἀγγελίαν ὁ Μανουὴλ ἀναστὰς τὴν ὑστεραίαν ἢ τάχους εἶχεν ἐπὶ τὴν Κλαυδίου διὰ τῆς Νικομήδους ἤλαυνε πόλιν, μὴ αὐλαίαν ἀνακτορικὴν, μὴ κλίνην, μὴ στιβάδα, μὴτε τινὰ ἄλλην σκευὴν τρυφῶσαν ἀρχικὴν ἐπαγόμενος, μόνα δὲ τὰ ἰπάσιμα φέρων καὶ στολὰς φολίσσι σιδηραῖς ὕφαντάς. ἐπέτεινεν οὖν τοὺς σταθμοὺς. τοσοῦτον δ' ἦν ἐκείνῳ τὸ πρόθυμον φθάσαι τοὺς πολιορκούντας ποθοῦντι πρὸ τοῦ παθεῖν τι τοὺς ἔνδον δεινόν, ὅποῖον οὐκ ἔστι λόγῳ περιηγήσασθαι. οὐκοῦν τὰς νύκτας ἴαυεν ἀϋπνοὺς καὶ πρὸς τὴν πορείαν ἐχρᾶτο φωτὶ ποιητῶ βαδίζων διὰ τῆς Βιθυνῶν [...] εἰ δέ που καὶ

Εντοπίζουμε επίσης ένα περιστατικό κατά την περιγραφή της μάχης στο Μυριοκέφαλο σύμφωνα με το οποίο γίνεται φανερό ότι η κρίση του Μανουήλ ήταν κάθε άλλο παρά αλάνθαστη, καθώς αφέθηκε να πεισθεί από τα λόγια των λάθος ατόμων, νεαρών που δεν είχαν εμπειρία σε στρατιωτικά θέματα⁴⁰⁷.

Από την άλλη – στο Μυριοκέφαλο για ακόμη μια φορά – ο αφηγητής εμφανίζει τον Μανουήλ να δέχεται προσβολές και να αντιδρά «ὡς εἰ μὴ ἦν ἀκούων»⁴⁰⁸, ουσιαστικά δηλαδή να μην αντιδρά καθόλου, ίσως, όπως έχει ήδη αναφερθεί⁴⁰⁹, επειδή δεν είχε κάτι να πει.

10. Βλέμμα

Ο Μανουήλ εμφανίζεται επίσης σε αρκετά σημεία του κειμένου να κοιτάζει κάτι⁴¹⁰. Σε ορισμένες από αυτές τις περιπτώσεις δηλώνονται κυρίως οι διανοητικές του ικανότητες ή δίνεται έμφαση στα συναισθήματα που το εκάστοτε θέαμα του προκάλεσε. Άλλωστε, η όραση είναι ίσως η πιο σημαντική αίσθηση, μέσω της οποίας κατανοούμε τον κόσμο που μας περιβάλλει· και αυτή είναι μία άποψη που εντοπίζεται και στο Βυζάντιο⁴¹¹!

χρείας ἰκανούσης ἐδεῖτο διαναπαύεσθαι, γῆϊνον εἶχε τὴν καθέδραν καὶ κάρφη ὑποβεβλημένη καὶ φορυτὸς ὑποκείμενος ἐκείνῳ τὴν στρωμνὴν ἐσχεδιάζεν· ὅτε δὲ ὑετοῦ κατενεχθέντος καὶ τοῦ σταθμοῦ γενομένου κατὰ φάραγγα τεναγώδη ἄνωθεν τε ταῖς σταγόσιν ἐτέγγετο καὶ τὸν ὕπνον διεσπᾶτο τῷ τὴν σιβάδα ὑποτρέχοντι νάματι.»

⁴⁰⁷ van Dieten, *Historia*, σ. 179, στ. 51-57: «ὁ δὲ τοῖς παρὰ τῶν πρεσβυτέρων λεγομένοις μηδ' ὄλως προσσχών, τὴν δ' ἀκοὴν ὄλην ἀναπετάσας τοῖς ἐξ αἵματος αὐτῷ προσήκουσι καὶ τούτων μάλιστα ὅποσοι σάλπιγγος ἐνυαλίου ἦσαν ἀπερηγήτοι καὶ τὴν κόμην ἀγλαοὶ καὶ φαιδροὶ τὰ πρόσωπα καὶ κλοιοῖς χρυσέοις καὶ περιδερραίοις διαφανέσιν ἐκ λίθων τηλαυγῶν καὶ μαργαρίδων τιμαλφῶν τοὺς τραχήλους περιδεόμενοι, τοὺς πρέσβεις ἀπράκτους ἀπέπεμψεν.»

Κάποτε, ωστόσο, γίνεται φανερό ότι αφήνεται να πεισθεί από λόγια και κατηγορίες, οι οποίες σύμφωνα με τον αφηγητή είναι αβάσιμες, επειδή αυτή η συμπεριφορά εξυπηρετεί τους σκοπούς του, όπως, για παράδειγμα, στην περίπτωση της σύλληψης του συζύγου της ανενιάς του (van Dieten, *Historia*, σ. 144, στ. 69-72: «ἐξ ὑπονοίας δὲ μόνης ὀρμώμενος καὶ κακοσχόλων τινῶν ὑφηγήσεσιν ἐκ τοῦ τὸν ἄνδρα ὄρᾶν καὶ στρατηγοῖς καὶ στρατιώταις ἐρώμενον καὶ φιλοτίμῳ γνώμῃ καὶ χειρὶ φιλοδώρω πρὸς ἅπαντας χρώμενον, ἴσως δὲ καὶ τοῦ προσόντος αὐτῷ πλοῦτου ὑποτύφων ἔφρασαν»).

⁴⁰⁸ van Dieten, *Historia*, σ. 186, στ. 65

⁴⁰⁹ Βλ. παραπάνω σ. 71, 75

⁴¹⁰ Μία περίπτωση κατά την οποία ο Μανουήλ κυριολεκτικά απλώς εμφανίζεται να βλέπει κάτι είναι η εξής: «**Ὁρῶν** δὲ καὶ τοὺς θησαυροφύλακας θυλάκους διασπωμένους ὑπὸ Περσῶν καὶ κατὰ γῆς χεόμενον καὶ ἀρπαζόμενον τὸν εἰς νόμισμα κεκομμένον χρυσὸν τε καὶ ἄργυρον» (van Dieten, *Niketas Choniates*, σ. 186, στ. 66-68). Επίσης άλλη μία παρόμοια περίπτωση είναι η αναφορά στην ανάγνωση μίας επιστολής από τον σουλτάνο: «**ἐνορῶν** οἷς τὰ τοῦ σουλτάν γραμματα» (van Dieten, *Historia*, σ. 176, στ. 53).

Από την άλλη, ο αφηγητής τον εμφανίζει να βλέπει, πριν από τη μάχη στο Μυριοκέφαλο, προειδοποιητικό όνειρο: «ἐδόκει καθ' ὕπνου **ὄρᾶν**» (van Dieten, *Historia*, σ. 190, στ. 88-89).

⁴¹¹ James, Touch and the meaning of Byzantine art, σ. 13, 2: «*But sight is the primary sense to which we return time and again. In part, this is also reasonable in the terms of the Byzantine's own attitudes to sight: the eighth-century Iconophile theologian John of Damascus said that 'the first sense is the sight'*»

Ξεκινώντας από το τελευταίο, μπορούμε να αναφέρουμε τις περιπτώσεις που ο αυτοκράτορας ήρθε αντιμέτωπος με τα νεκρά σώματα των στρατιωτών, ακόμη και συγγενών του⁴¹². Μέσα από τα σχόλια του αφηγητή οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι ο Μανουήλ αισθανόταν ντροπή για τους στρατιώτες που δεν ήταν σε θέση να προστατέψει⁴¹³, αλλά και αβάσταχτη οδύνη, καθώς, μετά τη μάχη στο Μυριοκέφαλο, η επιθυμία του ήταν – αν και δεν έγινε δεκτή – να αποχωρήσει από διαφορετικό δρόμο, ώστε να μην χρειαστεί να δει τους νεκρούς⁴¹⁴.

Ο Μανουήλ εμφανίζεται να κοιτάζει και με κριτική ματιά, αξιολογώντας τις στρατιωτικές ικανότητες και την κατάσταση των στρατιωτών, των Βυζαντινών και των Λατίνων⁴¹⁵.

Με τύπους του ρήματος *ὀρῶ* δηλώνεται, επιπρόσθετα, η ικανότητα του αυτοκράτορα να προβλέπει, αργά ή γρήγορα, μελλοντικές καταστάσεις και κινδύνους, είτε έχει τη δυνατότητα να λάβει τα απαραίτητα μέτρα είτε σε περίπτωση που ήταν πολύ αργά για να αλλάξει την κατάσταση⁴¹⁶.

11. Συναισθήματα χωρίς περιγραφή των εκδηλώσεών τους

noting that although 'We use all our senses to produce worthy images of [God]', 'we sanctify the noblest of senses which is sight'. This was also echoed by the eighth-century patriarch, Nikephoros: 'we all know that sight is the most honoured and necessary of senses'.»

⁴¹² van Dieten, *Historia*, σ. 182 – στ. 44-45 (και την του άνεψιού προτεινομένην *ὀρῶν* κεφαλὴν), 185 – στ. 32-36 (ὅτε και ἀναβλέψας *ὀρῶ* τοῖς ὀφθαλμοῖς τὸν ἐπ' άνεψιᾶ γαμβρόν, τὸν Καντακουζηνὸν Ἰωάννην, ἔνα πρὸς πλείονας ἀμυλλώμενον και ἀνδρείως αὐτοῖς προσφερόμενον και περιβλεπόμενον μὲν, εἴ τις ἐπαρήξων ἐκείνῳ ἐλεύσεται, ἐκ δὲ τοῦ μηδένα τὸν ἀμύνοντα παρεστάναι μετὰ βραχὺ πίπτοντά τε και σκυλευόμενον.)

⁴¹³ van Dieten, *Historia*, σ. 110, στ. 12-19: «ὅτε και λέγεται τοῖς τῶν πεσόντων ἐπιστάντα πτόμασι και τὸ πλῆθος τῶν διαφθαρέντων ὅσον κατανοήσαντα πλῆζαί τε τῇ χειρὶ τὸν μηρόν ἀχθόμενον και περισοφήσαι τὰ χεῖλη πυκνὰ και ἀνοιμῶζαι βύθιον και δακρῦσαι (ταῦτα δὴ τὰ τῶν παθαινομένων σημαντικὰ ἐπὶ τοῖς ὀρομένοις ἢ και ἐνωτιζόμενοις ἀλγεινοῖς θεάμασι και ἀκούσμασι) και ὀρμῆσαι μὲν τὸ ἐν ὀφθαλμοῖς ἀναμαχέσασθαι ὄνειδος, γενναῖον δὲ τὸ ἐξ ὑπογίου δρᾶσαι μὴ ἔχοντα ὁδοῦ τῆς προκειμένης αὐθις ἔχεσθαι.»

⁴¹⁴ van Dieten, *Historia*, σ. 189-190, στ. 68-72: «... αἰτεῖται δι' ἄλλης ὁδοῦ πορευθῆναι και μὴ τὴν αὐτὴν ἀναμετρήσειν αὐθις, ἣν ἔβαδισε πρότερον, ἐκκλῖναι τοὺς πεσόντας βουλόμενος· οἱ δὲ τῆς ὁδοῦ ἡγεμόνες κατ' αὐτὸ τοῦτο μᾶλλον ἐπὶ τὴν ἐκείσε προῆγον, ἴν' ὀφθαλμοῖς οἰκείους ἐπόνοιο τὰ οἰκτρότατα ἐκείνα θεάματα»

⁴¹⁵ van Dieten, *Historia*, σ. 108 – στ. 53-54 (*Ὀρῶν* δὲ τὸ ἐκ τῶν Λατίνων ἐκείσε στρατιωτικὸν μέγα τῷ δόρατι ἐγκαυώμενον και τῷ τούτου ἐνδεξίῳ φυσῶν ἀγκωνίσματι), 109 – στ. 86-87 (και βασιλέως αὐτοῦ *ὀφθαλμοῖ* ἀγωνοθέται τῶν δρωμένων γινόμενοι), 160 – στ. 46-47 (και παρὰ τοῦ βασιλέως ἐκείσε ἀφιγμένου *θεατοῦ* τοῦ στόλου)

⁴¹⁶ van Dieten, *Historia*, σ. 182 – στ. 45-46 (και τὸ τοῦ κινδύνου, ἐν ᾧ συνείληπτο, *προορώμενος* μέγεθος), 183 – στ. 60-61 (οὐχ *ὀρῶν* δὲ τὰ κατὰ σκοπὸν προβαίνοντα και ὡς ἀπολεῖται οὐδὲν μείον και μένων κατὰ χώραν), 203 – στ. 66 (τὰ τῶν Λατίνων *ὀρῶν* ἄμαχον ἰσχὺν περικείμενα), 221 – στ. 48-49 (ἐκ τοῦ *προορᾶν* οἶον τὰ μετὰ τὴν ἐκείνου συμβησόντα ἔξοδον)

Απ' όσα προηγήθηκαν γίνεται εύκολα κατανοητό ότι μέσω των εκφράσεων του προσώπου και των κινήσεων του σώματος είναι δυνατό να δηλωθεί μία μεγάλη ποικιλία διαφορετικών συναισθημάτων, είτε αυτά δηλώνονται και με άλλα μέσα στην αφήγηση είτε αφήνονται στην ικανότητα του αναγνώστη να τα αποκωδικοποιεί.

Ωστόσο υπάρχουν περιπτώσεις μέσα στο κείμενό μας στις οποίες ο αφηγητής απλώς δηλώνει τα συναισθήματα ενός προσώπου χωρίς να περιγράφει τις αντιδράσεις και τις αλλαγές που αυτά προκαλούν στην έκφραση του προσώπου και στη στάση του σώματος ή και ενώ προχωρά στην περιγραφή αυτών.

Τα κυριότερα από αυτά τα συναισθήματα είναι τα εξής: σύγχυση⁴¹⁷, αγανάκτηση⁴¹⁸, αποδοκιμασία⁴¹⁹, λύπη⁴²⁰, θρήνος⁴²¹, φόβος⁴²², οργή και θυμός⁴²³, υποψίες⁴²⁴, έχθρα⁴²⁵, καχυποψία⁴²⁶, υποκρισία⁴²⁷, έπαρση⁴²⁸, όνειδος⁴²⁹, πόνος⁴³⁰, χαρά που μετατράπηκε σε πίκρα⁴³¹, χαρά⁴³², επιθυμία⁴³³, υπομονή⁴³⁴, έκπληξη⁴³⁵.

⁴¹⁷ van Dieten, *Historia*, σ. 61 – στ. 69-70 (διαταραχθείς τήν ψυχὴν τῷ ἀέλπτῳ τοῦ πράγματος), 182 (συγχυθεὶς)

⁴¹⁸ van Dieten, *Historia*, σ. 81 – στ. 38-39 (τοῦτο δὲ οὔτε τῷ βασιλεῖ ἐχέφρονος ἔργον ἔδοξε καὶ ἔδειξεν, οἷς ἠγανάκτησε, βαρέως ἐνεγκῶν τὸ γενόμενον), 147 – στ. 64 (ἀγανακτήσας)

⁴¹⁹ van Dieten, *Historia*, σ. 207 – στ. 85 (Τοσοῦτον δ' ἀπειχε τὴν νῦν κατάστασιν ἐπαινεῖν)

⁴²⁰ van Dieten, *Historia*, σ. 76 – στ. 1 (ἐλύπει τὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ), 85 – στ. 40-42 (Ἄλλ' οὐπω ἀκριβῶς [...] καὶ τὴν ἐπ' αὐτῷ τοῦ βασιλέως λύπην ὁ πάντα μαραίνων χρόνος διαφορήσας ἔλενε)

⁴²¹ van Dieten, *Historia*, σ. 115 – στ. 48,50-51 (ἐκόψατο μὲν [...] καιρὸν ὃν ἔδοκίμασε παριπτέυσας ἡμιθανὴς καὶ ἡμίτονος), 182 – στ. 46 (ἀθυμία συνείχετο καὶ ἀφασία πέσσων τὸ ἄλγος)

⁴²² van Dieten, *Historia*, σ. 86 – στ. 88 ([...] ὁ βασιλεὺς, δείσας), 203 (ἔδεδίει τὸ σύμπτουν)

⁴²³ van Dieten, *Historia*, σ. 87 – στ. 92-93 (πλὴν εἰ καὶ τὸν χόλον αὐτῆμαρ κατέπεμμεν, ἀλλ' ὡς ἐν σποδιᾷ ἔνασμα τὸν κότον ἐνέθαλπε τῇ ψυχῇ), 215 – στ. 92-94 (ἄλλως τε καὶ νόσω προσπαλαίων τότε δεινῇ, ὑφ' ἧς τὸν βίον ἀπέλιπε, καὶ ἐπίχολος ἐντεύθεν γινόμενος), 147 – στ. 81 (Ὁ δὲ βασιλεὺς Μανουήλ ἐπέβλεπέ ποτε θυμῷ πλαγίῳ), 195 – στ. 36 (καὶ πρὸς ὀργὴν ἐξενεχθείς), 218 – στ. 65 (ἦν οὖν αὐθις παροξυνόμενος ὁ κρατῶν)

⁴²⁴ van Dieten, *Historia*, σ. 203 – στ. 69, 71 (ὑφορώμενος [...] ὑποψίαν φρομένην)

⁴²⁵ van Dieten, *Historia*, σ. 140 – στ. 60 (ἤχθαιρε τὸν Ἀνδρόνικον)

⁴²⁶ van Dieten, *Historia*, σ. 205 – στ. 27-28 (τὸ εἰς αὐτοὺς [Ρωμαίους] καχύποπτον τοῦ βασιλέως)

⁴²⁷ van Dieten, *Historia*, σ. 61 – στ. 71-73 (καὶ ἐπαινεῖν ὑπερβαλλόντως τὸ δρώμενον **ὑπεκρίνετο** καὶ ἄγασθαι αὐτοὺς τῆς εὐσεβοῦς προσεποιεῖτο προθέσεως)

⁴²⁸ van Dieten, *Historia*, σ. 117 – στ. 16 (ὁ δὲ ἐπαρώμενος)

⁴²⁹ van Dieten, *Historia*, σ. 132 – στ. 24 (οἰκεῖον ὄνειδος κρίνων ὁ βασιλεὺς Μανουήλ)

⁴³⁰ van Dieten, *Historia*, σ. 182 – στ. 46 (ἀθυμία συνείχετο καὶ ἀφασία πέσσων τὸ ἄλγος), 196 – στ. 68 (βαρναλήσας ὁ βασιλεὺς)

⁴³¹ van Dieten, *Historia*, σ. 95 – στ. 16-19 (Τοιοῦτοις οὖν ὁ Μανουήλ ἀκούσμασι καὶ ἀγγέλμασι τὴν πρότριτα θυμηδίαν ἀποκλυσάμενος ὅσα τε ἀπινθιάδεσι κεράσμασιν ἐμπικρανθείς τὴν ψυχὴν, ὡς εἰκὸς μὲν, οὐκ ἦνεγκε τὸ γεγονός φορητῶς, ἀλλ' ἱκανῶς ἐπαθήνατο)

⁴³² van Dieten, *Historia*, σ. 153 – στ. 14-15 (αὐτὸς τε διεκέχυτο), 202 – στ. 40 (εἰκὸς εὐφρανθείς)

⁴³³ van Dieten, *Historia*, σ. 115 – στ. 52 (πατὴρ ἀκοῦσαι παιδὸς γλιχόμενος ἄρρενος)

⁴³⁴ van Dieten, *Historia*, σ. 186 – στ. 76-78 (ἀλλὰ φέρων τὴν τοῦ κερτόμου προπέτειαν ὡς Δαυὶδ πάλα Σεμεὶ τὴν αὐθάδειαν)

⁴³⁵ van Dieten, *Historia*, σ. 84 – στ. 35-36 (καὶ βασιλεῖ δι' ἐκπλήξεως), 88 – στ. 49 (τὴν ἄκραν καταπλαγείς), 114 – στ. 20-21 (βασιλεὺς δ' ἐν θαύματι θέμενος τὸ λεχθὲν), 140 – στ. 58-59 (Ὁ Μανουήλ δὲ ὡς τοῖς περὶ τούτου κατεβροντήθη ἀκούσμασι, μικροῦ καὶ ἐννεὸς ἦν), 151 – στ. 71 (θαυμάσας οὖν ἐκεῖνος τὸ εἰρημένον)

Εντοπίζουμε επίσης αναφορές του αφηγητή σε πτυχές του χαρακτήρα του Μανουήλ: ηρεμία κα έλεγχος των συναισθημάτων⁴³⁶, υποχείριο σε χέρια τρίτων⁴³⁷, ισχυρογνώμων⁴³⁸, αγάπη για την οικογένειά του⁴³⁹, φιλόανθρωπος⁴⁴⁰, φιλόξενος⁴⁴¹.

Δεν θα προχωρήσουμε, όμως, σε περαιτέρω ανάλυση αυτών των περιπτώσεων, καθώς κάτι τέτοιο έγκειται εκτός των ορίων του θέματός μας.

Συμπέρασμα

Το τμήμα του κειμένου με το οποίο ασχοληθήκαμε αποτελεί ένα σχετικά μικρό τμήμα του συνόλου του κειμένου, συγκεκριμένα 175 σελίδες από τις συνολικά 655⁴⁴², δηλαδή σχεδόν το 27%, καταλαμβάνοντας επτά τόμους, όμως αποτελεί το μεγαλύτερο που αφιερώνει ο Χωνιάτης σε ένα και μόνο αυτοκράτορα⁴⁴³. Είμαστε, επομένως, σε θέση να εκφράσουμε με σχετική ασφάλεια ορισμένα συμπεράσματα για τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιεί ο συγγραφέας μας τη γλώσσα του σώματος.

Σημειώνουμε ότι ο Χωνιάτης κατά πάσα πιθανότητα, όπως σαφώς δηλώνει και ο ίδιος σε διάφορα σημεία του κειμένου του, δεν υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων της βασιλείας του Μανουήλ⁴⁴⁴. Σε αυτό ίσως να οφείλεται η σχετικά περιορισμένη εμφάνιση της γλώσσας του σώματος στο τμήμα που εξετάσαμε. Ωστόσο, καθώς πρόκειται για ιστορικό, στόχος του ήταν η αναπαράσταση μίας

⁴³⁶ van Dieten, *Historia*, σ. 189 – στ. 55-56 (καὶ καταστείλας τὸ τοῦ πάθους φλεγμαῖνον), 196 – στ. 71 (καθεῖλε τὸν χόλο), 217 – στ. 48 (τοῦ τε θυμοῦ ἔληξε)

⁴³⁷ van Dieten, *Historia*, σ. 204 – στ. 3 (Εὐκόλος δὲ ὢν καὶ εὐχείρωτος)

⁴³⁸ van Dieten, *Historia*, σ. 210 – στ. 78, 80 (εἰ ... οὐκ ἦν ἰσχυρογνωμῶν)

⁴³⁹ van Dieten, *Historia*, σ. 196 – στ. 70-71 (φιλοικεῖος δ' ὢν καὶ ἀεὶ ἐνδιδοὺς πρὸς τὸ αἷμα)

⁴⁴⁰ van Dieten, *Historia*, σ. 187 – στ. 16-17 (τούτοις μαλαχθεὶς τὴν ψυχὴν εἶτ' οὖν ἕως καρδίας δηχθεὶς), 201 – στ. 3-4 (εἰ μὴ βασιλεὺς ἐξ ἀνθρώπων ἐγένετο)

⁴⁴¹ van Dieten, *Historia*, σ. 88 – στ. 42-43 (ἀλλ' εὐμενῶς αὐτοὺς προσιέμενος μετὰ φιλοφροσύνην), 97 – στ. 61-62 (τοῖνν δεξάμενος οὐκ ἀηδῶς τὴν τοῦτο ἐπισκήπτουσαν πρεσβείαν τοῦ τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης προέδρου), 118 – στ. 32 (φιλοφρόνως προσδεχθεὶς), 126 – στ. 52 (προσδεχθεὶς ἀσπασίως) – υπάρχει, ωστόσο, η πιθανότητα οι συγκεκριμένες συμπεριφορές να είναι αποτέλεσμα του τυπικού και του πρωτοκόλλου της βυζαντινῆς αὐλῆς.

⁴⁴² Στην έκδοση του van Dieten (Ioannes Aloysius van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia pars prior* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Series Berolinensis, vol. XI/1], Berlin – New York 1975).

⁴⁴³ Ο αμέσως επόμενος σε έκταση αυτοκράτορας είναι ο Ισαάκιος Αγγελος με 98 σελίδες και 3 τόμους αφιερωμένους στην πρώτη περίοδο της βασιλείας του και άλλον ένα τόμο, 16 σελίδων, αφιερωμένο στη δεύτερη περίοδο της βασιλείας του μαζί με τον γιό του.

⁴⁴⁴ Ορισμένα σχετικά παραδείγματα από το κείμενο, van Dieten, *Historia*, σ. 65 – στ. 85-86 («ὡς συλλογίζεσθαι τοὺς ὀρῶντας τὸ τηνικαῦτα συμβάν»), σ. 110 – στ. 12 («ὄτε καὶ λέγεται»), σ. 185 – στ. 53: «ὁ λόγος εἶρηκε», απόσπασμα από την αφήγηση της μάχης στο Μυριοκέφαλο, τέσσερα μόλις χρόνια πριν από τον θάνατο του Μανουήλ)

Βλ. και Urbainczyk, *The History of Niketas Choniates*, σ. 71-72

πραγματικότητας η οποία είχε παρέλθει και όχι η δημιουργία ενός φανταστικού κόσμου.

Η απεικόνιση της γλώσσας του σώματος στο κείμενο επιτυγχάνεται μέσω της περιγραφής και στις περισσότερες περιπτώσεις η σημασία των κινήσεων και των εκφράσεων που περιλαμβάνονται στην αφήγηση είναι ξεκάθαρη και γίνεται εύκολα κατανοητή από τον αποδέκτη. Σημειώνουμε ότι σε ορισμένες περιπτώσεις εντοπίζουμε και μεταφορική χρήση όρων που σχετίζονται με τη γλώσσα του σώματος.

Ο μόνος που προβαίνει σε περιγραφή της γλώσσας του σώματος στο κείμενό μας είναι ο αφηγητής. Κανένας από τους ήρωες δεν εμφανίζεται να περιγράφει ή έστω να σχολιάζει τις κινήσεις των υπολοίπων.

Η γλώσσα του σώματος χρησιμοποιείται για να καταστήσει ακόμη πιο ζωντανή την περιγραφή των διάφορων σκηνών⁴⁴⁵ είτε αυτές αφορούν τις διάφορες μάχες στις οποίες συμμετείχε ο συγκεκριμένος «πρωταγωνιστής» ή απεικονίζουν ακόμη και την καθημερινότητα, είτε αφορούν τις εκδηλώσεις ορισμένων ιδιαίτερα έντονων συναισθημάτων. Με αυτή την μέθοδο οι διάφορες σκηνές που περιγράφονται αποκτούν ακόμη περισσότερη ενάργεια και ζωντάνια, δημιουργώντας με αυτό τον τρόπο μία λογοτεχνική πραγματικότητα πιο αληθοφανή και επιτρέποντας στους αναγνώστες να «δουν» τη σκηνή να ξετυλίγεται μπροστά τους, κάτι που αποτελεί άλλωστε και τον στόχο της περιγραφής!

Εντοπίζουμε βέβαια και άλλες χρήσεις της γλώσσας του σώματος στο κείμενο. Αποτελεί εξάλλου στοιχείο της δράσης, όπως, για παράδειγμα, στην περιγραφή μαχών. Επίσης χρησιμοποιείται και ως ένδειξη της ψυχολογικής κατάστασης των ηρώων, αλλά και για να δηλωθούν οι διαπροσωπικές τους σχέσεις.

Ως προς την τελευταία κατηγορία, αυτή που αφορά τις εκδηλώσεις των συναισθημάτων, αναφέρουμε ότι η γλώσσα του σώματος χρησιμοποιείται σε συγκεκριμένες περιπτώσεις κατά τις οποίες αφηγητής θέλει να τονίσει τη βιαιότητα των συναισθημάτων και μάλλον θεωρεί ότι η απλή αναφορά του συναισθήματος δεν επαρκεί για να δηλώσει την έντασή του ή ότι η πιο λεπτομερής περιγραφή θα

⁴⁴⁵ Αυτή η ζωντάνια ίσως δεν γίνεται ιδιαίτερα εμφανής στην εργασία μας, καθώς επιλέξαμε να εξετάσουμε το υλικό μας κατατάσσοντάς το με βάση τις κινήσεις οι οποίες εμφανίζονται και αυτό είχε ως αποτέλεσμα τον κατακερματισμό των σκηνών.

μαγνητίζει το ενδιαφέρον του αναγνώστη του και θα φέρει το κείμενο πιο κοντά στην πραγματικότητα.

Καθώς, όμως χρησιμοποιούνται στο κείμενο και οι δύο μέθοδοι, η περιγραφή δηλαδή των αντιδράσεων και η ονομασία του εκάστοτε συναισθήματος, παρατηρούμε ότι τότε εμφανίζεται ο πρώτος και τότε ο δεύτερος τρόπος, ενώ λιγότερες είναι οι περιπτώσεις κατά τις οποίες οι δύο αυτές μέθοδοι συνδυάζονται.

Ο Χωνιάτης φαίνεται ότι είχε παρατηρήσει τη συμπεριφορά των ανθρώπων γύρω του και είχε αποκτήσει μία αρκετά καλή γνώση του ανθρώπινου ψυχισμού, με αποτέλεσμα οι αντιδράσεις που περιγράφονται στο κείμενο να είναι εύκολα αναγνωρίσιμες μετά από περισσότερο από επτά αιώνες, καθώς αποτελούν συμπεριφορές πανανθρώπινες που δεν διαφοροποιούνται σημαντικά ούτε από την πραγματική ούτε από τη χρονική απόσταση. Αυτές βέβαια οι αντιδράσεις περιορίζονται κυρίως σε συναισθηματικά φορτισμένες σκηνές, κατά τις οποίες οι ήρωες δεν μπορούν ή δεν θέλουν να ελέγξουν όσα αισθάνονται, όπως, για παράδειγμα, σε σκηνές θρήνου και πένθους, όπου εντοπίζονται οι πιο βίαιες και έντονες αντιδράσεις του Μανουήλ.

Βέβαια δεν πρέπει όλες οι πληροφορίες να γίνουν αμέσως και άκριτα αποδεκτές, καθώς ο αφηγητής δεν διστάζει να βάλει τους ήρωες του να προσποιούνται με τις αντιδράσεις τους διάφορα συναισθήματα, ενώ ορισμένες αντιδράσεις, όπως το συχνό μειδίαμα του Μανουήλ, εκφράζουν διαφορετικά συναισθήματα ανάλογα με την εκάστοτε περίπτωση. Ακόμη, καθώς ο Χωνιάτης μάλλον δεν υπήρξε αυτόπτης μάρτυς, οφείλουμε να είμαστε ακόμη πιο προσεκτικοί σχετικά με την πίστη που αποδίδουμε στις περιγραφές του, καθώς ορισμένες, ειδικά αν δεν επιβεβαιώνονται και από άλλες πηγές, μπορεί να αποτελούν λογοτεχνικές προσθήκες του συγγραφέα.

Επίσης, μετά από την μελέτη αυτών των επτά τόμων, μας δημιουργείται η εντύπωση ότι ο αφηγητής εμμένει περισσότερο στην έκφραση και εξωτερίκευση των αρνητικών – παρά των θετικών – συναισθημάτων, ενώ, όπως ήδη σημειώσαμε, το γέλιο και τα δάκρυα δεν συνυπάρχουν στο συγκεκριμένο κείμενο.

Επιπλέον, σημειώνουμε ότι και στις δύο περιπτώσεις κατά τις οποίες εκφράζεται απέχθεια, είτε εκ μέρους του αφηγητή είτε του Μανουήλ, υπάρχει συνδυασμός των δύο κατηγοριών του συναισθήματος, δηλαδή της υλικής και της ηθικής.

Σχετικά με την περιγραφή του συγκεκριμένου αυτοκράτορα, μπορούμε επίσης να προβούμε σε ορισμένα συμπεράσματα, σημειώνοντας εξ αρχής ότι η συνολική του παρουσίαση είναι μάλλον ουδέτερη, καθώς, παρά το ότι θεωρείται μάλλον υποδεέστερος τον προκατόχων του Κομνηνών, δεν ασκείται εις βάρος του το είδος της κριτικής που επιφυλάσσει ο αφηγητής για τους διαδόχους του, αν και γίνεται φανερή μία κατάπτωση, σωματική και πνευματική, με το πέρασμα των χρόνων.

Πρώτον, δίνεται έμφαση στις γρήγορες αντιδράσεις του, όταν υπάρχει ανάγκη (π.χ. σε περίπτωση επίθεσης), στην προθυμία και την ετοιμότητά του να αντιμετωπίσει οποιοδήποτε κίνδυνο και αξιοσημείωτες – για έναν αυτοκράτορα – κακουχίες, προκειμένου να πετύχει τους στόχους του και να πράξει αυτό που θεωρεί καλύτερο και πιο ωφέλιμο για την αυτοκρατορία. Δεν διστάζει μάλιστα, όχι μόνο να επιτεθεί ο ίδιος πρώτος στους εχθρούς, αλλά και να προβεί σε πράξεις που ξενίζουν για το αξίωμα του, όπως να κουβαλήσει πέτρες για ένα τείχος· σε αυτές τις περιπτώσεις έδρασε όχι μόνο προσβλέποντας στην επίτευξη των στόχων του, αλλά αποτέλεσε και παράδειγμα⁴⁴⁶ για τους στρατιώτες και τους απλούς πολίτες, οι οποίοι ασφαλώς θα ακολουθούσαν το παράδειγμά του.

Δεύτερον, παρατηρούμε ότι όλες οι μονομαχίες που περιγράφονται έληξαν νικηφόρες για τον Μανουήλ, ο οποίος φαίνεται να κερδίζει προσωπικά ακόμη και όταν ο στρατός του χάνει τη μάχη. Μάλιστα η μόνο περίπτωση κατά την οποία εμφανίζεται να δέχεται βοήθεια είναι κατά την περιγραφή της μάχης στο Μυριοκέφαλο, αφού όμως έχει γίνει φανερό ότι ήταν ήδη καταπονημένος και τραυματισμένος. Συχνά επίσης αναφέρονται οι τραυματισμοί που κατά καιρούς δέχθηκε, αν και ποτέ δεν γίνεται αναφορά σε μακροχρόνιες επιπτώσεις ή σημάδια που άφησαν. Μπορεί, λοιπόν, κανείς να αναρωτηθεί αν μέσω αυτών των στοιχείων δηλώνεται η πίστη και ο σεβασμός του Χωνιάτη στο αυτοκρατορικό αξίωμα ή ακόμη και στον Μανουήλ, ο οποίος μπορεί να εμφανίζεται κατώτερος των προκατόχων του, αλλά ταυτοχρόνως είναι και σε σημαντικό βαθμό ανώτερος των διαδόχων του, αν και γίνεται φανερή μία κατάπτωση, σωματική και πνευματική, με το πέρασμα των χρόνων.

Ολοκληρώνοντας, προσθέτουμε ότι οι αναφορές στη γλώσσα του σώματος στους συγκεκριμένους τόμους δεν περιορίζονται στον Μανουήλ, αλλά αντιθέτως αρκετοί

⁴⁴⁶ Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 274

«δευτερεύοντες» χαρακτήρες εμφανίζονται να δρουν με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο και περιγράφονται άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο λεπτομερώς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές

- Aristotle, *Minor Works*
Aristotle, W. S. Hett, *Minor Works*, Λονδίνο 1955
- Foerster, *Scriptores Physiognomonic*
Foerster Richard, *Scriptores Physiognomonic Graeci et Latini*
vol. 2, Λειψία 1893
- Ioannis Zonarae, *Annales* (ex recensione
Mauricii Pinderi), [Corpus Scriptorum
Historiae Byzantinae], τόμος Α΄
Ioannis Zonarae, *Annales* (ex recensione Mauricii Pinderi),
[Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae], τόμος Α΄, Βόννη
1841
- van Dieten, *Historia*
van Dieten Ioannes Aloysius, *Nicetae Choniatae Historia* pars
prior [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Series
Berolinensis, vol. XI/1], Βερολίνο – Νέα Υόρκη 1975

Δευτερεύουσα Βιβλιογραφία

- Alexiou / Cairns, Introduction
Alexiou, M. / Cairns, D., «Introduction», στο: M. Alexiou / D.
Cairns (εκδ.), *Greek laughter and tears. Antiquity and after*
[Edinburgh Leventies Studies 8], Edinburgh 2017, σ. 1-24.
- Amberger-Lahrmann, *Anatomie und
Physiognomie*
Amberger-Lahrmann, M., *Anatomie und Physiognomie in der
hellenistischen Plastik. Dargestellt am Pergamonaltar*
[Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse,
Jahrgang 1996, Nr. 10], Stuttgart 1996.
- Angelou, Rhetoric and history
Angelou, A., «Rhetoric and history: the case of Niketas Choniates»,
στο: R. Macrides (εκδ.), *History as literature in Byzantium.
Papers from the Fortieth Spring Symposium of Byzantine Studies,
University of Birmingham, April 2007*, [Publications of the
Society for the Promotion of Byzantine Studies, 15], Farnham
2010, σ. 289-305.
- Angold, Laments by Nicetas Choniates
Angold, M., «Laments by Nicetas Choniates and others for the fall
of Constantinople in 1204», στο: M. Alexiou / D. Cairns (εκδ.),
Greek laughter and tears. Antiquity and after [Edinburgh
Leventies Studies 8], Edinburgh 2017, σ. 338-352.
- Barton, *Power and Knowledge*.
Barton, T. S., *Power and Knowledge. Astrology, Physiognomics,
and Medicine under the Roman Empire*, Michigan 2002.
- Beaton, Afterword
Beaton, R., «Afterword», στο: M. Alexiou / D. Cairns (εκδ.), *Greek
laughter and tears. Antiquity and after* [Edinburgh Leventies
Studies 8], Edinburgh 2017, σ. 403-411.

- Beck, *Kirche* Beck, H.-G., *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959.
- Beck, *Η Βυζαντινή Χιλιετία*, Beck, H.-G., *Η Βυζαντινή Χιλιετία* (μτφ. Δ. Κούρτοβικ), Αθήνα 2005.
- Bossina, Niketas Choniates as a Theologian Boegehold, Al., *When a gesture was expected*, Princeton 1999.
Bossina, L., «Niketas Choniates as a Theologian», στο: Al. Simpson / St. Efthymiadis (εκδ.), *Niketas Choniates. A historian and a writer*, Geneva, 2009, σ. 165-184.
- Bremmer, Walking, standing, and sitting Bremmer, J., «Walking, standing, and sitting in ancient Greek culture», στο: J. Bremmer / H. Roodenburg (εκδ.), *A Cultural History of Gesture From Antiquity to the Present Day*, Oxford 1991, σ. 15-35.
- Brilliant, *Gesture and rank* Brilliant, R., *Gesture and rank in Roman art: the use of gestures to denote status in Roman sculpture and coinage* [Memoirs of the Connecticut Academy of Arts and Sciences, Vol. XIV.], New Haven – The Connecticut Academy of Arts and Sciences 1963.
- Brown, Bodies and Minds Brown, P., «Bodies and Minds: Sexuality and renunciation in early Christianity», στο: D. M. Halperin / F.I. Zeitlin (εκδ.), *Before Sexuality. The Construction of Erotic Experience in the Ancient Greek World*, Princeton 1991, σ. 479-494.
- Brown, *Men, women and renunciation* Brown, P., *Men, women and renunciation in Early Christianity* [The Body and Society], London - Boston 1989.
- Burrow, *Gestures and Looks* Burrow, J. A., *Gestures and Looks in Medieval Narrative*, Cambridge 2002.
- BZ *Byzantinische Zeitschrift*
- Cleland, L. / Davies, Gl. / Llewellyn-Jones, L., *Greek and roman dress from A to Z*, London – New York 2007.
- Dagron, *Emperor and Priest* Dagron, G., *Emperor and Priest. The Imperial Office in Byzantium* (μτφ. Jean Birrell), Cambridge – New York 2003.
- Davies, *Gender and Body Language* Davies, G., *Gender and Body Language in Roman Art*, New York 2018
- Davis, *The History Metaphrased* Davis, J., «The History *Metaphrased*: Changing Readership in the 14th Century», στο: Al. Simpson / St. Efthymiadis (εκδ.), *Niketas Choniates. A historian and a writer*, Geneva 2009, σ. 145-184

- Efthymiadis, Greek and Biblical
Exempla
- Efthymiadis, St., «Greek and Biblical *Exempla* in the Service of an Artful Writer», στο: Al. Simpson / St. Efthymiadis (εκδ.), *Niketas Choniates. A historian and a writer*, Geneva 2009, σ. 101-119
- Efthymiadis, Niketas Choniates: The
Writer
- Efthymiadis, St., «Niketas Choniates: The Writer», στο: Al. Simpson / St. Efthymiadis (εκδ.), *Niketas Choniates. A historian and a writer*, Geneva 2009, σ. 35-58
- Evans, *Physiognomics*
- Evans, El. C., *Physiognomics of the ancient world* [Transactions of the American Philosophical Society, vol. 59, part 5], Philadelphia 1969
- Feldman, R. S., *Εξελικτική ψυχολογία. Δια βίου ανάπτυξη* (μτφ. Ζ. Αντωνοπούλου, Μ. Κουλεντιανού), Αθήνα 2011
- Fischer, Demosthenes and the Use of
Disgust
- Fischer, N., «Demosthenes and the Use of Disgust», στο: D. Lateiner / D. Spatharas (εκδ.), *The ancient emotion of disgust*, Oxford – New York 2017, σ. 103-124
- Foerster, R., *Die Physiognomik der Griechen*, Kiel 1884
- Frijhoff, The kiss sacred and profane
- Frijhoff, W., «The kiss sacred and profane: reflections on a cross-cultural confrontation», στο: J. Bremmer / H. Roodenburg (εκδ.), *A Cultural History of Gesture From Antiquity to the Present Day*, Oxford 1991, σ. 210-236
- Gleason, The semiotics of gender
- Gleason, M. W., «The semiotics of gender: Physiognomy and self-fashioning in the second century C.E.», στο: D. M. Halperin / F. I. Zeitlin (εκδ.), *Before Sexuality. The Construction of Erotic Experience in the Ancient Greek World*, Princeton 1991, σ. 389-416
- Grabler, Das Zitat als Stilkunstmittel
- Grabler, F., «Das Zitat als Stilkunstmittel bei Niketas Choniates», στο: *Akten des XI. internationalen Byzantinistenkongresses*, München 1960, σ.190-19
- Grabler, *Die Krone der Komnenen*
- Grabler, F., *Die Krone der Komnenen. Die Regierungszeit der Kaiser Joannes und Manuel Komnenos (1118-1180) aus dem Geschichtswerk des Niketas Choniates*, Styria – Graz – Wien – Köln 1958
- Graf, Gestures and conventions
- Graf, F., «Gestures and conventions: the gesture of Roman actors and orators», στο: J. Bremmer / H. Roodenburg (εκδ.), *A Cultural History of Gesture From Antiquity to the Present Day*, Oxford 1991, σ. 36-58

- Grotowski, *Arms and Armour of the Warrior Saints*
- Grotowski, P. L., *Arms and Armour of the Warrior Saints. Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843-1261)* (μτφ. R. Brzezinski) [The Medieval Mediterranean Peoples, Economies and Cultures, 400-1500, volume 87], Leiden – Boston 2010
- Halliwell, Imagining divine laughter
- Halliwell, St., «Imagining divine laughter in Homer and Lucian», στο: M. Alexiou / D. Cairns (εκδ.), *Greek laughter and tears. Antiquity and after* [Edinburgh Leventies Studies 8], Edinburgh 2017, σ. 36-53
- Harvey, Guiding grief
- Harvey, S. Ash., «Guiding grief: Liturgical poetry and ritual lamentation in early Byzantium», στο: M. Alexiou / D. Cairns (εκδ.), *Greek laughter and tears. Antiquity and after* [Edinburgh Leventies Studies 8], Edinburgh 2017, σ. 199-216
- Hatzaki, *Beauty and the male body*
- Hatzaki, M., *Beauty and the male body in Byzantium. Perceptions and representations in art and text*, New York 2009
- Hinterberger, ‘Messages of the soul’
- Hinterberger, M., «‘Messages of the soul’: tears, smiles, laughter and emotions expressed by them in Byzantine literature», στο: M. Alexiou / D. Cairns (εκδ.), *Greek laughter and tears. Antiquity and after* [Edinburgh Leventies Studies 8], Edinburgh 2017, σ. 125-145
- Holton, The tragic, the comic and the tragicomic
- Holton, D., «The tragic, the comic and the tragicomic in Cretan Renaissance literature», στο: M. Alexiou / D. Cairns (εκδ.), *Greek laughter and tears. Antiquity and after* [Edinburgh Leventies Studies 8], Edinburgh 2017, σ. 375-389
- Hunger, *Λογοτεχνία*
- Hunger, H., *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, Αθήνα 2010
- James, Touch and the meaning of Byzantine art
- James, L., «‘Seeing’s believing, but feeling’s the truth’: Touch and the meaning of Byzantine art», στο: An. Lymperopoulou (εκδ.), *Images Of The Byzantine World. Visions, Messages and Meanings. Studies presented to Leslie Brubaker*, Farnham 2011, σ. 1-14
- Kaldellis, Paradox, Reversal and the Meaning of History
- Kaldellis, An., «Paradox, Reversal and the Meaning of History», στο: Al. Simpson / St. Efthymiadis (εκδ.), *Niketas Choniates. A historian and a writer*, Geneva, 2009, σ. 75-99

- Karla, Gr., «Das literarische Porträt Kaiser Manuels I. Komnenos in den Kaiserreden des 12. Jh.», *BZ* 101.2 (2008), σελ. 669-679
- Kazhdan / Franklin, *Studies on Byzantine Literature*
- Kazhdan, Al. σε συνεργασία με S. Franklin, *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh & Twelfth Centuries*, Cambridge – New York 1984
- ODB
- Kazhdan, Al. P. et alii, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York – Oxford 1991
- Kazhdan, Der Körper im Geschichtswerk des Niketas Choniates
- Kazhdan, Al., «Der Körper im Geschichtswerk des Niketas Choniates», στο: G. Prinzing / S. Dieter (εκδ.), *Fest und Alltag in Byzanz*, München 1990, σ. 89-105
- Kazhdan, *Literature*
- Kazhdan, Al., *A History of Byzantine Literature (850-1000)* [εκδ. Christine Angelidi], Αθήνα 2006
- Kelly, *Yuck!*
- Kelly, D., *Yuck! The nature and moral significance of disgust*, Cambridge MA 2011
- Korsmeyer, *Savoring Disgust*
- Korsmeyer, C., *Savoring Disgust: The Foul and the Fair in Aesthetics*, Oxford 2011
- Korte, *Body Language*
- Korte, B., *Body Language in Literature*, Toronto – Buffalo – London 1997
- Kroh, P., *Λεξικό αρχαίων συγγραφέων* (μτφ. Δ. Λυπουρλής, Λ. Τρομάρας), Θεσσαλονίκη 1996
- Lampsidis, O., «Nochmals der Name Άκομινάτος», *BZ* 64.1 (1971), σ. 26-27
- Lateiner / Spatharas, Introduction
- Lateiner / Spatharas, «Introduction: Ancient and Modern Modes of Understanding and Manipulating Disgust», στο: D. Lateiner / D. Spatharas (εκδ.), *The ancient emotion of disgust*, Oxford – New York 2017, σ. 1-42
- Lateiner, *Sardonic Smile*
- Lateiner, D., *Sardonic Smile. Nonverbal Behavior in Homeric Epic*, Michigan 2001
- Lesky, Al., *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας* (μτφ. Αγ. Γ. Τσοπανάκης), ε' έκδοση, Θεσσαλονίκη 2011
- Levine, Disgust and Delight
- Levine, D. B., «Disgust and Delight: The Polysemous Exclamation αἰβοῖ in Attic Comedy», στο: D. Lateiner / D. Spatharas (εκδ.), *The ancient emotion of disgust*, Oxford – New York 2017, σ. 87-102
- LBG
- Lexikon zur byzantinischen Gräzität* (εκδ. Erich Trapp)

- Loroux, The super-male and the feminine
Loroux, N., «Heracles: The super-male and the feminine», στο: D. M. Halperin / F. I. Zeitlin (εκδ.), *Before Sexuality. The Construction of Erotic Experience in the Ancient Greek World*, Princeton 1991, σ. 21-52
- Lushkov, Beyond Disgust
Lushkov, Ay. H., «Beyond Disgust: The Politics of *Fastidium* in Livy's *Ab Urbe Condita*», στο: D. Lateiner / D. Spatharas (εκδ.), *The ancient emotion of disgust*, Oxford – New York 2017, σ. 175-188
- Magdalino, Prophecy and Divination
Magdalino, P., «Prophecy and Divination in the *History*», στο: Al. Simpson / St. Efthymiadis (εκδ.), *Niketas Choniates. A historian and a writer*, Geneva, 2009, σ. 59-74
- Magdalino, *The empire of Manuel I Komnenos*
Magdalino, P., *The empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1993
- Marciniak, Laughter on display
Marciniak, P., «Laughter on display: Mimic performances and the danger of laughing in Byzantium», στο: M. Alexiou / D. Cairns (εκδ.), *Greek laughter and tears. Antiquity and after* [Edinburgh Leventis Studies 8], Edinburgh 2017, σ. 232-242
- Mostert, *New approaches to medieval communication*
Mostert, M. (εκδ.), *New approaches to medieval communication* [Utrecht Studies in Medieval Literacy 1], Turnhout 1999
- Mullett, Do brothers weep?
Mullett, M., «Do brothers weep? Male grief, mourning, lament and tears in eleventh- and twelfth-century Byzantium», στο: M. Alexiou / D. Cairns (εκδ.), *Greek laughter and tears. Antiquity and after* [Edinburgh Leventis Studies 8], Edinburgh 2017, σ. 312-337
- Nilsson, Comforting tears and suggestive smiles
Nilsson, In., «Comforting tears and suggestive smiles: To laugh and cry in the Komnenian novel», στο: M. Alexiou / D. Cairns (εκδ.), *Greek laughter and tears. Antiquity and after* [Edinburgh Leventis Studies 8], Edinburgh 2017, σ. 291-311
O City of Byzantium. Annals of Niketas Choniates (μτφ. H. J. Magoulias,), Detroit 1984
- Overduin, Beauty in Suffering
Overduin, Fl., «Beauty in Suffering: Disgust in Nicander's *Theriaca*», στο D. Lateiner / D. Spatharas (εκδ.), *The ancient emotion of disgust*, Oxford – New York 2017, σ. 141-155
- Papamastorakis, Interpreting the *De Signis*
Papamastorakis, T., «Interpreting the *De Signis* of Niketas Choniates», στο: Al. Simpson / St. Efthymiadis (εκδ.), *Niketas Choniates. A historian and a writer*, Geneva 2009, σ. 209-223

- Pizzone, Towards a Byzantine theory of the comic?
- Pizzone, Ag., «Towards a Byzantine theory of the comic?», στο: M. Alexiou / D. Cairns (εκδ.), *Greek laughter and tears. Antiquity and after* [Edinburgh Leventies Studies 8], Edinburgh 2017, σ. 146-165
- Popović, *Reading the human body*
- Popović, M., 2006, *Reading the human body. Physiognomics and Astrology in the Dead Sea Scrolls and Hellenistic-Early Roman Period Judaism* (διδασκατορική διατριβή), Rijksuniversiteit Groningen, Groningen
- Roche, J. T., «The Byzantine Conception of the Latin Barbarian and Distortion in the Greek Narratives of the Early Crusades», στο: K. V. Jensen / C. S. Jensen / J. M. Jensen (εκδ.), *Fighting for the Faith – The Many Crusades*, Stockholm 2018, σ. 143-173
https://www.academia.edu/38020631/The_Byzantine_Conception_of_the_Latin_Barbarian_and_Distortion_in_the_Greek_Narratives_of_the_Early_Crusades
- Rohrbacher, *Physiognomics in Imperial Latin Biography*
- Rohrbacher, D., *Physiognomics in Imperial Latin Biography* [Classical Antiquity, Vol. 29, No. 1], 2010, σ. 92-116
- Rosenqvist, *Λογοτεχνία*
- Rosenqvist, J. Ol., *Η Βυζαντινή Λογοτεχνία από τον 6^ο αιώνα έως την άλωση της Κωνσταντινούπολης*, Αθήνα 2008
- Seaford, Laughter and tears
- Seaford, R., «Laughter and tears in early Greek literature», στο: M. Alexiou / D. Cairns (εκδ.), *Greek laughter and tears. Antiquity and after* [Edinburgh Leventies Studies 8], Edinburgh 2017, σ. 27-35
- Simpson, Narrative Images in Medieval Constantinople
- Simpson, Al., «Narrative Images in Medieval Constantinople», στο: Al. Simpson / St. Efthymiadis (εκδ.), *Niketas Choniates. A historian and a writer*, Geneva, 2009, σ. 185-207
- Simpson, Niketas Choniates: The Historian
- Simpson, Al., «Niketas Choniates: The Historian», στο: Al. Simpson / St. Efthymiadis (εκδ.), *Niketas Choniates. A historian and a writer*, Geneva, 2009, σ. 13-34
- Spatharas, Sex, Politics, and Disgust
- Spatharas, D., «Sex, Politics, and Disgust in Aeschines' *Against Timarchus*», στο: D. Lateiner / D. Spatharas (εκδ.), *The ancient emotion of disgust*, Oxford – New York 2017, σ. 125-139
- Stenger, Staging laughter and tears
- Stenger, J. R., «Staging laughter and tears: Libanius, Chrysostom and the Riot of the Statues», στο: M. Alexiou / D. Cairns (εκδ.), *Greek laughter and tears. Antiquity and after* [Edinburgh Leventies Studies 8], Edinburgh 2017, σ. 166-186

- LSJ
 Tinnefeld, *Kategorien der Kaiserkritik*
- Turner, *The Body & Society*
- Urbainczyk, *The History of Niketas Choniates*
- van Dieten, *Niketas Choniates*
- Walker, *Laughing at Eros and Aphrodite*
- Webb, *Mime*
- Winkler, *Laying down the law*
- Wyatt, *Gesture*
- Temkin, Ow., *The Double Face of Janus and Other Essays in the History of Medicine*, Baltimore 1977
- The Online Liddell-Scott-Jones Greek-English Lexicon*
- Tinnefeld, Fr. H., *Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie von Prokop bis Niketas Choniates*, München 1971
- Turner, B. S., *The Body & Society. Explorations in Social Theory [Theory, Culture & Society]*, 3^η έκδοση, Los Angeles – London – New Delhi – Singapore 2008
- Urbainczyk, Th., *Writing about Byzantium: The History of Niketas Choniates*, London – New York 2018
- van Dieten, J. A. J., «Two unpublished fragments of Niketas Choniates' historical work», *BZ* 49.2 (1956), σ. 311-317
- van Dieten, J.-L., *Niketas Choniates. Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie* [Supplementa Byzantina, Band 2], Berlin – New York 1971
- Walker, Al., «Laughing at Eros and Aphrodite: Sexual inversion and its resolution in the classicizing arts of medieval Byzantium», στο: M. Alexiou / D. Cairns (εκδ.), *Greek laughter and tears. Antiquity and after* [Edinburgh Leventies Studies 8], Edinburgh 2017, σ. 263-287
- Webb, R., «Mime and the dangers of laughter in Late Antiquity», στο: M. Alexiou / D. Cairns (εκδ.), *Greek laughter and tears. Antiquity and after* [Edinburgh Leventies Studies 8], Edinburgh 2017, σ. 219-231
- Winkler, J. J., «Laying down the law: The oversight of men's sexual behavior in classical Athens», στο: D. M. Halperin / F. I. Zeitlin (εκδ.), *Before Sexuality. The Construction of Erotic Experience in the Ancient Greek World*, Princeton 1991, σ. 171-210
- Wyatt Jr., W. F., «Gesture», στο: G. W. Bakewell, *Gestures: essays in ancient history, literature, and philosophy presented to Alan L. Boegehold*, Oxford 2003
- Καραγιαννόπουλος, Ι. Ε., *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, Θεσσαλονίκη 1992
- Κουκουλές, Φ., *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμὸς*, Αθήνα 1947-1955

Χαραλαμπάκης, *Νεοελληνικός Λόγος*

Χαραλαμπάκης, Χρ., *Νεοελληνικός Λόγος. Μελέτες για τη γλώσσα, τη λογοτεχνία και το ύφος*, γ' έκδοση, Αθήνα 2009

Χόρροκς, Τζ., *Ελληνικά: Ιστορία της γλώσσας και των ομιλητών της* (μτφ. Μ. Σταύρου, Μ. Τζεβελέκου), δ' έκδοση, Αθήνα 2012